

SPPI

Sociālo
un politisko
pētījumu
institūts

LU Sociālo zinātņu fakultāte

LATVIJA eiropēizācijas krustceļos

Žanetas Ozoliņas un Tāļa Tisenkopfa redakcijā

LU Akadēmiskais apgāds

UDK 32(474.3)(082)

La 804

Projekta vadītāji un zinātniskie redaktori
Žaneta Ozoliņa un Tālis Tisenkopfs

Literārās redaktores **Anitra Pārupe** un **Ieva Račko**
Maketu veidojis **Arnis Čakstiņš**

Saturs

<i>Žaneta Ozoliņa, Tālis Tisenkopfs</i> Priekšvārds	6
<i>Žaneta Ozoliņa, Tālis Tisenkopfs</i> Eiropēizācijas sociālie un politiskie procesi mūsdienų Latvijā	8
<i>Ivo Rollis</i> Eiropēizācijas konceptuālais ietvars un tā izmaiņas	23
<i>Ivars Ijabs</i> Sargājot politisko: pilsoniskā sabiedrība un sociālās transformācijas Latvijas eiropēizācijas procesu kontekstā	47
<i>Aija Lulle</i> Eiropēizācija augsti kvalificēta darbaspēka imigrācijā Latvijā	71
<i>Evija Kļave</i> Sociolingvistiskā šķelšanās Latvijā etnopolitisko diskursu un eiropēizācijas kontekstā	92
<i>Anda Ādamsone-Fiskoviča</i> Zinātnes un sabiedrības attiecību traktējums inovāciju politikas kontekstā: Eiropas tendences un to atspoguļojums Latvijas nacionālajā politikā	117

Priekšvārds

Rakstu krājuma pamatā ir Latvijas Universitātes zinātniskais projekts “Sociālo un politisko procesu mijiedarbība Latvijā Eiropas Savienības integrācijas kontekstā”. Projekts tika īstenots 2004. gadā, un tajā piedalījās Sociālo zinātņu fakultātes politikas zinātnes un socioloģijas doktorantūras studenti: Ivars Ijabs, Ivo Rollis, Aija Lulle, Evija Kļave un Anda Ādamsone-Fiskoviča. Jau rakstot pieteikumu un pārrunājot tēmu, mūsu iecere bija veidot starpdisciplināru pētījumu, kurā iesaistītos dažādu zinātņu jaunie speciālisti. Mēs meklējām saites, kas pavērtu jaunus skatījumus, un sapratām, ka zinātņu sinerģiju vislabāk panākt ar talantīgu jauno pētnieku sadarbību. Domājot par vienojošām tēmām, nonācām pie eiropeizācijas – jēdziena un procesa, kas caurvij un būtiski ietekmē citus sociālos un politiskos procesus mūsdienu Latvijā. Mēs esam priecīgi, ka doktoranti atsaucās uz mūsu ideju un aktīvi iesaistījās projektā. Viņi padziļināti pētīja konkrētas eiropeizācijas izpausmes: Ivo Rollis raksturoja eiropeizācijas konceptuālo ietvaru, Ivars Ijabs aplūkoja pilsoniskās sabiedrības un valsts savstarpējās attiecības, Aija Lulle pētīja augsti kvalificēta darbspēka imigrāciju Latvijā, Evija Kļave analizēja eirole integrācijas ietekmi uz etniskajām un lingvistiskajām attiecībām un Anda Ādamsone-Fiskoviča pievērsās zinātnes un inovāciju politikas apskatam.

Latvijas iekļaušanās Eiropas integrācijas aprītē sakrita ar dinamiskām pārmaiņām pašā Eiropas Savienībā. 20. gadsimta 90. gadi pierādīja, ka ES vairs nav tikai ekonomiska, monetāra vai politiska valstu apvienība, bet ir daudzu eiropeizācijas procesa radītu krustpunktu kopums, kur ekonomiskās un sociālās attīstības tendences iet roku rokā, kur eiropeizācija likumdošanā ietekmē cilvēka ikdienas dzīvi, kur dzīves kvalitātes uzlabošanās kļūst par pievilcīgu dzīves modeli ārpus Savienības dzīvojošajiem cilvēkiem, kur 15 valstu tradīcijas un kultūras daudzveidību iecerēts papildināt ar 10 jaunu dalībvalstu pieredzi un identitāti. Mūsu projekta izstrādāšanas gaitā, domājot par eiropeizācijas izpausmēm Latvijā, mēs secinājām, ka Latvija atrodas eiropeizācijas krustpunktu centrā: pilsoniskā sabiedrība un cilvēka līdzdalība sociālajos un politiskajos procesos ir daļa no plašākām debatēm par Eiropas pilsonību; jautājums par zināšanu un inovāciju nozīmi valsts un sabiedrības attīstībā ir neatņemama sastāvdaļa diskusijās par Lisabonas stratēģijas īstenošanu; migrācijas dinamika Latvijā nav atraujama no cilvēku kustības Eiropas Savienībā un globālajā vidē; modernas pārvaldes nepieciešamība ir ne tikai Latvijas šīsdiēnas aktualitāte, bet izpaužas arī visā ES politikajā telpā līdz ar jaunu pārvaldes mehānismu un mērķtiecīgas pārvaldības principu ieviešanu.

Mēs strādājām gan individuāli, gan kopējos semināros, pārrunājot ieceres, melnrakstus un gūtās atziņas. Īpaši vērtīga bija doktorantu savstarpējā komunikācija un ideju apmaiņa. Pārlūkojot semināru protokolus, uzmanību piesaista sarunu fragmenti: “eiropeizācija ir vadmotīvs”, “eiropeizācija ietekmē

politiku, institūcijas, parlamentu”, “eiropēizācija ir “uz āru vērsta”, bet tā izpaužas arī ikdienā”, “eiropēizācijai ir institucionālais diskurss un aģentu diskurss, un šie diskursi mijiedarbojas”, “eiropēizāciju pastiprina migrācija, kas saistīta ar robežidentitātēm”, “mēs dzīvojam kopējā Eiropas publiskajā telpā”, “svarīga ir vēsturiskā dimensija, mūsu pašu valstiskā un eiropēiskā atmiņa”, “eiropēizācija ir līdzeklis, kā uzlabot pārvaldību”, “eiropēizācija ar politisko varu ienāk ikdienā”, “ar politoloģijas palīdzību jēdziens “eiropēizācija” ieviešas arī socioloģijā”, “kā raksturot jēdzienu “eiropēizācija”?”. Šie citāti atsauc atmiņā radošās diskusijas un saskares punktu meklējumus.

Rakstu pirmie varianti tika prezentēti LU Sociālo un politisko pētījumu institūta rīkotajā starptautiskajā konferencē “Uzrunājot nākotni – valstis, sabiedrības un pasauli” 2004. gada novembrī, un projekts pievērsa speciālistu, politiķu un mediju uzmanību. Ceram, ka šis krājums ir tikai viens no pirmajiem soļiem turpmākos starpdisciplināros pētījumos. Mēs esam pateicīgi Latvijas Universitātei par pētījuma finansēšanu, LU Sociālo un politisko pētījumu institūtam un Sociālo zinātņu fakultātei par rūpēm un atbalstu ikdienā.

Žaneta Ozoliņa un Tālis Tisenkopfs

Eiropēizācijas sociālie un politiskie procesi mūsdienu Latvijā

**Žaneta Ozoliņa
Tālis Tisenkopfs**

2004. gads iezīmēja vēsturisku pavērsienu Latvijas tālākajā attīstībā – Latvija kļuva par Eiropas Savienības (ES) un NATO pilntiesīgu dalībvalsti. Tas ir nozīmīgs notikums gan valsts, gan arī sabiedrības dzīvē un prasa noskaidrot pēc būtības arvien jaunus un jaunus jautājumus, kas ar to saistīti. Latvijas zinātnieki ir veltījuši īpašu uzmanību ar ES integrāciju saistīto jautājumu pētīšanai.¹ Šie pētījumi lielākoties ir bijuši vērsti uz divām galvenajām tēmām: vai eiropēizācija būs Latvijai izdevīga (kāpēc jāstājas Eiropas Savienībā?), un kādas iespējas pavērsies dažādu nozaru pārstāvjiem (ko iegūsim?). Abi jautājumi daudz ir tikuši diskutēti arī medijos un sabiedrībā, jo tiem piemīt visnotaļ pragmatiska motivācija. Sabiedrībai pirms izšķirošās izvēles ir bijis svarīgi noskaidrot argumentus “par” un “pret”. Taču šie jautājumi ir sašaurinājuši izpratni par ES līdz tehnokrātiskiem apsvērumiem un finanšu aplēsēm, atstājot novārtā citus būtiskus jautājumus – kas vieno eiropiešus, kāpēc ir bijis iespējams realizēt unikālo ES integrācijas projektu, ar ko tas ir pievilcīgs valstīm, politiķiem, sabiedrībām, neraugoties uz lielo problēmu un pretrunu skaitu ES dalībvalstīs, kāda ir kopējā Eiropas virzība, un kā Latvija spēs iesaistīties nākotnes Eiropas politiskā, sociālā, filozofiskā un tehnokrātiskā ietvara veidošanā?

Pašreiz mēs dzīvojam apstākļos, kad svarīgais nacionālais un politiskais mērķis, kas saistījās ar Latvijas iestāšanos Eiropas Savienībā, ir sasniegts, taču eiropēizācijas process nav apstājies, un Latvijas attīstībā ir jāizvirza jauni mērķi. Mūsu sabiedrība un politika tagad funkcionē paplašinātā un vienotā telpā, un mēs esam guvuši iespēju kombinēt personiskus, nacionālus un eiropēiskus risinājumus problēmām, ar kurām sastopamies, politikām, kuras veidojam, ikdienas dzīvei, kuru dzīvojam. Viens no projekta dalībniekiem doktorants Ivars Ijabs rakstā “Sargājot politisko: pilsoniskā sabiedrība un sociālā modernizācija Latvijas eiropēizācijas procesu kontekstā” pamatoti apgalvo, ka eiropēizācijas procesi pēdējo desmit gadu laikā arvien jūtamāk skar Latviju, tie izpaužas saskares punktos starp valsti un sabiedrību, starp

¹ Pētījumi sagatavoti LZA Ekomomikas institūtā, Latvijas Ārpolitikas institūtā, Agrārās ekonomikas institūtā u. c.

politisko procesu un sociālajām problēmām, administratīvo varu un tirgus ekonomikas attīstību.

Lasītājiem piedāvātā grāmata ir Latvijas jauno zinātnieku mēģinājums aplūkot sociālo un politisko procesu mijiedarbību eiropēizācijas kontekstā. Piecu doktorantu darbos ir analizētas eiropēizācijas nozīmīgākās izpausmes un procesi mūsdienu Latvijā. Šī analīze ļauj secināt, ka politiskā eiropēizācija (kopēju likumu un institucionālās vides veidošana) un sociālā eiropēizācija (radniecīgu ikdienas prakšu, dzīves modeļu un attiecību veidošanās) ir vispārējs eiropēizācijas ietvars, kas ietekmē un nosaka eiropēizācijas izpausmes dažādās konkrētās sabiedrības dzīves jomās. Mēs varam saskatīt arī galvenos ieguvumus, ko eiropēizācija rada dažādās sabiedrības dzīves jomās – zināšanu un tehnoloģiju attīstībā, izglītībā, politikā, kultūrā, nodarbinātībā, pārvaldē u. c. Šie ieguvumi ir:

- plašāku resursu (ekonomisko, finanšu, sociālo, tehnisko u. c.) mobilizācijas iespējas,
- attīstības pieeju, skatījumu, līdzekļu, instrumentu dažādošanas iespējas, valstīm rodot kopīgus risinājumus un organizācijām un cilvēkiem sadarboties pāri nacionālajām robežām,
- klasisko Eiropas vērtību – brīvības, racionālisma, cilvēka tiesību un atbildības, kultūras daudzveidības, demokrātijas iedzīvināšanas un pārveides iespējas visplašākajos pilsoniskās sabiedrības slāņos,
- kopīga institucionālā ietvara un politikas veidošanas iespējas kopējā vērtību laukā.

Grāmatas pirmais raksts “**Eiropēizācijas konceptuālais ietvars un tā izmaiņas**”, kura autors ir **Ivo Rollis**, aizsāk ļoti svarīgu diskusiju. Latvija ir piederējusi pie Eiropas un patlaban notiek tās “noenkurošanās” process Eiropas daudzveidīgo attiecību un procesu kopumā. Vai esam apzinājušies to ietekmju dziļumu, kuras ir radījušas eiropēizācija? Lai izvērtētu šī procesa gaitu, rezultātus un nākotnes attīstības virzienus, nepieciešams panākt vienošanos par analīzes ietvaru un kritērijiem. Ivo Rolla raksts liek visas grupas pētniekus kopīgā teorētiskā ietvarā, lai pēc tam, apbruņojušies ar līdzīgu izpratni par galveno konceptu, tie dotos tālāk un katrs veiktu savas tēmas izpēti.

Eiropēizācija ir salīdzinoši jauns koncepts sociālajās zinātnēs. Tas arī nosaka ieteikto definīciju un skaidrojumu lielo klāstu. Tomēr akadēmiskajās debatēs pārsvaru gūst skaidrojums, ka eiropēizācija ir ES normu pakāpeniska pārņemšana, kas rada valstu savstarpējo tuvināšanos. Zinātniskajā literatūrā prevalē viedoklis, ka šis skaidrojums ir saistāms ar ES integrācijas ietekmi uz valstu tuvināšanos, taču uzmanība lielākoties tiek veltīta politiku sinhronizācijai, diemžēl otrajā plānā atstājot kultūrvēsturiskos, vērtību un pilsoniskās sabiedrības aspektus. Arī parādības, kas būtu attiecināmas uz eiropēizācijas negatīvajām vai pretrunīgajām sekām, nenokļūst debašu

uzmanības centrā. Tieši tas bijis viens no svarīgākajiem faktoriem, kas noteicis projekta mērķus un uzdevumus. Autori ir aplūkojuši eiropeizāciju no mazāk analizētu tendenču, politiku un procesu puses, pievēršot uzmanību pretrunām, lai secinātu, kas no eiropeizācijas gaitā pārņemtā ir devis pozitīvu rezultātu un kas ir kavējis iespējamus iekšpolitiskos procesus.

Sociālo zinātņu pārstāvji dažādos forumos ir uzdevuši jautājumu: vai ir nepieciešams vēl viens koncepts, kas pēc savas būtības ir līdzīgs jau aprītē iegājušajām integrācijas teorijām? Vai tik tiešām tas ES procesu analizē ienes kādus jaunus akcentus, jaunu metodoloģiju, jaunu atziņu kopumu? Vai varbūt var iztikt ar esošajiem teorētiskajiem instrumentiem? Eiropeizācijas koncepta kritiķi, izvērtējot Eiropas integrācijas procesu, apgalvo, ka ES savā vēsturiskajā attīstībā ir izgājusi visus posmus, kuri raksturīgi kopīgu vērtību, normu, lēmumu pieņemšanai un politiku izstrādāšanai, kas vainagojusies ar kopīgu pārvaldes institūciju izveidi un ES Konstitucionālā līguma parakstīšanu. Tādējādi šie kritiķi secina, ka jaunu analītisku instrumentu piemērošana nebūtu racionāla. Savukārt eiropeizācijas koncepta atbalstītāji norāda, ka ES savā attīstībā ir sasniegusi ne tikai augstu ekonomiskās un politiskās saliedētības pakāpi, bet – kas ir daudz nozīmīgāk – sociāli politiskas vienības pakāpi, kurā daudzdimensionālā integrācija ir skārusi gan klasiskās sadarbības sfēras, gan arī ietekmējusi cilvēku dzīvi. Tā kā cilvēka dzīves kvalitāte ir vistiešākā mērā atkarīga no valstu realizētās iekšpolitikas, tad svarīgi ir saskatīt ne tikai to, kā Eiropas integrācija ir summējusies konkrētos tiesiskos aktos, bet arī to, kā šī integrācija iekļāvusies nacionālajās politikās un ietekmējusi sociālās kopienas attīstību un konkrēto izpausmes formu veidošanos. Ar eiropeizācijas koncepta palīdzību tiek akcentēta ļoti svarīga attiecību struktūra: sabiedrības – valsts – ES savstarpējā mijiedarbība. Klasiskās integrācijas teorijas piekritēji redz ES kā valstu savstarpējās vienošanās rezultātu, kurā galvenie attiecību elementi ir valstis un ES institūcijas. Turpretim eiropeizācijas koncepta piekritēji paplašina šo attiecību bloku ar sabiedrību. Visu triju attiecību elementu mijiedarbība ir veidojusi jaunu sociāli politisku kopienu, kuras ietvaros pastāv regulāra atgriezeniskā saite starp visiem tās dalībniekiem.

Ivo Rollis pievienojas minētajai teorētiskajai nostādnei par eiropeizācijas konceptu un tam, ka šis koncepts piemērojams, izvērtējot Latvijas integrāciju Eiropas Savienībā. Viena no līdz šim nepietiekami akcentētajām atziņām ir tā, ka salīdzinājumā ar vecajām ES dalībvalstīm Latvijas ceļš uz ES nav bijis saistīts vienīgi ar likumdošanas saskaņošanu. Valsts un sabiedrības veidošanās, attīstības un pašidentifikācijas process ir norisinājies tiešā ES procesu ietekmē. Mūsdienās Latvijas valsts un sabiedrība jau ir eiropeizēta daudz lielākā mērā nekā viena otra ES dalībvalsts, jo eiropeizācija ir skārusi pilnīgi visas struktūras. Ivo Rollis to skaidro šādi: jo mazāka ir saskaņa starp nacionālajām un ES politikām, jo lielāks ir eiropeizācijas mehānismu spiediens un eiropeizācija kļūst aktīvāka. Latvijas gadījumā nacionālā politika

tikusi veidota, nevis saskaņojot, bet pārņemot, inkorporējot ES politikas nacionālajā līmenī.

Rakstā ir izvēsta visai plaša eiropeizācijas jēdziena analīze, izmantojot plašu literatūras klāstu. Jēdzieniskā daudzveidība norāda uz iespējamo interpretējumu atšķirībām. Var tikai pievienoties Ivo Roļļa uzskatam, ka sakarā ar paša koncepta attīstību 80. gados tā piemērošana ir notikusi galvenokārt attiecībā uz ES integrācijas procesiem, taču ne vienmēr ir ņemts vērā plašāks Eiropas konteksts. Tāpēc šī koncepta kritizētāji pamatoti norāda uz atšķirībām starp *ESizāciju* kā ES notiekošo procesu adaptēšanu un eiropeizāciju. Taču, padziļinoties integrācijai Eiropā, šis jautājums kļūst nebūtisks: ja ar šo konceptu tiek saprasta “Eiropas telpā notiekošo sociālo, politisko un ekonomisko procesu mijiedarbība”, tad tīri tehnokrātiskā pieeja tiek automātiski izslēgta. Ja aplūkojam Eiropas telpu līdz bijušās PSRS teritorijai (izņemot Baltijas valstis), tad tajā valda eiropeizācija, nevis *ESizācija*. Taču autors norāda, ka jēdzieni, kuri attiecas uz aktuālajām politiskajām norisēm, ir pakļauti modes tendencēm. Un patiešām, arī attiecībā uz eiropeizācijas jēdziena izmantošanu varam vērot līdzīgas tendences. Kad ES integrācijas gaitā aktuālāki kļūst institucionālās uzbūves, koordinācijas un varas pārdales jautājumi, kā arī kopīgo politiku intensificēšanās, vai pat jaunu politiku parādīšanās, tad priekšplānā izvirzās *ESizācijas* interpretējumi. Savukārt tad, kad aktuālāka kļūst sociālā, pilsonības, vērtību, kultūras un identitātes tematika, modē nāk eiropeizācijas plašākais skaidrojums.

Mēģinot atrast optimālāko definīciju kā pētījuma kopsaucēju visai grāmatai, Ivo Rollis izmanto bieži lietoto analītisko tehniku. Sākotnēji tiek nosaukti tie jēdzieni, kurus varētu sajaukt ar eiropeizāciju, tādējādi sašaurinot vai pat nepamatoti paplašinot tās robežas. Autors min visbiežāk izmantotos piemērus – konvergenci, harmonizāciju un integrāciju. Rakstā ir minētas divas definīcijas, kas viena otru papildina, taču katrā no tām atklājas jau minētā modes tendence politikas zinātnē. Tā pētnieka Ladreha (*Ladrech*) 1994. gada publicētajā darbā eiropeizācija ir interpretēta kā reakcija uz ES institūciju un politiku transformāciju (*“inkrementālu procesu, kurš pārorientē politikas virzienu un veidu līdz tādām līmenim, ka ES politiskā un ekonomiskā dinamika kļūst par nacionālās politikas un tās veidošanas loģisku organisku daļu”*^{2,3,4}). Tātad eiropeizācija ir iekļauta *ESizācijas* rāmjos. Savukārt politologa Radelli (*Raedelli*) formulējums 2003. gadā iekļaujas eiropeizācijas plašajā skaidrojumā (*“formālo un neformālo noteikumu, procedūru, politisko paradigmu, stilu, “kopīgas prakses” un kopīgo vērtību un normu veidošanās, izplatīšanās un*

² Featherstone, K., Radaelli, C. M. (2003), pp. 3–7.

³ Laffan, B. (2003), p. 4.

⁴ Ladrech, R. (1994), p. 69.

⁵ Featherstone K., Radaelli, C. M. (2003), p. 17.

⁶ Bulmer, S. J., Radaelli, C. M. (2004), pp. 3–4.

institucionalizācija, kuras sākotnēji definē un konsolidē ES politiskajā procesā un tad iekļauj valstu nacionālajā un vietējā līmeņa diskursā, politiskajā struktūrā un publiskajās politikās”^{5,6}).

Ja eiropeizācija tiek uzskatīta par kopīgā pārņemšanu nacionālajā līmenī, tad varētu rasties jautājums par “kopīguma” robežām. Vai kopīgais attiecas uz visām sabiedriskās dzīves jomām? Nav šaubu, ka kopīgā parādīšanās ekonomiskajā un politiskajā līmenī ir visnotaļ pozitīva tendence. Tā racionalizē pārvaldību, ražošanu, patērēšanu, kontroli, rezultātā garantējot cilvēka dzīves līmeņa standarta uzturēšanu. Taču daudz problemātiskāks ir jautājums par sociālo, kultūras, identitātes jomu. Vai pastāv tieša korelācija starp politiskās un sociālās dzīves unifikāciju? Tieši šajā kontekstā ir svarīga *ESizācijas* un eiropeizācijas nodalīšana, jo *ESizācija* ir virzīta uz tiesisko, ekonomisko un politisko “kopīgumu” (autors šajā kontekstā lieto jēdzienu “unionizācija”), bet eiropeizācija – uz “kopīgumu” (autors iesaka izmantot jēdzienu “komunitizācija”), kā telpu, kurā pastāv ar nacionālo instrumentu palīdzību nodrošināta daudzveidība.

Kā izvērtēt eiropeizācijas rezultātu efektivitāti? Ir skaidrs, ka ne jau *acquis* biežums būs labākais rādītājs. Autors izvēlas vienu no viņaprāt svarīgākajiem rādītājiem – politiskās uzvedības pārmaiņas. Šajā ziņā Ivo Rolla raksts ir pieteikums dažāda līmeņa politiskās uzvedības pārmaiņu izvērtējumam. Ivo Rollis vairāk pievēršas valsts pārvaldes sektoram, turpretim pārējie rakstu autori vērtē citas politiskās uzvedības izpausmes. Tā Ivars Ijabs analizē eiropeizācijas ietekmi uz sabiedrības locekļiem. Ivara Ijaba rakstā valsts pārvaldes politiskās uzvedības izmaiņas vistiešākajā veidā tiek aplūkotas pēc pilsoņu attieksmes un rīcības publiskajā telpā.

Ivo Rolla raksts par eiropeizāciju ir vērtīgs Latvijas sociālo zinātņu kontekstā ne tikai ar jauna jēdziena ieviešanu, bet arī ar to, ka viņš ir pirmais autors, kurš mēģina šo konceptu aplūkot no Latvijas skatupunkta, identificējot gan panākumus, gan problēmas pagātnē, gan iespējamās grūtības nākotnē. Var tikai pievienoties autoram, kas apgalvo, ka Latvijas iesaistīšanās ES ekonomiskajā, politiskajā un sociālajā telpā nav bijusi viegla ne tikai izvirzīto prasību vai valsts iekšējā vājuma dēļ, bet arī pašas ES apjukuma dēļ, jo tā īsti nav zinājusi, kā virzīt Eiropas telpas paplašināšanas procesu un kā to pārvaldīt. Piemēram tiek minēti Kopenhāģenas kritēriji, kuru neskaidrais formulējums radījis nekonsekvenci politiku un to īstenošanas efektivitātes izvērtējumā. Šo secinājumu varētu uzskatīt par pieteikumu vēl vienai patstāvīgai un līdz šim nepētītai tēmai – kā jaunās dalībvalstis, kuras intensīvi ir bijušas pakļautas eiropeizācijai un adaptējušās kopējai Eiropas telpai, nākotnē šo telpu ietekmēs ar savu pieredzi, un savas attīstības īpatnībām. Drīzumā varētu parādīties vēl citi raksti par tām eiropeizācijas izpausmēm pēc ES paplašināšanās, kurās dominējošo ietekmīgo “spēlētāju” valstu vietu varētu ieņemt jaunās dalībvalstis.

Pētījuma autoru Ivo Roļļa un Ivāra Ijaba rakstiem ir vairāki būtiski vienojoši elementi. Viens no tiem ir saistīts ar valsts un sabiedrības attiecībām, ar sabiedrības kā politiskās elites lēmumu un darbības leģitimizētājas lomu. Patiešām, *ESizācijas* process ir bijis “no augšas” organizēts un pārvaldīts process, kurā galvenokārt pati elite pielāgojusies ES, atstājot sabiedrībai pasīva vērotāja lomu. Pēc iestāšanās ES, kad iedzīvotāji faktiski ir iekļauti Eiropas telpā, nav notikusi pāreja uz sabiedrības un valsts tuvināšanu. Šo apgalvojumu varētu konkretizēt – nav notikusi *ESizācijas* transformēšanās eiropeizācijā valsts un sabiedrības izpratnē. Piemēram, pirms ES referenduma liels akcents tika likts uz drīzo ES fondu līdzekļu saņemšanu. Taču pēc iestāšanās iedzīvotājiem ir radusies skepse, jo fondu sadali kontrolē un lielā mērā arī attiecīgos līdzekļus saņem valsts. Kaut gan ieguvēja netiešā veidā ir arī sabiedrība, tomēr šie netiešie ieguvumi nav bijuši pietiekami izprotami. Iemesls tam ir sabiedrības leģitimitātes trūkums. Jo lielākā mērā sabiedrība ir iesaistīta politisku lēmumu sagatavošanā, jo lielākā mērā samazinās *ESizācija* un pieaug eiropeizācijas kā kopējas dzīves, politikas, ekonomikas un kultūras telpas apzināšana.

Ivo Roļļa teorētiskajā pārskatā ir izšķirti eiropeizācijas izvērtēšanas analītiskie komponenti. Gribētos jo īpaši pievērst uzmanību tiem komponentiem, kuri ne tikai nosaka rezultātu, bet arī palīdz izprast šī procesa dinamiku. Šajā sakarā interesants ir eiropeizācijas politikas virzienu vērtējums, jo tas ir nozīmīgs to valstu analīzē, kuras samērā nesen ir iekļautas Eiropas telpā ar “kopīgām” komponentēm. Šo valstu un sabiedrību reakcija uz jauno situāciju var būt dažāda. Ivo Rollis ir noteicis kritērijus, kurus savos pētījumos izmantojuši arī pārējie autori: 1) vai mūsdienās ir vērojama nacionālās politikas deeiropeizācija salīdzinājumā ar iepriekšējiem gadiem; 2) vai valstī un sabiedrībā ir vērojamas pārmaiņas ar jaunu kvalitāti vai iestājies inerces virzīts process, kurā nav reakcijas vai arī uz ES procesu dinamiku tā ir novēlota; 3) vai izmaiņas, kas valstī un sabiedrībā notiek, ir mērķtiecīgi vadītas un nacionālo interešu motivētas, vai arī nenozīmīgas, tādas, kas neietekmē struktūru; 4) vai dažādas struktūras tiek būtiski pārveidotas, adaptējoties darbībai Eiropas telpā.

Viena no komponentēm, kas nodrošina eiropeizāciju, ir pilsoniskā sabiedrība. Kā jau norādījis Ivo Rollis, tad bez pilsoniskās sabiedrības piešķirtās leģitimitātes nav iespējama daudzveidīga un efektīva eiropeizācijas norise. Tāpēc jo īpaši interesants un galveno tēmu ilustrējošs ir **Ivāra Ijaba** raksts, kas veltīts valsts un sabiedrības attiecībām vēsturiskajā, tagadnes un nākotnes perspektīvā no eiropeizācijas aspekta. Par atskaites punktu autors ir izvēlējis Eiropas politikas teorijā izplatīto politiskā un sociālā pretnostatījumu un tā izpausmes mūsdienās. Ijabs pats sev izvērza grūtu uzdevumu – noskaidrot, vai eiropeizācijā iesaistītajā Latvijā ir veidojusies pilsoniskā sabiedrība. Autors pamatoti norāda, ka katrā valstī pilsoniskās sabiedrības veidošanās ir ilgstošs un arī individuāls process, kas sakņots kultūrvēsturiskajā un politiskajā

kontekstā. Latvijā pastāv viedoklis, ka Rietumu valstis var panākt, imitējot to uzvedības modeļus. Taču imitācija vai arī, kā Ijabs, atsaucoties uz Jurgenu Hābermāsu, apgalvo, “iespēšana” vēl negarantē ar eiropeskām tradīcijām apveltītas pilsoniskas sabiedrības funkcionēšanu.

Ivara Ijaba rakstā sniegtā analīze par pilsonisko sabiedrību ir nozīmīgs ieguldījums Latvijas akadēmiskajā un arī publiskajā telpā, jo autors akcentu liek nevis uz primitivizētu nevalstisko organizāciju pastāvēšanu un to kopumu kā pilsoniskās sabiedrības ekvivalentu, bet tieši uz valsts un indivīda attiecībām. Pilsoniskā sabiedrība ir indivīdu kā sabiedrības locekļu kopums, kas uztur saikni starp politisko un sociālo vidi, un šī saikne var izpausties dažādās formās. Raksta autors savu uzskatu pamatojumam izvēlas divus 20. gadsimta domātājus – Hannu Ārenti un Karlu Šmitu. Sekojot līdzi viņu argumentācijai par sociālā un politiskā attiecībām modernajā pasaulē autors analizē arī Latvijas situāciju. Abu jomu – sociālās un politiskās – nošķīrumam ir bijušas dažādas sekas demokrātiskajā pasaulē, un arī mūsu valstī šī tēma pilsoniskajā sabiedrībā kļūst aktuāla.

Autors atzīmē, ka sociālā un politiskā attiecību jautājums allaž ir bijis arī ES uzmanības lokā. Atšķirībā no *ESizācijas* piekritējiem Ivars Ijabs ES aplūko kā sociālu telpu. Taču, no nākotnes perspektīvas raugoties, ir būtiski saskatīt tendences, kuras vērojamas Eiropas Savienībā, novērtēt, kā tās ietekmēs pilsoniskās norises Latvijā. Rakstā ir analizētas gan negatīvās, gan pozitīvās ietekmes dimensijas. Nedeklarējot, ka tās ir vienīgās, pie negatīvajām autors pieskaita divas: politekonomiskās un politiskās kultūras. Politekonomiskā ietekme ir bijusi saistīta ar tipisku visām pārejas sabiedrībām raksturīgu izpausmi: valstij nostiprinot īpašuma tiesības un ieviešot tirgus ekonomikas principus, pilsoniskās iniciatīvas ir tikušas kavētas. Rakstā ir minētas negatīvās sekas, kuras ir skārušas pilsonisko sabiedrību un kuru cena ir stabila un augoša ekonomika. Tā ir parlamenta izmantošana privāto interešu apmierināšanai un uzskats, ka pilsoniskās aktivitātes ir destabilizējošs faktors. Otrajā – politiskās kultūras ietekmes dimensijā Latvijā liela nozīme ir vēsturiskajiem faktoriem. Savukārt pie labvēlīgiem faktoriem pieskaitāma pakāpeniska Latvijas pilsoniskās sabiedrības iekļaušanās Eiropas telpā ar nostabilizētām demokrātiskām tradīcijām un arvien pieaugošā kulturālā eiropēizācija, kuru autors izprot kā pilsoņa autonomiju, politisko atklātību un politiski ieinteresētu pilsonisku sabiedrību.

Aijas Lulles raksts “Eiropēizācijas tendences augsti kvalificēta darbaspēka imigrācijā Latvijā” veltīts migrācijas procesu izpētei. Šis jautājums Latvijai kļuvis īpaši nozīmīgs pēc iestāšanās Eiropas Savienībā, jo ir intensificējušās darbaspēka starpvalstu plūsmas. No Latvijas uz pagaidu vai pastāvīgu darbu un dzīvi ārzemēs dodas ne tikai mazkvalificēta darba darītāji – lauksaimniecībā un apkalpojošajā sfērā strādājošie –, bet arī “zilās un baltās apkaklītes” – studenti, maģistranti, doktoranti, medicīnas māsas,

ārsti, datorspeciālisti, zinātnieki. Latvijā savukārt aktīvāk nekā līdz šim ierodas kvalificēti speciālisti no ārvalstīm – starptautisko firmu un organizāciju vadītāji, dažādu nozaru profesionāļi, eksperti. Iezīmējas kvalificēta darbaspēka migrācijas šķēres – “nacionālo smadzeņu” aizplūde un “internacionālo smadzeņu” ieplūde. Gan augsti tehnoloģizētās, gan vienkāršās profesijās īpaši lauku reģionos jūtams kļūst kvalificēta darbaspēka trūkums, par ko uzņēmēji sūdzējušies jau arī agrāk. Darbaspēka starpvalstu plūsmas raksturo Latviju kā atvērtu sabiedrību un dinamisku tautsaimniecību, tomēr tie aktualizē arī nepieciešamību pēc pārdomātas darbaspēka aprites politikas saistībā ar migrācijas politiku.

Aija Lulle ne tikai analizē augsti kvalificēta darbaspēka migrācijas ekonomiskos aspektus un smadzeņu pārrobežu tirgu, bet arī aplūko šos jautājumus plašākā eiropēizācijas kontekstā saistībā ar sociālām un kultūras pārmaiņām. Autore īpaši izceļ divas eiropēizācijas tendences, kurām ir ilgtermiņa raksturs un kuras būtiski ietekmē sociālos procesus, tostarp arī migrāciju: kopējas publiskas telpas veidošanās un radniecīgas eiropēiskās identitātes nostiprināšanās pēc izvēles (*Europa a la carte*). Eiropas ideja vienmēr ir bijusi pārnacionāla un tās jēdziens atspoguļojis centienus pēc kopējām vērtībām un attiecībām – reliģiskām, tirdznieciskām, politiskām, simboliski kulturālām u. tml. Tieši 20. gadsimta otrajā pusē, izveidojoties un nostiprinoties Eiropas Savienībai kā vienotam politiskam un institucionālam organismam, un 21. gadsimta sākumā, Savienībai piedzīvojot lielāko paplašināšanos tās vēsturē, kopējā publiskā telpa ir kļuvusi plašāka, daudzveidīgāka un piesātinātāka. To veido integrēta teritorija, cieši saistīta ekonomika un politiskā sfēra, kopīgi likumi, normas un noteikumi. Eiropieši pašreiz gatavojas kopējas konstitūcijas pieņemšanai. Kopējā publiskā telpa nozīmē arī dažādu tautību Eiropas pilsoņu līdzīgu izpratni par šiem institūtiem un to darbības procedūram, prognozējamu attieksmi un saskaņotu rīcību konkrētās situācijās. Uz institūciju un personiskās pieredzes pamata vienotajā telpā veidojas kopīgs sabiedriskums – eiropēiskā piederības izjūta, identitāte, pilsonība. Eiropieši vairāk nekā jebkad agrāk vēsturē nacionālajai identitātei pievieno kopīgu eiropēisko identitāti.

Universālisms Eiropas vēsturē vienmēr pastāvējis līdzās sociālajai, kulturālajai, etniskajai un lingvistiskajai daudzveidībai, un indivīda brīvības atzīšana, kā arī iecietība ir bijis pamats, uz kura dažādība tikusi saskaņota. Universālisma, partikulārisma, indivīda brīvības un tolerances vērtības ir iedvesmojušas arī jauno Eiropas Savienības lozungu “Vienoti daudzveidībā”. Šī formula, tāpat kā eiropēiskā identitāte, konkrētību iegūst cilvēku izvēles un rīcības rezultātā – ikviens var veidot savu Eiropu, izvēlēties draugus, sabiedrotus un partnerus pastāvošās daudzveidības ietvaros. Mūsdienu eiropēizācijā īpaši nozīmīga kļūst cilvēku ikdienas pieredze un prakse, kas iezīmē neskaitāmas mazās un personificētās Eiropas. Cilvēki kļūst eiropieši, mācoties svešvalodas, ceļojot, gūstot starpkultūru komunikācijas pieredzi,

iepažīstot draugus un kolēģus citās valstīs, iesaistoties starptautiskos projektos, attiecībās un tīklos, veidojot pārnacionālu karjeru un dzīves veidu. Integrēta Eiropa pilsoņiem dažādās valstīs sniedz jaunas iespējas.

Aija Lulle savā rakstā parāda, kā šīs vispārējās norises ietekmē gluži konkrētas darbaspēka plūsmas Latvijā un cilvēku lēmumus doties strādāt uz citu valsti. Politiskā ziņā kvalificēta darbaspēka migrāciju starp Latviju un citām Savienības dalībvalstīm ir atvieglojušas vienošanās par brīvu darbaspēka kustību, vīzu režīma atcelšanu, strādājošo tiesisko aizsardzību, vienotas sociālās apdrošināšanas ieviešanu u. c.

Autore analizē kvalificēta darbaspēka imigrāciju Latvijā kopš 20. gadsimta 90. gadu sākuma. Tajā bijuši vairāki viļņi: pirmie Latvijā iebrauca starptautisko organizāciju eksperti, kuri palīdzēja veidot demokrātiskos institūtus un funkcionējošu tirgus ekonomiku. Tie bija Pasaules Bankas eksperti, Eiropas Savienības politiskie padomnieki, Apvienoto Nāciju un citu donororganizāciju pārstāvji. 90. gadu vidū, Latvijai skaidri definējot politisko kursu uz integrāciju Eiropas Savienībā, tiem piedrojas Eiropas Savienības programmu speciālisti un PHARE projektu konsultanti, kuri palīdzēja saskaņot nacionālo likumdošanu ar Eiropas Savienības likumiem un nostiprināt valsts pārvaldes institūciju rīcībspēju efektīvas politikas veidošanā un īstenošanā. Kopš 90. gadu sākuma kvalificēta darbaspēka ieplūdi Latvijā ir noteikusi arī ārvalstu tiešo investīciju piesaiste un multinacionālo korporāciju darbība. Līdz ar to Latvijā ir iebraukuši starptautisku uzņēmumu vadītāji un speciālisti. Kopš 90. gadu beigām, uzlabojoties ekonomiskajai situācijai un nostabilizējoties sabiedrībai, ārvalstnieki Latvijā aktīvi dibina mazos uzņēmumus, atver nelielu kompāniju filiāles. Reizē ar šo uzņēmumu veidošanos Latvijā ierodas arī to īpašnieki, vadītāji un kvalificētie darbinieki. Novērojama arī jauna parādība – Latvijā uz dzīvi apmetas antreprenieri, brīvo profesiju pārstāvji, mazie investori, profesionāļi un pašnodarbinātie, kuri meklē nodarbošanās un peļņas iespējas dinamiski augošā ekonomikā. Šos cilvēkus Latvijā saista personiskās karjeras izaugsmes iespējas, multikulturālā sabiedrība, daba, Rīgas pievilcība, iespējas panākt šeit augstu dzīves kvalitāti ar zemākām izmaksām, nekā tas ir Rietumeiropas zemēs. Kā rāda Aijas Lulles pētījums, lielākā daļa no ārzemju kvalificētajiem speciālistiem Latvijā apmetas uz neilgu laiku un uzskata šo dzīves posmu par pakāpienu karjerā un augšupeju sociālajā mobilitātē. Autore intervējusi dažādu nozaru speciālistus – nelielu informācijas un komunikācijas tehnoloģiju uzņēmumu vadītājus, banku speciālistus, Rietumu žurnālistus, vēstniecību darbiniekus –, lai iepazītu viņu dzīves veidu, sociālos tīklus un paradumus Latvijā. Šie speciālisti koncentrējas galvenokārt Rīgā un komunicē savā ārzemnieku lokā, par saziņas valodu izmantojot angļu valodu. Viņi izveido savrupu ārzemnieku kopienu kā vēl vienu papildinājumu Rīgas multietniskajā sabiedrībā. 2004. gada janvārī Latvijā bija izsniegtas 7500 uzturēšanās atļaujas ārvalstniekiem. Liela daļa no tiem bijuši tieši kvalificēti darbinieki.

Kvalificēta darbaspēka imigrācija liecina, ka Latvija ir moderna un atvērta sabiedrība. Tomēr mums kā mazai nācijai ir svarīgi saglabāt līdzsvaru starp kvalificētu darbinieku aizbraukšanu un iebraukšanu. Šķiet, ka pašreiz no Latvijas izbraukušo kvalificēto speciālistu skaits pārsniedz Latvijā iebraukušo speciālistu skaitu, turklāt mums jāņem vērā arī šīs migrācijas etniskais aspekts un ar to saistītā tautas intelektuālā potenciāla novājināšanās. Kvalificēta darbaspēka migrācija ir ekonomiski un kulturāli stimulējoša, taču tā izvirza jaunus uzdevumus demogrāfijas un sabiedrības integrācijas jomās.

Evija Kļave rakstā **“Sociolingvistiskā šķelšanās Latvijā etnopolitisko diskursu un eiropēizācijas kontekstā”** pievēršas nozīmīgai tēmai par nacionālo, etnisko un lingvistisko grupu attiecībām. Autore analizē jautājumus par to, vai atšķirības grupu starpā ir tik lielas, ka varam runāt par sabiedrības šķelšanos un integrācijas apsīkumu, vai arī šīs atšķirības liecina par daudzkulturālas un plurālas sabiedrības veidošanos Latvijā? Spēja izvirzīt kopīgas vērtības un tiekties pēc tām joprojām uzskatāma par sociālās integrācijas pamatspēju, neraugoties uz brīvības un individuālisma pieaugumu un sabiedrības iekšējo atšķirību palielināšanos. Jautājumā par vienotības un daudzveidības attiecībām Latvijas sabiedrībā Evijas Kļaves raksts sasauca ar Aijas Lulles apcerē pausto domu par vienotības, daudzveidības un izvēles attiecībām kopējā Eiropas telpā. Evijas Kļaves raksts rosina domāt par jauniem uzdevumiem sabiedrības integrācijā, kurus izvirzījusi Latvijas iestāšanās Eiropas Savienībā, kā arī sociolingvistisko grupu konsolidācija pašā Latvijā. Pētījumā izmantota daudzpusīga metodoloģija un plašs faktoloģiskais materiāls – diskursu analīze, socioloģisko aptauju dati, fokusgrupu materiāli par etnisko grupu attieksmi pret valodas politiku, mazākumtautību izglītības reformu, Latvijas iestāšanos Eiropas Savienībā un citiem aktuāliem sabiedriskiem un politiskiem jautājumiem.

Ir vērojams, ka pēdējā laikā krievu minoritātes kopienā notiek aktīvi pašidentifikācijas un pašapziņas veidošanās procesi. Atšķirībā no pamatnācijas – latviešiem, kuri, 90. gadu sākumā atgūstot valstisko neatkarību, izveidoja arī jaunu nacionālu un valstisku pašidentifikāciju, – krievu un arī citās minoritāšu kopienās politiskā, sociāli psiholoģiskā un emocionālā saikne ar Latvijas valsti veidojās lēnāk. Minoritāšu politiskā un sociālā pašidentifikācija kopienā, Latvijas sabiedrībā, valstī intensificējusies tieši tagad – 21. gadsimta sākumā Eirosavienības apstākļos. Dažādās krievu sabiedrības grupās: jauniešu vidū, inteliģences aprindās, uzņēmēju starpā veidojas jauna Latvijas krievu pašapziņa un identitāte. To raksturo vairāku pazīmju kopums un kombinācijas: Latvijas pilsonība, piederības izjūta valstij, latviešu valodas prasmes līmenis, citu valodu prasme, kontakti un tīklošanās ar partneriem ārzemēs, migrācija, iespējas ceļot, apziņa par atšķirību no Krievijas krieviem, lingvistiskā pašapziņa, krievu valodas lietojums, vietējās krievu kultūras savdabības apzināšanās, prasības pēc politiskas un kulturālas atzīšanas. Latvijas krievu pašapziņa veidojas institucionālā ietvarā, ko veido krievu valodā iznākošie un raidošie mediji,

sociālie tīkli kopienas ietvaros, krievu politiskā elite, ar krievu elektorātu un auditoriju strādājošas politiskās organizācijas, minoritāti konsolidējoši procesi un notikumi, piemēram, mazākumtautību izglītības reforma, referendums par Latvijas iestāšanos Eiropas Savienībā. Interesanti, ka tieši protesta kustība pret mazākumtautību izglītības reformu un krievu skolu jauniešu demonstrācijas daļā kopienas mobilizējusi pašapziņas veidošanos un aktualizējusi jautājumus par krievu valodas kā otras valsts valodas atzīšanu, par pilsonības likuma pārskatīšanu. Vairāk apzinoties sevi Latvijas sabiedrībā un valstī, krievi paši veido dažādus etnopolitisko attiecību mehānismus un modeļus, sākot no aktīvas iesaistes sociālajos un politiskajos procesos, lingvistiskas integrācijas uz latviešu valodas pamata un beidzot ar norobežošanos, pašatstumšanos un aktīviem protestiem pret valsts integrācijas politiku.

Sabiedrības latviskajā daļā integrācijas etniskie aspekti netiek aktualizēti tik spēcīgi kā minoritāšu grupās, priekšplānā izvirzās sociāli ekonomisko atšķirību radītās problēmas – nevienlīdzība, nabadzība, reģionu atpalicība, bezdarbs, sociālā atstumtība. Lai gan latvieši un krievi dzīvo līdzīgos apstākļos, starp grupām nav strukturālu plaisu un cilvēki ikdienā sastopas ar līdzīgām problēmām, latviešu sabiedrība integrāciju vairāk izprot kā sociālu procesu, turpretim krievi priekšplānā izvirza etnopolitiskos aspektus. Pastāv atšķirīgi integrācijas diskursi un ikdienas prakses. Latviskajā sabiedrībā un medijos prioritāte vairs nav etniskās pašapziņas nostiprināšana. Tajā norit diskusijas par līdzsvarotu reģionu attīstību, sociālo politiku, pilsoņu iesaisti attīstības procesos un pārvaldībā, nevalstisko organizāciju stiprināšanu, iniciatīvas atraisīšanu lauku un pilsētas kopienās. Latvieši aktīvāk nekā krievi iesaistās nevalstiskajās organizācijās, partnerībās, politiskajās partijās, teritoriju attīstības plānošanā un citās aktivitātēs. Šie sociālās integrācijas procesi noris pakāpeniski, taču dod pirmos rezultātus. Savukārt krieviskajā sabiedrībā un medijos integrācijas problemātika tiek skatīta caur etnopolitisko prizmu un nereti iegūst protesta, aizvainojuma un noraidījuma krāsu. Paralēli protestiem lielā daļā krievu kopienas uz pašapziņas pieauguma un konsolidācijas pamata veidojas konstruktīvi iesaistes mehānismi integrētākā sabiedrībā.

Piemēram varētu minēt daudzus krievu jauniešus, kuri studē Latvijas Universitātē un ir iekļāvušies kopējā studentu saimē, saglabājot savu etnolingvistisko savdabību un pašapziņu.

Evijas Kļaves raksts ir nozīmīgs tieši ar to, ka paver jaunu ieskatu integrācijas procesu tendencēs dažādās sabiedrības grupās. Autore argumentē, ka sociālās un ekonomiskās vajadzības un prioritātes latviešu un krievu tautības respondentiem ir līdzīgas un abu kopienu pārstāvji savstarpējās attiecībās un uzvedībā parāda izpratni un iecietību. Tomēr jautājumā par etnisko integrāciju pastāv atšķirīgi redzējumi: vairākums latviešu uzskata krievu kopienu par mazākumtautību, kurai jāintegrējas Latvijas sabiedrībā uz latviešu valodas un pilsonības pamata. Kā to darīt, nosaka likums, bet praktiskā rīcība ir pašu

krievu ziņā. Savukārt lielākā daļa krievu domā, ka viņu etniskajai piederībai un valodai ir piešķirama lielāka vērtība un atbalsts valsts politikas līmenī.

Autore, atsaucoties uz Rasmus Kārklīņas pētījumiem, izšķir trīs integrācijas dimensijas – nostādņu un attieksmju integrāciju saistībā ar kopīgām pilsoniskām vērtībām, funkcionālo integrāciju saistībā ar valsts valodas prasmi un strukturālo integrāciju saistībā ar iekļaušanos sociāli ekonomiskajos procesos. Rakstā analizēti empīriskie dati par valstiskās apziņas veidošanos krievu jauniešu vidū, viņu attieksmi pret mazākumtautības izglītības reformu, savas valodas lietojumu un nākotni Latvijā, vēlmi un motivāciju apgūt latviešu valodu. Rezultāti liecina, ka mazākumtautību jauniešu vidū veidojas valstiskā identitāte un viņi sāk izjust piederību Latvijai, taču tas notiek uz pieaugošas etniskās pašapziņas un arī uz pieaugošu etnopolitisko prasību pamata. Tomēr nav vērojamas krievu sociolingvistiskā separātisma tendences. Rakstā argumentēts, ka eiropēizācijai ir divējāda ietekme uz starpetniskajām attiecībām Latvijā. No vienas puses, tā sekmē kopējas valstiskās identitātes nostiprināšanos un solidaritāti, no otras puses, mazākumtautības spilgtāk apzinās savu savdabību un etnopolitiskās tiesības. Tas paplašina visu sabiedrības integrācijas platformu.

Andas Ādamsones-Fiskovičas raksts “Zinātnes un sabiedrības attiecību traktējums inovāciju politikas kontekstā: Eiropas tendences un to atspoguļojums Latvijas politikā” pievēršas citam eiropēizācijas aspektam – zinātniski tehnoloģiskajai attīstībai un sabiedrības un zinātnes attiecībām. Raksts paplašina skatījumu uz būtiskajām eiropēizācijas izpausmēm – tās ietver ne tikai kopīgu humanitāro vērtību atzīšanu un integrētas sabiedrības veidošanu, bet arī dinamisku tehnoloģisko attīstību. Eiropas Savienība ir izvirzījusi mērķi kļūt par konkurētspējīgāko reģionu pasaulē, balstoties uz inovatīvu ekonomiku un zinīgu sabiedrību. Šis mērķis ir ietverts Lisabonas stratēģijā. Andas Ādamsones-Fiskovičas raksta pamatā ir Eiropas Savienības un Latvijas likumdošanas analīze tehnoloģisko inovāciju jomā. Autore norāda, ka eiropēizācija Latvijā ir izpaudusies kā nacionālās zinātnes un inovāciju politikas pielāgošana Eiropas Savienības politikai. Tas izpaužas politikas dokumentos, piemēram, Nacionālajā inovāciju koncepcijā un Nacionālajā inovāciju programmā, kuru politiskie uzstādījumi un praktiskie mehānismi ir aizgūti no Savienības kopējā instrumentu krājuma.

Anda Ādamsones-Fiskoviča ir vispusīgi izanalizējusi zinātnes un inovāciju politikas dokumentālo bāzi – likumus, programmas, koncepcijas, rīcībplānus un citus politiskos dokumentus. Tie retorikas un stila ziņā īpaši neatšķiras no attiecīgajiem Eiropas Savienības dokumentiem. Taču, pieskaroties jautājumam par inovāciju politikas īstenošanu dzīvē un praktiskajiem inovāciju mehānismiem, autore konstatē būtiskas atšķirības starp Latviju un “vecajām dalībvalstīm”. To izvērtēšana ir turpmāko diskusiju un zinātnes un tehnoloģijas politikas uzlabošanas pamats.

Autore uzsver, ka eiropesku pieeju zinātnes un tehnoloģijas politikai raksturo dialogs starp zinātniekiem, sabiedrību, industrijas pārstāvjiem, ekspertiem, nevalstiskajām organizācijām. Zinātniskās attīstības un tehnoloģisko risinājumu publiska apspriešana īpaši šim nolūkam veidotos un institucionalizētos publiskos forumos ir veids, kā sabiedrība apzinās un izsaka savas intereses saistībā ar tehnoloģisko attīstību, izvērtē inovāciju potenciālos ieguvumus un draudus, pauž rūpes, novērtē riskus un realizē tiesības līdzdarboties zinātnes un tehnoloģiskajā politikā, kas ietekmē visu sabiedrības locekļu dzīvi. Atsaucoties uz citu Eiropas Savienības valstu pieredzi, Anda Ādamsone-Fiskoviča norāda, ka dialogs notiek konkrētās institucionalizētās formās, piemēram, vienās valstīs ir izplatītas t. s. konsensa konferences, bet citās valstīs darbojas tehnoloģijas izvērtēšanas padomes. Šajos forumos, sabiedrības pārstāvji izvērtē konkrētus tehnoloģiskos projektus, piemēram, lielu infrastruktūras objektu būvniecību, teritoriju attīstības plānus, kā arī diskutē par sarežģītiem zinātniskās attīstības jautājumiem, piemēram, par modernās tehnoloģijās balstītu ražošanu, ģenētiski modificētas pārtikas produktu izplatību, projektiem cilvēka ģenētikas un biomedicīnas jomās. Tādējādi sabiedrības kontrole pār šiem jauninājumiem palielinās.

Arī Latvijā ir paredzēti un tiek izmantoti institucionāli mehānismi sabiedrības līdzdalībai teritoriju attīstības plānošanā, lielu infrastruktūras un investīciju projektu realizēšanā. Līdzdalību veicina konsultācijas un sabiedriskās apspriešanas, kas tiek rīkotas, lai novērtētu ietekmi uz vidi un citas parādības. Tomēr Latvijā vēl nav izveidoti konsensa konferencēm un tehnoloģijas izvērtēšanas padomēm līdzīgi institucionāli diskusiju forumi, kuros tiktu apspriestas komplicētas inovācijas, kas ir lokalizētas kādā infrastruktūras objektā vai atsevišķā darbības sfērā, bet skar visu sabiedrības un tās attiecību kopumu. Tā, piemēram, nav institucionālu mehānismu, kā sabiedrībai apspriest genoma projektu.

Sabiedrības iesaiste jautājumu apspriešanā atbilst mūsdienīgam priekšstatam par daudzlīmeņu pārvaldību, kurā tehnoloģisko attīstību nosaka ne tikai profesionāļi, eksperti, ieinteresēti privātu uzņēmēji un atbildīgās ministrijas, bet arī mediji kā sabiedrības interešu pārstāvji, pilsoņu grupas, nevalstiskās organizācijas. Pēc diskusijām tehnoloģiskie risinājumi iegūst lielāku leģitimitāti un kļūst vairāk pieņemami sabiedrībā. Arī teorētiski tiem palielinās kvalitāte, jo riski un sekas tiek vispusīgi izvērtētas. Taču konsensa konferences un tehnoloģiskās komisijas nereti tiek kritizētas par neefektivitāti, attīstības kavēšanu, atsevišķu aktīvistu grupu interešu uzspiešanu, investīciju projektu iesaistīšanu bezgalīgās diskusijās un ekspertīzēs.

Tomēr konsultācijas un komunikācija ir vienīgais veids, kā pilsoniskā sabiedrība var sadzīvot ar zinātni un teikt savu vārdu. Eiropēizācija zinātnē nozīmē ne tikai pētniecības attīstību, kopēju zinātnisko telpu, jaunas finansēšanas programmas, bet arī zinātniskās ekspertīzes pārbaudīšanu

pilsoniskās sabiedrības organizācijās un tās pakļaušanu paplašinātai pārvaldības sistēmai.

Andas Ādamsones-Fiskovičas veiktā analīze liecina, ka Latvijā līdz šādam zinātnes un sabiedrības attiecību modelim vēl ejams diezgan tāls ceļš. Lai gan arī pie mums tiek rīkotas sabiedriskās apspriešanas konkrētu projektu izvērtēšanai, trūkst ciešākas saiknes un konsultatīvo mehānismu komunikācijā starp zinātniekiem un ekspertiem, no vienas puses, un sabiedrību, no otras puses. To var izskaidrot ar zinātnieku visai nelielo kopienu, ekspertu resursu nepietiekamību, tradīciju trūkumu, vēsturisko inerci uzskatīt zinātni par ierindas pilsonim neaizsniedzamu darbības jomu, arī pašas sabiedrības neinformētību par iespējām līdzdarboties tehnoloģiskajā attīstībā un inovāciju praksē.

Agrāk Latvijā zinātnes popularizēšanas funkcijas veica Zinību biedrība, lai gan tā nerealizēja sabiedrības pilnvērtīgu kontroli pār zinātni. Pozitīvi vērtējams tas, ka nacionālie inovāciju politikas dokumenti ietver norādes uz nepieciešamību iesaistīt sabiedrību, tomēr šis mērķis ne vienmēr tiek realizēts, izmantojot praktiskos rīcības mehānismus. Latvijas inovāciju politikas dokumentos ir pausta arī doma par sabiedrības labklājības pieaugumu un integrāciju kā inovāciju svarīgu mērķi. Anda Ādamsones-Fiskoviča rosina domāt par interaktīvas inovāciju pārvaldības nepieciešamību Latvijā un norāda uz tehnoloģisko inovāciju pozitīvajiem blakusefektiem – ieguvumiem cilvēku dzīves kvalitātes, vides uzlabošanas jomā.

Autore aicina neaprobežoties tikai ar formālu sabiedrības iesaistīšanu, lai leģitīmētu ekspertu jau iepriekš pieņemtus lēmumus. Zinātnisko diskusiju jēga izpaužas zinātnes politikas kvalitātes uzlabošanā un labāku, drošāku sociāli līdzsvarotu lēmumu pieņemšanā.

Kā norāda autore, Latvijā joprojām nav jūtama sabiedriskā modeļa klātbūtne zinātnes politikā – speciālisti nereti uzskata, ka ierindas pilsoņiem trūkst kompetences tehnoloģisko jautājumu risināšanā un tāpēc tiem lēmumu pieņemšanā nav jāpiedalās.

Rakstā pausta vēl kāda sociālajiem zinātniekiem svarīga atziņa. Parasti inovācijas tiek saistītas ar eksaktajām zinātnēm, jauno tehnoloģiju nozarēm un cilvēka darbības produktīvo sfēru, un tāpēc inovāciju politikā vadošie speciālisti ir dabaszinātnieki. Arī Latvijā dabaszinātnieki piedalās darba grupās un kopā ar Izglītības un zinātnes ministriju, Latvijas Zinātņu akadēmiju un Ekonomikas ministriju pārstāvjiem izstrādā inovāciju dokumentus. Turpmāk inovāciju politikas veidošanā vārds būtu sakāms arī sociālajiem zinātniekiem.

Projekta “Sociālo un politisko procesu mijiedarbība Latvijā Eiropas Savienības integrācijas kontekstā” realizēšanas process ir bijis samērā īss, tas ildzis tikai vienu gadu. Bez zinātniskā mērķa izanalizēt eiropēizācijas konkrētas izpausmes un procesus Latvijā projektam bija arī eksperimentāls mērķis – identificēt jaunus pētījumu virzienus un izstrādāt sociālo zinātnieku sadarbības formas.

Doktorantu rakstos un kopējās diskusijās mēs esam izvirzījuši vairākus būtiskus jautājumus un jaunu pētījumu iespējamās tēmas.

- Kas kopīgs vecajām un jaunajām dalībvalstīm eiropēizācijas izpausmēs?
- Kas kopīgs un atšķirīgs jaunajām dalībvalstīm eiropēizācijas izpausmēs?
- Kā noris politiskā un sociālā eiropēizācija, un kuri procesi gūst virsroku?
- Vai politiskās eiropēizācijas nostiprināšanās ietekmē sociālo eiropēizāciju, un otrādi? Kādi ir šīs ietekmes mehānismi, formas, rezultāti?
- Kā publiskās pārvaldes eiropēizācija ietekmē pārvaldības raksturu un, kādi ir šās ietekmes rezultāti?
- Vai eiropēizācija jaunajās dalībvalstīs pārveido iedzīvotāju identitāti?
- Kas indivīdam liek justies kā eiropietim? Kā veidojas eiropēizācijas mikrosociālie un mikropolitiskie diskursi?
- Vai eiropēizācijai ir arī negatīvas sekas, un vai tā ir universāls līdzeklis visiem nākotnes izaicinājumiem?

Šie un citi jautājumi ir turpmāko pētījumu priekšmets.

Eiropēizācijas konceptuālais ietvars un tā izmaiņas

Ivo Rollis

Mg. sc. pol., Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes
politikas zinātnes doktorants

Raksta pamatmērķis ir aplūkot eiropēizācijas konceptuālo ietvaru un tā izmaiņas jauno dalībvalstu, arī Latvijas kontekstā un iepazīstināt ar instrumentiem, kas palīdz analizēt eiropēizācijas dažādo ietekmi. Līdzšinējie pētījumi rāda, ka augstāka eiropēizācijas pakāpe ir sastopama valstīs, kurās esošās struktūras tiek ietekmētas vismazāk. Līdz ar to autors izvirza uzdevumu pierādīt, ka, pastāvot mazākai saskaņai starp Eiropas un nacionālā līmeņa politikām, institūcijām un sociālpolitiskās mijiedarbības procesiem, palielinās spiediens uz valsti, lai tā pielāgotos Eiropas telpai un palielinās ietekme uz izveidotajiem eiropēizācijas mehānismiem un to attīstību.

Autors analizē eiropēizācijas jēdzienu un tā pamatjautājumus, šā jēdziena galvenās atšķirības no citiem ar to saistītiem jēdzieniem, konceptuālā ietvara attīstību saistībā ar Latviju un citām jaunajām dalībvalstīm, kā arī iepazīstina ar sociālpolitiskā dialoga dinamikas principiem valstī un metodoloģiju eiropēizācijas avotu ietekmes analīzei.

Pēc veiktajiem pētījumiem autors secina, ka akadēmiskajā literatūrā eiropēizācijas process pamatā ir bijis saistīts ar ietekmes izpēti ES izpratnē. Jauno dalībvalstu gadījumā tā ir tikusi aprobežota gandrīz vienīgi ar ietekmi uz institucionālajiem jautājumiem – valsts publisko pārvaldi un tās spēju pielāgoties ar ES saistītajiem izaicinājumiem.

Latvijas gadījumā eiropēizācijas process līdz šim ir vairāk skatīts kā valsts tuvināšanās noteiktiem ES politiku modeļiem, tāpat kā tas ir noticis vecajās dalībvalstīs. Tā galvenais iemesls ir bijis nepieciešamais pielāgošanās ātrums, atvērtība pārejas procesa ietekmei un ES noteikto veicamo darba apjomu plašums, vienlaikus atstājot samērā nelielu vietu valsts un sabiedrības dialogam.

Rakstā ir norādīts, ka Eiropas un ES kopīgā ietekme uz jaunajām dalībvalstīm, arī uz Latviju pēc iestāšanās ES kļūst aizvien līdzīgāka ietekmei uz vecajām ES dalībvalstīm, taču pēc aptvēruma plašāka un dziļāka. Tālākās izmaiņas Latvijas valsts un sabiedrības dzīvē īpaši palielina arī sociālpolitiskā procesa nozīmi un ar to saistīto eiropēizācijas plašāku un kompleksāku pieeju Eiropas telpai, jo eiropēizācija tās šaurākā izpratnē nozīmē vienīgi ES ietekmi uz valsts publisko pārvaldi un politiku. Ar eiropēizāciju saistītie Latvijā notiekošie procesi, piemēram, diskusija par nacionālajām interesēm un vērtībām nacionālās ES politikas kontekstā, sniedz pamatu tālākai sociālpolitisko problēmu izpētei, izmantojot arī pētnieku ieteikto eiropēizācijas procesa dažādo avotu analīzes instrumentu.

Atslēgvārdi: eiropēizācija, Eiropas integrācija, konceptuālais ietvars, ES jaunās dalībvalstis, mehānismi, mijiedarbība, attīstība, sociālpolitiskā dimensija, diskurss, analīzes metodes.

Ievads

Eiropas integrācija ir radījusi pamatu ļoti svarīgam procesam, kas tiek dēvēts par eiropeizāciju. Eiropas Savienībai (ES) paplašinoties, mainījušās ar eiropeizācijas procesu saistīto izmaiņu izpētes iespējas Centrālās Eiropas un Austrumeiropas jaunajās ES dalībvalstīs.¹ Eiropeizācijas konceptuālā ietvara priekšplānā ir izvirzāma ne tikai līdz šim tradicionālā tēma par izmaiņām publiskajā pārvaldē, bet arī jautājumi par līmeni, līdz kādam ES ir mainījusi valstu politiku un publiskās politikas un daudz plašāk arī kognitīvās un normatīvās struktūras – diskursus², normas, vērtības, politisko leģitimitāti, identitāti, valsts tradīcijas, izpratni par pārvaldi un politikas paradigmas. Analīzes vērtā ir priekšnosacījumu izpēte šo izmaiņu norisei valstu institūcijās un publiskajās politikās, sabiedrībā, kā arī tas, cik daudz ES un Eiropas ietekme kopumā jaunajās dalībvalstīs ir salīdzināma ar ietekmi vecajās dalībvalstīs.

Arī Latvijas pēdējos desmit gados valsts veidošanās process ir norisinājies galvenokārt caur Eiropas integrācijas prizmu, tādējādi pakļaujot valstī notiekošos politiskos, sociālos un ekonomiskos procesus ārpolitiskā mērķa “*iestāties ES*” sasniegšanai.³ Pirmsiestāšanās procesā galvenais uzsvars tika likts galvenokārt uz ES likumdošanas pārņemšanu un institucionālās sistēmas pielāgošanu ar salīdzinoši zemu sociālās un politiskās mijiedarbības līmeni. Pēc valsts iestāšanās Eiropas Savienībā, ar ES saistītiem jautājumiem kļūstot jau par iekšpolitiskiem, tiek rosinātas jaunas būtiskākas izmaiņas valstī un sabiedrībā, īpašu nozīmi piešķirot tieši mijiedarbības faktoram. Līdz ar to kā izpētei būtisks priekšplānā izvirzās jautājums ne vien par eiropeizāciju kā integrāciju ES un tās ietekmi, bet arī par eiropeizāciju kā daudz plašāku un sarežģītāku sociālās un politiskās mijiedarbības procesu Eiropas telpā, kurš ietekmē diskursus, normas, vērtības, identitāti, politikas paradigmas u. c.

Raksta pamatmērķis ir aplūkot eiropeizācijas konceptuālo ietvaru un tā izmaiņas jauno dalībvalstu, arī Latvijas kontekstā un iepazīstināt ar instrumentiem, kas palīdz analizēt dažādo ietekmi. Līdzšinējie pētījumi rāda, ka augstāka eiropeizācijas pakāpe ir sastopama valstīs, kurās esošās struktūras tiek ietekmētas vismazāk. Līdz ar to ir nepieciešams pierādīt, ka pastāvot mazākai saskaņai starp Eiropas un nacionālā līmeņa politikām, institūcijām un sociālpolitiskās mijiedarbības procesiem, palielinās spiediens uz valsti,

¹ Turpmāk tekstā Centrālās Eiropas un Austrumeiropas jaunās dalībvalstis sauktas *jaunās dalībvalstis*.

² Ar jēdzienu *diskurss* tiek saprasts institucionalizēts domāšanas veids, kas ietver visu ko ir iespējams pateikt par attiecīgo jautājumu jeb, citiem vārdiem sakot, izraudzītais diskurss piedāvā nepieciešamos vārdus, izteicienus un komunikācijai nepieciešamo stilu. Diskursi ietekmē cilvēku uzskatus par konkrētām lietām un no tiem nav iespējams izvairīties, jo īpaši, ja diskursa tēma ir aktuāla.

³ Sk. Latvijas Ārpolitikas pamatnostādnes līdz 2005. gadam.

lai tā pielāgotos Eiropas telpai, un pieaug arī ietekme uz izveidotajiem eiropēizācijas mehānismiem un to attīstību.

Lai sasniegtu izvirzītos mērķus, autors analizē eiropēizācijas jēdzienu un tā pamatjautājumus, šā jēdziena galvenās atšķirības no citiem ar to saistītiem jēdzieniem, konceptuālā ietvara attīstību saistībā ar Latviju un citām jaunajām dalībvalstīm, kā arī iepazīstina ar sociālpolitiskā dialoga dinamikas principiem un metodoloģiju eiropēizācijas avotu ietekmes analīzei.

I. Eiropēizācijas jēdziens

Eiropēizācija, tāpat kā globalizācija, var tikt izmantota plašākai svarīgu pārmaiņu norises skaidrošanai politikā un sabiedrībā. Lai precīzi izprastu eiropēizācijas patieso mērogu, būtiski ir sākotnēji aplūkot jēdziena definējumu, jo īpaši, ņemot vērā pētnieka Radelli uzskatu, ka “analīzei eiropēizācijas konceptuālo ietvaru var ierobežot ar ES ietekmi uz dalībvalstīm, potenciālajām dalībvalstīm un tuvākajām kaimiņvalstīm, tādējādi izvairoties no neskaidrības par to, kas ir vai nav eiropēizācija”⁴. Arī vairāki citi jautājumu pētnieki⁵, analizējot ar ES saistītos procesus, nepavisam nenodala jēdzienu *eiropēizācija* un *ESizācija* lietojuma atšķirības, tādējādi netieši radot jautājumu, vai eiropēizācijas jēdziens aptver vienīgi ar ES saistītos jautājumus vai arī Eiropas telpā notiekošo sociālo, politisko un ekonomisko procesu mijiedarbību.

Eiropēizācija ir samērā jauns jēdziens, un vienīgi retos gadījumos tas parādījies jau pirms 1980. gada. Kopš tā laika eiropēizācijas jēdziens ir kļuvis aizvien populārāks. Sākot ar 20. gadsimta 90. gadu beigām, tas tiek lietots ļoti plaši. Pētnieks Fezerstouns (*Featherstone*) ir apkopojis statistikas datus par eiropēizācijas jēdziena lietojumu sociālo zinātņu literatūrā, secinot, ka īpaši strauji tas mainījies pēdējos desmit gados. Veicot pētījumu par 116 akadēmiskajos žurnālos iekļautajām atsaucēm uz eiropēizāciju, pētnieks ir konstatējis, ka no visiem rakstiem, kuros ir pieminēta eiropēizācija, 73% rakstu tapuši pēc 1994. gada.⁶ Interesanti, ka eiropēizācija sociālajās zinātnēs ir tikusi lietota četrās plašās kategorijās, aptverot vēsturisko, kultūras, institucionālo, politikas un politisko procesu pielāgošanos.

Vēsturiskā jēdziena izpratne ir saistīta ar sociālo normu eksportu un kontroli, institūciju organizāciju un praksi, sociālajiem un kultūras uzskatiem, vērtībām un uzvedību. Eiropēizācija vēsturiskajā izpratnē bieži nozīmējusi pielāgošanos Rietumeiropas normām un praksei. Eiropēizācija kultūras izpratnē nozīmē pārnacionālās kultūras rašanos – to kultūras normu, ideju,

⁴ Featherstone, K., Radaelli, C. M. (2003), p. 282.

⁵ Dinsons (*Dynson*) un Gece (*Goetz*) par nozīmīgākajiem eiropēizācijas pētniekiem uzskata *Featherstone, Kazamias, Radaelli, Hix, Cowles, Caporaso, Risse, Heritier, Kassim, Peters, Wrigth, Knill, Gamble, Olsen* – Dynson, K., Goetz, K. H. (2003), p. 19.

⁶ *Ibid*, p. 5.

identitātes, uzvedības nosacījumu saplūšanu, kuri balsfīti uz starpnacionālo pamatu Eiropā. Kultūras izpratnē eiropeizācijai ir ļoti plašs izmantojums, kaut vai runājot par svētku svinēšanas paradumu izmaiņām. Eiropeizācija ietekmē arī plašākas sociālās aktivitātes – izglītību. Parasti šo jēdzienu lieto, lai raksturotu izmaiņas politiskajā kultūrā vai pārmaiņas ideoloģijā.

Vēsturiskā un kultūras pieeja ir nelielā mērā saistāma ar ES tiešu ietekmi, turpretim institucionālā, politikas un politisko procesu pielāgošanas pieeja ir jaunāka un attiecināma uz eiropeizācijas minimālo izpratni, jo vistiešāk skar institucionālos aspektus, t. i., ES darbību, aptverot valstu reakciju uz ES politiku. Tas izteikti atspoguļojas arī eiropeizācijas pētnieciskajā darbā, parādot noteiktu modes tendenci analizēt procesus Eiropas kontekstā.

Ir būtiski atzīmēt, ka bez konkrētu robežu noteikšanas ir neiespējami definēt eiropeizāciju. Zinātniskajā literatūrā tomēr ir grūti atrast norādes, kas paliek ārpus eiropeizācijas konteksta. Pētnieki ir vairāk sliekušies apgalvot, ka “noteiktu eiropeizācijas pakāpi” var atrast visur, lai neveidotu ierobežojumus ar jēdzienu saistīto jomu izpētei.

Tādēļ sākotnēji būtu jānosaka atšķirība starp eiropeizāciju un citiem jēdzieniem, parādot, kas nav eiropeizācija. Pētnieks Radaelli norāda, ka ir būtiski iezīmēt atšķirību starp tādiem jēdzieniem kā eiropeizācija, konverģence, harmonizācija un integrācija.⁷

- *Konverģence var būt tikai eiropeizācijas seku izpausme.* Konverģence nav eiropeizācija, jo pastāv atšķirības starp procesu un tā sekām. Eiropeizācijas rīcībpolitiku pētījumi ir identificējuši pat ievērojamu konverģences gadījumu daudzveidību vecajās dalībvalstīs, piemēram, atklājot eiropeizācijas rosinātu masu informācijas līdzekļu īpašumu politikas konverģenci. Turpretī transporta politikas jomā eiropeizācija ir palielinājusi atšķirības starp dalībvalstīm.
- *Eiropeizāciju nevajadzētu jaukt ar harmonizāciju.* Eiropeizācija var palielināt problēmu risināšanas iespējas, turpretim dalībvalstu institūcijas, tieši pretēji, turpina izstrādāt atšķirīgus lēmumus. Piemēram, nepastāvot harmonizācijai, ir liela ticamība, ka ES iekšējā tirgū varētu parādīties pat konkurējošas atšķirības. Harmonizācija rada noteikta līmeņa spēles laukumu, turpretī eiropeizācija var veicināt regulējošas konkurences izveidošanos un pat tās izkropļošanu.
- *Eiropeizācija nav politiskā integrācija.* Eiropas integrācijas teorijas tipiski vērs uzmanību uz to, ka dažādas valstis apvieno spēkus un veido supranacionālas institūcijas, radot noteiktu ietekmi, kuras neesamība liegtu pastāvēt arī eiropeizācijai. Tas rosina uzdot jautājumu par attiecībām starp eiropeizāciju un vispārējām integrācijas teorijām. Pētniece Borzele (*Borzel*), piemēram, norāda, ka integrācijas teorijas

⁷ Radaelli, C. M. (2000), pp. 5–11.

vērš uzmanību uz jautājumu, vai Eiropas integrācija stiprina vai vājina valsti (*starpvaldību pieeja*), turpretim eiropēizācija izvirza daudz specifiskāku jautājumu par valstu institūciju nozīmi procesā, kurā noris piemērošanās Eiropai.⁸

Eiropēizācijas definējums

Pēc veiktajiem pētījumiem ir izšķiramas vairākas eiropēizācijas jēdziena definīcijas. Eiropēizācija tiek definēta gan kā strukturālo pārmaiņu process, kas visdažādākajos veidos ietekmē dalībniekus, institūcijas, idejas un intereses, kā arī reakcijas uz ES politikām, gan kā *de iure* suverenitātes nodošana ES līmenim, gan arī, pēc pētnieces Borzeles uzskatiem, uzmanības veltīšana notiekošajam, kad noteiktas pilnvaras tiek deleģētas Briselei.⁹ Borzele definē eiropēizāciju kā procesu, kurā nacionālās politikas jomas arvien vairāk kļūst par Eiropas politikas veidošanas subjektiem, un kurā jāizšķir atšķirības starp vienkāršu faktu par to, ka ir “vairāk Eiropas” nacionālajās politikās, un daudz lielāku ES ietekmi uz dažādām politikas jomām, kurās dominē politiskās uzvedības Eiropas loģika. Šeit ir būtiski atzīmēt, ka ļoti liels skaits politiku pieredz “pieaugošu” ES dimensijas ienākšanu, tādējādi radot grūtības rast robežšķirtni starp eiropēizētajām politikām un tām politikām, kuras ir pilnībā nacionālas. Līdz ar to, piemēram, analizējot sociālo un politisko procesu mijiedarbību valstī, eiropēizācijas ietekme var parādīties arī ļoti netiešā veidā.

Pētnieks Olsens (*Olsen*) eiropēizācijas jēdzienu lieto, lai raksturotu fenomenu dažādību un to izmaiņu procesu.¹⁰ Visplašākās definīcijas atrodamas pētnieku Ladreha (*Ladrech*) un Radelli darbos. Ladrehs ir ieteicis vienu no eiropēizācijas agrīnajām definīcijām, raksturojot eiropēizāciju kā “*pieaugošu procesu, kas pārorientē politikas virzienu un veidu līdz tādām līmenim, ka ES politiskā un ekonomiskā dinamika kļūst par nacionālās politikas un tās veidošanas loģisku organisku daļu*”.^{11, 12, 13} Savukārt Radelli eiropēizāciju uzlūko par daudz plašāku un vairāk strukturētu procesu. Eiropēizācija, viņaprāt, aptver “*eiropēizācijas veidošanās, izplatīšanās un formālo un neformālo noteikumu, procedūru, politisko paradīgu, stilu, “kopīgas prakses” institucionalizācijas procesus, un to kopīgās vērtības un normas, kuras sākotnēji tiek definētas un konsolidētas ES politiskajā procesā un pēc tam iekļautas valstu nacionālajā un vietējā līmeņa diskursā, politiskajā struktūrā un publiskajās politikās*”.^{14, 15}

⁸ Borzel, T. A. (1999), pp. 576–577.

⁹ Borzel, T. A. (1999), p. 576.

¹⁰ Olsen, J. P. (2002), p. 922.

¹¹ Featherstone, K., Radaelli, C.M. (2003), pp. 3–7.

¹² Laffan, B. (2003), p. 4.

¹³ Ladrech, R. (1994), p. 69.

¹⁴ Featherstone, K., Radaelli, C. M. (2003), p. 17.

¹⁵ Bulmer, S. J., Radaelli, C. M. (2004), pp. 3–4.

Radelli definīcija atspoguļo politiskās uzvedības pārmaiņu svarīgumu. Tas ir labs veids eiropeizācijas efektu atdalīšanai no daudziem citiem procesiem tieši Centrālās Eiropas un Austrumeiropas kontekstā. Politiskā uzvedība eiropeizācijas procesa gaitā mainās, izraisot diskursu, normatīvo ietvaru un ES ietekmes institucionalizāciju nacionālajā politiskajā sistēmā. Ar eiropeizāciju ir izskaidrojami kultūras izmaiņu, jaunu identitāšu veidošanās, politikas izmaiņu, administratīvo inovāciju ieviešanas un pat modernizācijas procesi. Tā aptver arī Eiropas publiskās politikas veidošanos un ES lēmumu iedarbību uz nacionālajām sistēmām, ietekmējot dalībvalstis un līdz ar to arī pasauli.

Pēc pētnieka J. Olsena (*Olsen*) domām, viens no veidiem, kas ļauj precizēt eiropeizācijas ietvaru, ir vairāku būtisku izmaiņu līmeņu nodalīšana. Tomēr, kā pats pētnieks norāda, būtiskākā pretruna ir tā, ka Eiropas ātrākai attīstībai trūkst pozitīvas mijiedarbības tālāk minēto eiropeizācijas izmaiņu līmeņu starpā.¹⁶

- **Izmaiņas ārējās robežās** – tās ietver pārvaldes teritoriālo apjomu un pakāpi, līdz kurai Eiropa kļūst par vienu politisko telpu. Piemēram, eiropeizācija norisinās, tiklīdz ES paplašinās. Te vistiešākajā veidā var runāt arī par eiropeizācijas līmeņa pieaugumu Latvijā līdz ar tās iestāšanos ES un jaunu sociālo un politisko dimensiju aktualizēšanos. Ciešāks integrācijas process vienlaikus kļūst par nosacījumu arī paša eiropeizācijas jēdziena izmaiņām.
- **Institūciju attīstīšana Eiropas līmenī** – tiek uzsvērta centra veidošana ar kolektīvu rīcībspēju, kam ir noteikta koordinācijas un vienotības pakāpe. Formālās tiesiskās pārvaldes institūcijas un normatīvā kārtība, kas dota, pamatojoties uz noteiktiem konstitucionālajiem principiem, struktūrām un praksi, veicina spēju pieņemt un realizēt saistošus lēmumus un noteikt rīcību to neizpildes gadījumā.
- **Valstu nacionālo pārvaldes sistēmu tieša ietekmēšana** – eiropeizācija šajā gadījumā ietver eiropeizācijas šaurāko izpratni, kas attiecas uz atbildību un pilnvaru sadali starp dažādiem valdības līmeņiem. Visām daudzlīmeņu pārvaldes sistēmām ir jāpanāk līdzsvars starp vienotību un atšķirību, centrālo koordināciju un vietējā līmeņa autonomiju. Eiropeizācija līdz ar to izpaužas kā nacionālās un vietējā līmeņa pārvaldes sistēmas pielāgošana Eiropas politiskajam centram un Eiropas līmeņa normām. Īpaši būtiska ir valsts izvēlēta stratēģija saistībā ar eiropeizācijas procesiem: pielāgošanās notiekošajam procesam, aktīva mijiedarbība un pilnīga ļaunāšanās uz notiekošo, vai, tieši otrādi, nepieķāpšanās ārējam spiedienam, ja vien pēc rūpīgas izvērtēšanas netiek atzīts, ka attiecīgajam procesam būs labvēlīgs rezultāts. Ļoti būtisks pamats šeit būtu plašāk diskutēt tieši par jauno valstu eiropeizāciju, vienlaikus ņemot vērā integrācijas

¹⁶ Olsen, J. P. (2002), pp. 921–52.

procesa uzsākšanas dažādos izejas punktus Baltijas valstīs un pārējās jaunajās dalībvalstīs.¹⁷ Sākotnēji pirms 10 gadiem Centrālās Eiropas valstīs varēja jau runāt par integrācijas procesu ES, turpretim Baltijas valstīs visai noteikti bija vēl jādomā par valsts veidošanas¹⁸ procesu un ar to saistīto sociālo un politisko ietekmi, tāpat kā tas šobrīd ir ES kandidātvalstīs.

Eiropēizācija pārvaldes sistēmās ir saistīta ar pārmaiņām centrālajās nacionālajās institūcijās un politikā. Šīs pārmaiņas uztveramas arī kā Eiropas līmeņa institūciju attīstības, identitātes un politiku veidošanās izpausmes. Šajā ziņā jēdziens “eiropēizācija” tiek lietots visplašāk. Izpētes uzdevums ir aplūkot Eiropas ietekmi un skaidrot nacionālo institūciju reakciju pret Eiropas līmeņa spiedienu. Visbiežāk empīriskajā literatūrā tiek pētīta tieši ietekme uz nacionālajām politikām un valstu rīcību.

- **Politisko organizāciju eksportējošās formas** – eiropēizācija kā politisko organizāciju un pārvaldes eksportējoša forma ir atšķirīga no Eiropas ārpus tās teritorijas. Galvenā uzmanība tiek pievērsta attiecībām ar lielvalstīm un institūcijām ārpus Eiropas un tam, kā Eiropa atrod vietu plašākā pasaules kontekstā. Eiropēizācija uzrāda daudz pozitīvāku eksporta un importa bilanci, jo Eiropas valstis vairāk eksportē nekā importē, līdz ar to ļaujot Eiropai gūt plašāku ietekmi starptautiskajā vidē.
- **Politiskās apvienošanas projekts** – līmenis, kuru sasniedzot, Eiropa kļūst aizvien vairāk apvienota un spēcīgāka politiskā “spēlētāja” saistībā gan ar teritoriālu platību, institucionāla centra veidošanos, pielāgošanos nacionālajā līmenī, un to, kā Eiropas attīstību ietekmē valstu pārvaldes sistēmas un notikumi ārpus Eiropas kontinenta.

Mijiedarbība ar Eiropas integrāciju

Eiropēizācija konceptuālā ietvara ziņā ir jānošķir no *Eiropas integrācijas*, kas akadēmiskajā literatūrā galvenokārt tiek attiecināta uz institūciju nostiprināšanu un politisko integrāciju vai kādas noteiktas rīcībpolitikas (*policy*) rezultātu Eiropas līmenī. Eiropas integrāciju veido divi savstarpēji saistīti procesi – “politisko kompetenču deleģēšana pārnacionālajam līmenim, lai sasniegtu noteiktus politikas rezultātus, un vairāku jaunu politisko institūciju izveidošana izpildvaras, likumdošanas un tiesu varas ietvaros”¹⁹, turpretim eiropēizācijas pētījumos galvenokārt tiek skaidrota Eiropas integrācijas ietekme uz valstu iekšējām politiskajām un ekonomiskajām sistēmām un to pārmaiņu pakāpe un veidi.

¹⁷ Detalizētāks izklāsts V nodaļā.

¹⁸ *State-building* – angļu val.

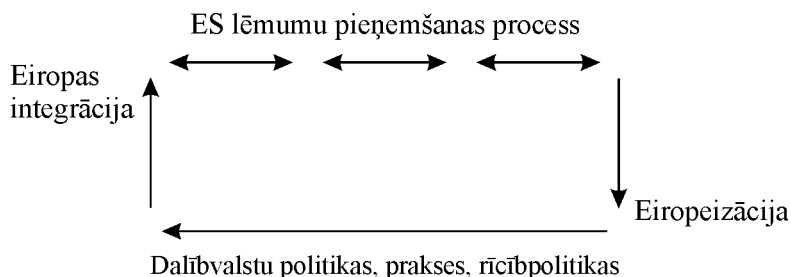
¹⁹ Goetz, K. H., Hix, S. (2002), p. 3.

Pētniece T. Borzele raksturo eiropeizāciju kā divvirzienu procesu, kas ietver divas pieejas – “no apakšas uz augšu” (*bottom-up*) un “no augšas uz leju” (*top-down*).²⁰ Pirmā pieeja attiecas uz Eiropas institūciju kā jaunu normu, noteikumu, prakses kopumu attīstību, bet otrā pieeja ir saistīta ar šo Eiropas institūciju ietekmi uz dalībvalstu politiskajām struktūrām un procesiem. Interesanti, ka ilgu laiku Eiropas pētījumos tika pievērsta uzmanība pieejai “no apakšas uz augšu”, analizējot Eiropas institūciju veidošanās procesa dinamiku un potenciālos rezultātus un atzīstot, ka, tad, ja pastāv labāka savietojamība starp Eiropas un nacionālajām politikām, zemākas ieviešanas izmaksas veidojas tieši nacionālajā līmenī.

Vēl uzskatāmāku skaidrojumu eiropeizācijas mijiedarbībai ar Eiropas integrāciju sniedz pētnieks Šmits (*Schmidt*).²¹ Viņš definē Eiropas integrāciju kā ES veidošanās un politikas formulēšanas procesu, kurā iesaistīts liels skaits dalībnieku, kas līdzdarbojas lēmumu pieņemšanā ES līmenī, – valdību pārstāvji, dalībvalstu nevalstiskā sektora pārstāvji un ES līmeņa struktūras. Tādējādi ES līmenī pieņemtie lēmumi rada institucionālos spēkus, kas veicina izmaiņas dalībvalstu politikās, praksē, un rada pamatu eiropeizācijas norisei. Eiropas integrācija būtu raksturojama kā tāda dalībvalstu mijiedarbība ar ES, kas atspoguļo ES lēmumu pieņemšanas sarežģītību dalībvalstīs, turpretim eiropeizāciju varētu uzskatīt par procesu, kas virzīts no ES uz dalībvalstu līmeni un vēlāk reakcijas formā atgriežas ES, tādējādi dalībvalstīm paužot savu nostāju attiecībā pret eiropeizācijas ietekmi un veidojot tālāko pozīciju ES lēmumu pieņemšanā.

1. tabula uzskatāmi parāda eiropeizācijas un Eiropas integrācijas mijiedarbību.

1. tabula

Eiropēizācija un ES politikas veidošana ir jāsaglabā atšķirīgā konceptuālā līmenī, kaut arī reāli tās ir savstarpēji saistītas. ES politika veidojas imitācijas, tirgošanās procesos, kur nacionālās valdības un interešu grupas kopā ar Eiropas institūcijām ieņem nozīmīgu vietu, savukārt eiropeizāciju var ietekmēt ES

²⁰ Borzel, T. (2002), pp. 193–194.

²¹ Schmidt, A.V. (2002), p. 896.

politikas pārformulēšana. Nacionālie “spēlētāji”, gūstot mācību eiropēizācijā, var meklēt iespēju mainīt vai pielāgoties ES politikai. Tomēr šeit ir būtiski nodalīt atšķirības starp procesu, kurā veidojas noteikta politika, un šīs politikas atspoguļošanas nacionālajā līmenī. Sociālā un politiskā mijiedarbība šajā gadījumā izpaužas galvenokārt lēmumu pieņemšanas procesā, piemēram, sabiedrībai paužot savu pozīciju un ietekmējot attiecīgos diskursus.

II. Eiropēizācijas pamatproblēmas un jautājumi

Aplūkojot Eiropas ietekmi uz jaunajām dalībvalstīm, it īpaši tās veidu, pakāpi, virzienu un attiecīgo laika posmu eiropēizācijas tālākajā gaitā, izvirzās jautājums par iekšējo un ārējo faktoru mijiedarbību un to ietekmi uz šo valstu attīstību. Eiropēizācijas ietvaru jaunajās dalībvalstīs lielā mērā ir noteikusi pievienošanās Eiropas Savienībai un izvirzīto nosacījumu apjoms. Eiropēizācijai kopumā ir bijusi liela ietekme uz politikas veidošanas, tā veicinājusi fundamentālas pārmaiņas, ES piešķirot svarīgu lomu valstu politiskajās diskusijās. Taču ES nav izmantojusi savu varu noteikumu veidošanā. Šī vara bieži vien bijusi nenoteikta attiecībā uz atsevišķām politikas jomām un nekonsekventa komunikācijā ar jaunajām dalībvalstīm. Tā, piemēram, minoritāšu aizsardzības un makroekonomiskās politikas jomā ES neizmantoja savu ietekmi konsekventi, lai panāktu noteiktu rīcību.

Tā kā ES ir paplašinājusies un attīstījusies, arī eiropēizācijas ietekme nacionālo politiku veidošanā un politikā, jo īpaši jaunajās dalībvalstīs, ir palielinājusies. Eiropēizācija priekšplānā izvirza vairākus jautājumus par sociālo un politisko procesu mijiedarbību. Tie ir svarīgi arī Latvijā Eiropas integrācijas kontekstā.

- Izmaiņas izziņā, diskursā un identitātē un to ietekme uz politiku un sabiedrību atbilstoši Eiropas attīstībai.
- Institūciju sistēmas piemērošana plašākā mērā (noteikumi, procedūras, normas, prakse) dažādos politiskajos līmeņos kā reakcija uz integrācijas dinamiku.
- Eiropas integrācijas procesa nozīme turpmākajā demokratizācijā Centrālajā Eiropā.
- Jaunu starpnacionālu politiku tīklu un kopienu izveidošanās.

Eiropas politikas ietekmē dalībvalstu politiskās sistēmas un sabiedrību, taču vai eiropēizācijas procesā dalībvalstis kļūst vairāk līdzīgas cita citai? Vai “Eiropa” ir izmainījusi nacionālās politiskās struktūras (piemēram, partiju sistēmas un publisko administrāciju), publisko politiku, sabiedrības vērtības un sadarbības tīklus? Ja atbildes ir apstiprinošas, tad kādi ir pārmaiņu mehānismi? Eiropēizācijas literatūra tiecas risināt šos jautājumus. Liela uzmanība pievērsta tieši empīriskajai izpētei, taču jauno dalībvalstu gadījumā galvenokārt tiek analizētas izmaiņas politiskajās struktūrās un publiskajās politikās, bet mazāk sabiedrībā.

III. Eiropēizācijas konceptuālā ietvara attīstība

Kaut arī eiropēizācijas pieeja Centrālās Eiropas un Austrumeiropas valstu kontekstā paplašina iespēju analizēt ietekmi uz ES jaunajām dalībvalstīm un kandidātvalstīm, jauno dalībvalstu gadījumā eiropēizācijas konceptuālais ietvars līdz šim empīriski ir ticis skatīts galvenokārt no administratīvā jeb publiskās pārvaldes redzesloka, aplūkojot veidu, kādā jaunās dalībvalstis sagatavojušas savas nacionālās publiskās pārvaldes sistēmas iestājai ES, lai tās atbilstu specifiskām piemērošanās prasībām, un arī paredzot faktiskās dalības ilgtermiņa administratīvo ietekmi.

Tas nozīmē, ka pastiprināti pievērstā uzmanība *acquis communautaire* pārņemšanai un ieviešanai, lai sagatavotos līdzdalībai tā saucamajā *Eiropas administratīvajā telpā*, ir kļuvusi par iemeslu šaurākai eiropēizācijas izpratnei. Arī Latvijas gadījumā sociālo zinātņu pārstāvji līdz šim ir ļoti fragmentāri pievērsušies citiem ar eiropēizāciju saistītiem jautājumiem, piemēram, veicot atsevišķu sociālo seku, sabiedriskās domas un ekonomiskās attīstības scenāriju izpēti.

Šī ierobežotība ir bijusi viens no galvenajiem iemesliem minētās eiropēizācijas pieejas kritikai. Akadēmiskajā diskusijā ir ieteikts norādīt atšķirības starp tādām ierobežotām eiropēizācijas ietekmes izpratnēm kā *ES eiropēizācija*, *ESizācija*, *unionizācija* un *komunitizācija* un izmantot daudz plašāku, kompleksu pieeju Eiropas telpai, t.i., aplūkot ES paplašināšanās procesu kā plašākas *atgriešanās Eiropā* idejas daļu.

Eiropēizācija attiecībā uz jaunajām dalībvalstīm līdz šim ir saprasta arī kā administratīvā attīstība “daudzlīmeņu” politiskās sistēmas veidošanā.²² Tādējādi attīstības galvenais mērķis ir uztverts nevis kā tradicionālas nāciju valsts modernās birokrātijas radīšana, bet gan tādas publiskās pārvaldes veidošana, kas ļautu jaunajām dalībvalstīm darboties kā efektīvām partnerēm ES daudzlīmeņu pārvaldes sistēmā. Tomēr, kā norāda pētniece H. Grābe (*Grabbe*), pastāv maza ticamība, ka Eiropas integrācija sekmēs vienota publiskās pārvaldes modeļa izveidi jaunajās dalībvalstīs.²³

Grābe norāda, ka eiropēizācija līdz šim galvenokārt ir pētīta, vērtējot ES ietekmi un to, kā dalībvalstis šai ietekmei pielāgojas.

Būtiskākie izmantotie ietekmes mehānismi institucionālo pārmaiņu vērtēšanai ir likumdošanas un institucionālo formu un modeļu pārņemšana, ārvalstu tehniskā un finansiālā palīdzība, rezultātu sasniegšanas punktu noteikšana un pārmaiņu gaitas uzraudzīšana, konsultācijas un pieredzes pārņemšana un eiropēizācijas norises soļu noteikšana.

²² Lippert, B., Umbach, G., Wessels, W. (2001), pp. 980–1012.

²³ Grabbe, H. (2001), pp. 1013–1031.

- **Likumdošanas un institucionālo formu un modeļu pārņemšana** – pirms iestāšanās kandidātvalstīm bija jāpārņem visa ES pastāvošā likumdošana, un tādējādi tās attiecībā uz politikām un institūcijām, kas tika pārņemtas no ES, kļuva par tādas pašas eiropēizācijas ietekmes subjektu kā dalībvalstis.
- **Ārvalstu tehniskā un finansiālā palīdzība** – ES ir lielākais ārvalstu palīdzības avots Centrālās Eiropas un Austrumeiropas valstīm, kurām ir svarīga loma ES pieredzes pārņemšanā. Tā ir palīdzējusi šīs pieredzes ieviešanā un ar tehnisko palīdzību stiprinājusi institucionālo spēju. ES palīdzība ir bijusi arī nopietns atbalsta faktors daļā veco dalībvalstu.
- **Rezultātu sasniegšanas punktu noteikšana un izpildes uzraudzīšana** – progress ar iestāšanos ES ilgu laiku ir bijis centrālais jautājums Centrālās Eiropas un Austrumeiropas valstu politiskajās debatēs, tādējādi ES varējusi ietekmēt šo valstu rīcībpolitiku un institucionālo attīstību, piemēram, grupējot kandidātes, izvērtējot noteiktas politikas jomas, un sniedzot labākās prakses piemērus, kurus kandidātvalstis centušās pielāgot. Izvirzīto prasību ieviešanas uzraudzība ir bijis galvenais mehānisms, kas veicinājis ES nosacījumu izpildi. Tas joprojām tiek izmantots kā spēcīgs eiropēizācijas veicinātājs gan jaunajās un vecajās dalībvalstīs, gan kandidātvalstīs un aizvien noteiktāk arī potenciālajās kandidātvalstīs.
- **Konsultācijas un pieredzes pārņemšana** – galvenā uzmanība ir veltīta ES dalībvalstu publiskās pārvaldes ierēdņu deleģēšanai darbam Centrālās Eiropas un Austrumeiropas valstu ministrijās un citās publiskās pārvaldes iestādēs, pakāpeniski cenšoties attīstīt arī sadarbības mehānismus starp valsti un sabiedrību noteiktu jautājumu izstrādē.
- **Eiropēizācijas norises soļu noteikšana** – tas ir visspēcīgākais ES izvirzīto priekšnosacījumu līdzeklis dažādos iestāšanās procesa posmos, jo ietekmē valstu eiropēizāciju, it īpaši tad, kad sasniegts ES kandidātvalsts statuss un uzsāktas iestāšanās sarunas.

Lai uzskatāmi parādītu valstu eiropēizācijas līmeņa izmaiņu procesu minētajos aspektos, galvenokārt jautājumos, kas saistīti ar institucionālajiem risinājumiem, 2. tabula sniedz minēto eiropēizācijas mehānismu ietekmes salīdzinošu novērtējumu dažādu Eiropas valstu grupās.

Tabulā atspoguļotās atšķirības starp eiropēizācijas mehānismu ietekmi uz valstu grupām pierāda tēzi par to, ka pastāv daudz lielāka ietekme uz valsts veidošanos²⁴ un pārmaiņām, ja sasaiste starp Eiropas un valstu politiskajiem procesiem, politikām un institūcijām ir vājāka. Arī Latvijas gadījumā minētā

²⁴ Īpaši potenciālo ES kandidātvalstu gadījumā, kuras nav šī pētījuma objekts.

shēma attiecināma uz Eiropas integrācijas mijiedarbību saistībā ar iestāšanās institucionālajiem aspektiem, un sociālpolitiskā mijiedarbība atspoguļojas ļoti minimāli. Tomēr Eiropas integrācijas padziļināšanās veicina arī atsevišķu minēto eiropeizācijas mehānismu sociālpolitiskās mijiedarbības attīstību. Piemēram, atsevišķu valstu sabiedrībām, pamatojoties uz savām vērtībām un izpratni par Eiropā notiekošajiem procesiem, palaižam tiek dota iespēja lemt par turpmākajiem eiropeizācijas norises soļiem, kā Austrijas gadījumā, paturot iespējas tautas nobalsošanā lemt par iestāšanās sarunu uzsākšanu ar Turciju.

2. tabula

Eiropēizācijas mehānismu ietekme

Mehānisms	15 vecās ES dalībvalstīs	8 jaunās dalībvalstīs	ES kandidātvalstīs ²⁵	ES potenciālās kandidātvalstīs ²⁶
Likumdošanas un institucionālo formu un modeļu pārņemšana	Jā	Jā	Jā	Jā
Ārvalstu tehniskā un finansiālā palīdzība	Jā	Jā	Jā	Jā
Rezultātu sasniegšanas punktu noteikšana un izpildes uzraudzīšana	Jā	Jā	Jā	Jā
Konsultācijas un pieredzes pārņemšana	Nav	Daļēji	Jā	Jā
Eiropēizācijas norises soļu noteikšana	Nav	Nav	Jā	Jā

Rūpīgāk aplūkojot eiropeizācijas mehānismu ietekmi, priekšplānā būtu jāizvirza jautājums par eiropeizācijas līmeni jaunajās dalībvalstīs. Empīriskajos novērtējumos līdz šim galvenā uzmanība ir tikusi pievērsta 1) institucionālajiem risinājumiem, kas savieno izpildvaru un ES institūcijas, un 2) nacionālajā līmenī attīstītajai institucionālajai praksei, lai nodrošinātu saites nacionālā līmeņa un ES līmeņa starpā.²⁷ Tomēr ir bijuši centieni veikt arī novērtējumus, kas neierobežojas vienīgi ar iestāšanās procesa organizēšanas institucionālo kārtību, bet ietver plašāku personāla politikas, rīcībpolitiku formulēšanas un ieviešanas risinājumu analīzi.²⁸

Eiropas Komisijas regulārie progressa ziņojumi un tajos iekļautie komentāri par administratīvo spēju lielā mērā ir minēto mehānismu funkcionēšanas nopelns. Eiropas integrācija tādējādi ir darbojusies kā virzītājspēks institucionālajām izmaiņām tiktāl, ciktāl tas attiecas uz publiskās pārvaldes augstāko

²⁵ Rumānija, Bulgārija, Horvātija, Turcija.

²⁶ Valstis, kuras ir uzsākušas stabilizācijas un asociācijas procesu, – Serbija un Melnkalne, Maķedonija, Bosnija un Hercogovina un Albānija.

²⁷ Lippert, H., Umbach, G., Wessels, W. (2001), pp. 980–1012.

²⁸ Nunberg, R. (2002), p. 37.

civildienesta līmeni. Līdz ar jauno dalībvalstu iestāšanos ES paveras arī jaunas iespējas pētīt valstu uzvedību jaunajos apstākļos, kā arī eiropēizācijas paplašināto ietekmi, piemēram, ES lēmumu pieņemšanas procesu un jaunus noteikumus un pienākumus tajā, ES politikas jautājumus nacionālo interešu aizstāvēšanā, sabiedrības iesaisti, identitātes izmaiņas utt. Jaunās dalībvalstis sniedz pētniekiem lielas iespējas salīdzināt tās ar ES vecajām dalībvalstīm. Eiropēizācijas pētījumi jaunajās dalībvalstīs tomēr būtu jāvirza tā, lai tajos tiktu rasta jauna pieeja, nevis tikai konstatēta līdzīga ietekme, kāda tika novērota vecajās dalībvalstīs.

IV. Eiropēizācijas sociālpolitiskā dimensija

Eiropēizācija raksturo ne tikai izaicinājumus valstu ekonomikai, politikai un institūcijām, bet arī sabiedrībā valdošo diskursu leģitimitātei. Viena eiropēizācijas procesa daļa ir saistīta ar to, cik sekmīgi dalībvalsts spēj pakļaut ekonomiku un institūciju darbību Eiropas prasībām, kā arī spēju pielāgoties Eiropas institucionālajiem mehānismiem un politikas veidošanas procesam (*konkrētas politikas kā valsts attīstības vai nodokļu jautājumi*), bet otrs process attiecas uz daudz plašāko Eiropas telpas komplekso izpratni, t. i., valsts spēju leģitimēt šo pielāgošanos Eiropai sabiedrības diskursa rezultātā.

Jaunākie pētījumi pierāda daudzveidīgu nacionālo diskursu esamību, un tas sniedz leģitimitāti Eiropas jautājumiem.²⁹ Vispārējo diskursu piemērošanās procesā Eiropai leģitimitāte ir bijusi īpaši svarīga. Piemēram, Francijā pielāgošanās Eiropas politikai tikusi argumentēta ar aizsardzību no globalizācijas un amerikānizācijas, taču tas sarežģījis iespēju akceptēt lielu daļu ES liberalizācijas centienu. Savukārt Itālijā un Grieķijā Eiropas diskurss kļuvis par ekvivalentu modernizācijai un normalizācijai, t. i., šīs valstis veidojušās līdzīgi citām Eiropas valstīm. Tas izskaidro arī Itālijas un Grieķijas centienus pievienoties Eiropas monetārajai savienībai. Dānijā vienkāršo iedzīvotāju iebildumi pret vienoto valūtu kontrastē ar elites proeuropeisko orientāciju, sniedzot piemēru diskursa politiskai manipulācijai.

Latvijā, tāpat kā citās jaunajās dalībvalstīs, politiskajā procesā ir raksturīga virzība “no augšas uz apakšu”, nevis no “apakšas uz augšu”, tādējādi ierobežojot iespēju leģitimēt dažādas politikas plašākas sabiedrības diskusijās atbilstoši tās vērtībām un interesēm. Attiecībā uz pirmsiestāšanās laiku var pavisam noteikti runāt par pielāgošanos ES un elites virzītu procesu, kurā sabiedrība jutusies atstumta, turpretim pēc iestāšanās eiropēizācijai būtu jāizvēlas daudz plašāks un noteiktāks sociālpolitiskās mijiedarbības modelis. Šajā gadījumā, reaģējot uz ārējām ietekmēm, sabiedrībā būtu jāveido “no apakšas uz augšu” virzīts diskurss.

²⁹ Radelli, C. M. (2000), pp. 13–14.

Līdz ar eiropeizāciju un arī globalizāciju pieaug nepieciešamība pēc politikas procesu leģitimizējoša diskursa, kas nodrošinātu sabiedrības atbalstu izmaiņām. Eiropas integrācijas nākotne ir atkarīga no iedzīvotāju tālāka atbalsta atvērtībai un pašam integrācijas procesam, un diskurss ir viens no būtiskiem demokrātiskas politikas elementiem. Eiropeizācijas normatīvi ir uzskatāmi par kognitīvās struktūras avotiem³⁰, kas ļauj saglabāt demokrātiju, radot sabiedrībai kopīga mērķa izjūtu. Tādējādi kopīgās intereses izvirzās augstāk par šaurajām savtīgajām interesēm, un tiek atbalstīti ilgtermiņa mērķi ekonomikā, institūciju darbībā un kultūrā.

Sabiedrībai ir jābūt pārliecinātai par to, ka valdības un politikas elites veiktā izvēle ir ne vien nepieciešama, bet arī pareiza.³¹ Šāds leģitimizējošs diskurss ir īpaši svarīgs, jo spiediens veikt izmaiņas bieži vien ir virzīts nevis no “apakšas uz augšu”, t. i., nevis no sabiedrības izteikta atbalsta Eiropas ierosinājumiem, bet gan no “augšas uz apakšu”, valdībai un uzņēmējiem tiecoties pamatot un veicināt ekonomiskās un institucionālās izmaiņas kā risinājumu nacionālajām un Eiropas līmeņa ekonomiskajām un politiskajām problēmām.

Jo lielāka nepieciešamība rodas pēc šādas sociālpolitiskās mijiedarbības, lai leģitimētu lēmumus, jo vairāk pārmaiņas skar nacionālo vērtību un identitātes pamatu attiecībā uz tradicionālo izpratni par ekonomisko attīstību, sociālo labklājību, politisko demokrātiju. Līdz ar to elite, kas ir atbildīga par attiecīgu izmaiņu veikšanu, tiecas ierosināt sabiedrībā diskursu, kas ļautu mainīt šīs pamatvērtības un izpratni jau tiešā sasaistē ar jaunajiem mērķiem.

Arī Latvijā salīdzinājumā ar citām jaunajām dalībvalstīm diskursi atšķiras un atšķirsies, tāpat kā tas ir bijis vecajās dalībvalstīs. Katrai valstij ir atšķirīga ekonomiskā, institucionālā un vērtību struktūra, un līdz ar to, citādi reaģējot arī uz Eiropas ietekmi, rodas dažāda veida sociālpolitiskie diskursi. Vecās dalībvalstis, piemēram, Francija, ir galvenokārt veidojušas diskursus, kas cieši saistīti ar Eiropas ekonomiskajām un institucionālajām izmaiņām, savukārt Lielbritānija vairāk ir bijusi aizņemta ar globalizācijas jautājumiem (*Latvijā – Eiropas diskurss*).

Šobrīd Latvijā nav daudz pētījumu par to, kā eiropeizācija sekmē sabiedrības viedokļa veidošanu un pilsoniskās sabiedrības lomas izmaiņu. Kaut arī valdības pārstāvji tiecas būt centrālie diskursa veidotāji, viņu vietā var būt arī politikas eksperti, zinātnieki, preses darbinieki, interešu grupu un sociālo kustību pārstāvji. Būtiska nozīme ir vērtībām, kas ietekmē sociālpolitisko mijiedarbību un maina turpmāko attīstību. Latvijā par turpmāku virzītāju šādai attīstībai valsts un sabiedrības dzīvē var kļūt mijiedarbība nacionālās ES politikas realizācijā. Politikas īstenošanas virzībai būtu jāatspoguļo nacionālās

³⁰ Sk. 3. tabulu, kurā ietverti normatīvi – kognitīvās struktūras elementi.

³¹ Latvijas gadījumā diskusija sabiedrībā par eirokomisāra izvirzīšanas veida leģitimitāte.

intereses un sabiedrības vērtības, neatkarīgi no tā, vai tā skartu ekonomisko nosacījumu uzlabošanu uzņēmējiem vai iedzīvotāju eiropeiskās identitātes stiprināšanu un Eiropas tuvināšanu tiem, vai arī migrācijas politiku, valsts attīstību par donorvalsti u. tml. Protams, tā visa vērtējumu varēs sniegt vēlāk, kad būs redzams, cik sekmīgi darbojas viena vai otra prioritārā politika, kāda ir savstarpējā politiku mijiedarbība un sasaiste ar sabiedrībā notiekošajiem procesiem.

Komunikācija starp valdību un sabiedrību ir būtisks elements sociāl-politiskajā mijiedarbībā. Sabiedrība var vilcināties sniegt atbalstu noteiktai valsts virzībai, ja tai ir šaubas vai ja tā nav īsti nav pārliecināta par rezultātiem (*balsojums referendumā par Latvijas iestāšanos ES*). Komunikatīvās funkcijas būtība ir savstarpējā sadarbība. Tas nozīmē, ka politiskās elites ne vien stāsta sabiedrībai par noteiktām politiskām programmām, bet arī pārveido tās, reaģējot uz sabiedrības viedokli. Šajā gadījumā viens no mehānismiem ir politikas forumi. Eiropas kontekstā pirms Latvijas iestāšanās ES šāds forums bijis Nacionālais Konvents, šobrīd tā ir sabiedriskā diskusija par nacionālo ES politiku un interesēm vai kādu citu sabiedrībai vai noteiktai tās grupai aktuālu jautājumu ES kontekstā (*ne tikai finansējuma pieejamība no ES struktūrfondiem noteiktu ideju realizācijai*). Šāda sociālpolitiskās diskusijas veidošana ir uzskatāma par jaunu uzdevumu Latvijai pēc iestāšanās ES, jo pirms iestāšanās ES bija vairāk vērojama vienvirziena plūsma “no augšas uz leju”, nevis reāla mijiedarbība, kurā piedalās masu mediji, uzņēmēji, politiskā pozīcija un opozīcija, arodbiedrības, sabiedriskās domas līderi, interešu grupu pārstāvji, partiju aktīvistu, sociālās kustības dalībnieki u. c.

Pastāvot un attīstoties šādiem komunikatīviem diskursiem, vienlaikus jāņem vērā tas, ka šie diskursi var kavēt pozitīvu izmaiņu norisi, jo, attīstoties debatēm sabiedrībā, arī diskusijas var kļūt politizētas. Lai sabiedriskais diskurss būtu veiksmīgs, tam ir jābūt atklātam un caurskatāmi veidotam un jautājumiem plaši izdebatētiem.

Risks demokrātijai ir īpaši liels tām Eiropas valstīm, kuras eiropeizācijas ietekmi ir izjutušas visintensīvāk, piemēram, jaunajām dalībvalstīm, arī Latvijai. Riska cēloņi ir ekonomiskās, politiskās, institucionālās un sabiedrības izmaiņas, kas ietekmējušas valsts veidošanos un attīstību. Šādas izmaiņas rada pārbaudījumu sabiedrības izpratnei par valsts lomu, paverot diskusijai jautājumus par ekonomiskās attīstības izpratni, sociālo taisnīgumu un politisko demokrātiju, kā arī cieši skarot nacionālās vērtības un identitātes jautājumu.

Ar eiropeizāciju saistītajām ekonomiskajām izmaiņām ir bijusi būtiska ietekme uz jauno valstu izpratni par valsts lomu un pilsonisko atbildību. Tāpēc arī Latvijas kā jaunas dalībvalsts valdības būtisks uzdevums ir atrast veidu, kā tālāk leģitimizēt izmaiņas, parādot sabiedrībai, ka, valstij iesaistoties ekonomiskajā sistēmā, tās labklājība ir pieaugusi, nevis mazinājusies. Sistēma, kuru koordinē pārnacionālas institūcijas, kam valsts ir aizvien vairāk pakļauta,

ietekmē nacionālo ekonomiku, institucionālo kopumu un praksi, kā arī norises sabiedrībā.

Eiropēizācija nacionālā līmenī nav ierobežota tikai ar strukturālajām un politiskajām izmaiņām. Eiropas vērtības un politiskās paradigmas līdz zināmai pakāpei tiek arī pielāgotas valsts līmenī, mainot diskursus un identitātes.³² Iedzīvotāju vidū tiek aktualizēts, piemēram, nacionālās identitātes jautājums, un līdz ar to var notikt nacionālisma un uz etniskiem principiem veidotas identitātes atdzimšana, kas rezultātā potenciāli var izraisīt pretošanos eiropēizācijai (*Latvijā tieši otrādi – straujāka nepilsoņu integrācija pēc valsts iestāšanās ES*). Pat baznīcas un garīgās apvienības ir spiestas pielāgot savas struktūras ar valsts un sabiedrības attiecībām mainīgajā Eiropas kontekstā. Baznīcas ir aicinātas palīdzēt interpretēt “Eiropas apvienošanos” un sniegt skaidrojumu par to (*Lietuvas un Latvijas garīdzniecības loma pirmsiestāšanās ES referendumu kampaņas laikā*).

V. Eiropēizācijas procesu analīzes metode

Eiropēizācijas un tās pētīšanas ietvars jaunajās dalībvalstīs šobrīd ir kļuvis ļoti plašs. Lai analizētu ar eiropēizāciju saistītos sociālpolitiskos procesus jaunajās dalībvalstīs, piemēram, Latvijā, viena no iespējām ir izmantot pētnieka Radelli ieteikto metodoloģiju.³³ 3. tabulā atspoguļotā metodoloģija sniedz iespēju pēc empīriskajiem novērojumiem analizēt, kas un cik lielā mērā ir eiropēizēts. Eiropēizācijas izpēti var veikt, izmantojot divas dimensijas – eiropēizācijas objektus (nacionālās struktūras, publiskās politikas un normatīvajā ziņā kognitīvās struktūras) un pārmaiņu dimensiju un virzienu.

Minētās metodoloģijas izmantojums, piemēram, atrodams pētnieku Dinsona (*Dynson*) un Geca (*Goetz*) pētījumos, kuros analizēti Vācijas politiskie procesi,³⁴ un pētnieka Šmita (*Schmidt*) darbā par eiropēizācijas ietekmi uz ekonomiskās politikas aspektiem³⁵. Ja vajadzētu analizēt politiskos procesus Latvijā, būtu izmantojamas ar valsts iekšpolitiskajām struktūrām un publiskajām politikām saistītās sadaļas. Savukārt valsts un sabiedrības procesu mijiedarbības analīzei vispiemērotākā būtu sadaļa, kas saistīta ar normatīvajām un kognitīvajām struktūrām. Sabiedrību Eiropēizācijas procesā varētu interesēt tēmas par sabiedrības iesaisti lēmumu pieņemšanā un valdības politikas leģitimēšanu attiecībā uz lēmumu pieņemšanu sabiedrībai nozīmīgos jautājumos, tās vērtību aizstāvēšanu uz nacionālās politikas bāzes un tālākas mijiedarbības veidošanu Eiropas telpā.

³² Olsen, J. P. (2002), p. 935.

³³ Featherstone, K., Radaelli, C. M. (2003), p. 35, Radelli, M. (2000), p. 25.

³⁴ Dynson, K., Goetz, K. H. (2003).

³⁵ Schmidt, V. A. (2002).

sistēmas tehnokrātiskās iezīmes, īpaši ekonomiskā un monetārā savienība, vēl vairāk ir paplašinājušas izpildvaras īpatsvaru politiskajos procesos, kā arī palielinājušas tehnokrātu lomu. Krīzi un, iespējams, arī parlamenta lomas maiņu ir izraisījis demokrātisko valstu ilgtermiņa pārmaiņu process un tehniskāka pieeja publiskās politikas veidošanai. Eiropēizācijas ietekmē izpildvaras loma publiskajās finansēs atsevišķās valstīs ir pieaugusi, bet citās attiecības starp izpildvaru un parlamentiem jau iepriekš ir tikušas virzītas izpildvaras virzienā³⁷.

- **Publiskā administrācija** – vairāki politikas pētnieki, piemēram, Vesels³⁸, ir norādījuši, ka administratīvās atšķirības saglabājas, lai gan nacionālās administrācijas un ES administrācija saplūst. ES administrācija ir attīstījusies atbilstoši franču un noteiktās jomās vācu modeļiem. Tādējādi būtu gaidāma administratīvo tradīciju un kultūru sadursme starp ES un Lielbritāniju. Tomēr novērojama tendence, ka Lielbritānijas valdība ir spējusi pielāgoties Eiropai, saglabājot Lielbritānijas tradīcijas. Kaut arī var sagaidīt publisko administrāciju eiropēizāciju, pieredze liecina, ka faktiski nav izveidojies skaidrs ES administrācijas modelis, kas būtu nozīmīgs nacionālo valstu administrācijām un kam būtu jāpiemērojas kā svarīgam politiskās varas avotam.
- **Starpvaldību attiecības** – izvērtējot eiropēizācijas ietekmi uz starpvaldību attiecībām, pētniece Borzele secina, ka eiropēizācijas procesi nav transformējuši, piemēram, Vācijas federālo sistēmu.³⁹ Kaut arī eiropēizācijas ietekmē noris sistemātiska nacionālo pārvaldes sistēmu transformācija, Vācijas starpvaldības attiecības ir kļuvušas eiropēizētas un šī eiropēizācija ir sasniegta bez būtiskas nacionālās pārvaldes transformācijas. Faktiski tas pierāda, ka, pastāvot dažādām valstu un situāciju atšķirībām un to sasaistei ar Eiropas līmeni, arī eiropēizācijas ietekme var būtu dažāda, t. i., sākotnējā posmā, kad valsts vēl nav uzsākusi integrācijas procesu, ietekme ir samērā neliela, gandrīz tāda pati kā valstij, kas jau ir dziļi eiropēizēta, un šai ietekmei tiek dotas salīdzinoši nelielas izpausmes iespējas. Atšķirīga situācija veidojas jaunajās dalībvalstīs, kur eiropēizācijas ietekme ir izjūtama vistiešāk, kaut vai reorganizējot iekšējās publiskās pārvaldes koordinācijas sistēmas un līdz ar iestāšanos ES veidojot nacionālo ES politiku, lai nodrošinātu efektīvu mijiedarbību ar dažādām eiropēizācijas izpausmēm. Līdz ar jaunas eiropēizācijas dimensijas

³⁷ Radaelli, C. M. (2000), pp. 13–20.

³⁸ Rometsch, R., Wessels, W. (1996), pp. 30–50.

³⁹ Borzel, T. (1999), pp. 573–596.

parādīšanos valstij jādome par pielāgošanos tai, veicot noteiktus pārkarojumus, piemēram, nacionālajā publiskās pārvaldes sistēmā.

- **Tiesiskās struktūras** – šī joma prasa ļoti saprātīgu pieeju. Ne velti pārveidošanās un nacionālo tiesisko struktūru eiropēizācija ir kļuvusi par daudzu pētījumu objektu.⁴⁰ Pētnieki uzskata, ka Eiropas Kopienas Tiesas “*gadījumu likumdošana*”⁴¹ ietekmē nacionālos un pār nacionālos politiskos procesus un rezultāti sociālajā jomā ir ļoti uzskatāmi. Eiropēizācijas izpēte tiesiskajās struktūrās neaprobežojas tikai ar EK Tiesas lomu ES politiskajā procesā. Pētījumos ir izstrādāts jauns teorētiskais pamats Eiropas pār nacionālās pārvaldes veidošanai un dinamikai.
- **Pār stāvnieciskās struktūras** – partiju sistēmas un interešu grupu Eiropas dimensijas izpēte pēdējo desmit gadu laikā ir ievērojami paplašinājusies, kaut arī īpaša eiropēizācijas analīze akadēmiskajā diskusijā ir salīdzinoši jauna parādība. Atsevišķi pētnieki, piemēram, Mairs (*Mair*), norāda, ka ir maz pierādījumu par jebkādu tiešo ietekmi un uzsver, ka no daudzajām nacionālā līmeņa politikas jomām, kuras ietekmējusi Eiropa, tieši partiju sistēma ir tā, kas ir saskārusies ar pārmaiņām.⁴² Tiek norādīts, ka pastāv netieša ietekme uz partiju sistēmu Eiropas integrāciju, jo politiskos jautājumus, kaut arī visvairāk tiek lemti Eiropas līmenī, joprojām diskutē nacionālajā līmenī. Eiropēizācija attiecībā uz interešu grupām iezīmē uzņēmējdarbības un citu interešu grupu struktūru un stratēģiju pārmaiņas. Šis fenomens sniedzas pāri Eiropas līmeņa asociāciju un konfederāciju veidošanās un konsolidācijas procesam un ietver arī nacionālā līmeņa interešu grupu eiropēizāciju.

2. Publiskā politika – eiropēizācija kontekstā tā var ieņemt dažādas formas. Faktiski eiropēizācija var ietekmēt visus publiskās politikas elementus, piemēram, dalībniekus, resursus un instrumentus. Tāpat eiropēizācija var ietekmēt arī politikas stilu, veidojot to vairāk vai mazāk konfliktējošu, korporatīvu, plurālistisku vai arī regulatīvu. Atšķirībā no nacionālā līmeņa struktūru, identitāšu, kultūru un vērtību analīzes pētījumi par politikām uzrāda lielāku Eiropas ietekmi un daudzos gadījumos konverģenci, tiešu vai netiešu modeļu pārņemšanu no Briseles un noteiktu ES likumdošanas ietekmi uz valstu nacionālajām politikām, piemēram, konkurences politiku, kā arī regulējošu pieeju. Tas liecina par divu veidu ietekmi – viena veida ietekme ir tieši vērsta uz nacionālo administrāciju, tās darba stilu, komunikāciju, savukārt

⁴⁰ Radaelli, C. M. (2000), pp. 1–25.

⁴¹ “Case law” – angļu val.

⁴² Ibid, pp. 1–25.

otra veida ietekme – uz konkrētām publiskajām politikām, piemēram, uz kādas nacionālās ES politikas izstrādes procesu.

3. Kognitīvās un normatīvās struktūras būtiski atšķiras no pārējām divām –

- ir veikts novērojums, ka Eiropa var ietekmēt ne tikai valsts formālās politiskās struktūras, tā var ietekmēt arī vērtības, normas un diskursus, kas dominē dalībvalstīs;
- tā var veicināt visu politikas un rīcībpolitikas politikas elementu pārveidi. Diskurss var, piemēram, mainīt politiskās dilemmas interpretāciju attiecībā uz kādu politisko partiju. Diskurss var grozīt izpratni un uztveri par to, kas ir valsts un sabiedrības diskusijas pamatā.⁴³ Tas var arī koriģēt intereses un priekšrocības, kas veido politisko sarunu struktūru. Politiskais diskurss var būt izšķirošs attiecībā uz leģitimitātes nodrošināšanu ar ES politikām saistītām izvēlēm.

4. Eiropēizācijas politikas virzieni.

- **Samazinājums** – paradokšāls efekts, kas nosaka, ka nacionālā politika kļūst mazāk eiropēiska, nekā tā ir bijusi iepriekš.
- **Inerce** – pārmaiņu neesamības situācija. Šāda situācija var veidoties, ja valsts uzskata, ka ES struktūras vai politikas ir pārlietu atšķirīgas no vietējās prakses. Inerce var izpausties, piemēram, novēlotu rīcību direktīvu pārņemšanā. Ilgtermiņā tā tomēr nav dzīvotspējīga ekonomisku un politisku apsvērumu dēļ. Tādējādi ilgstoša inerce var izraisīt krīzi.
- **Absorbcija** – izmaiņas noris kā piemērošanās. Nacionālās struktūras un politiskā vara parāda noteiktu elastīgumu. Tās spēj absorbēt noteiktas nelielas, bet būtiskas izmaiņas. Absorbcija ir savienojums starp politiskajām prasībām bez reālām svarīgu struktūru pārmaiņām politiskās uzvedības loģikā.
- **Pārveidošana** – paradigmātiska izmaiņa, kas notiek, ja fundamentālā politiskās uzvedības loģika mainās, piemēram, veidojoties partiju sistēmai vai piemērojoties jaunai pieejai, piemēram, ES gadījumā, vienotajai monetārajai politikai.

5. Eiropēizācijas rezultātu analīzes rādītāji.

- **Mijiedarbība** – empīriskās analīzes izteiksmē, piemēram, Eiropas monetārās savienības ietvaros mijiedarbība starp pamatizpildītāju un citiem dalībniekiem. Viens no veidiem, kā noteikt politikas pārveidošanas virzienu, būtu uzlūkot, kā institūcijas kļūst stiprākas salīdzinājumā

⁴³ Par sociālpolitisko mijiedarbību plašāks izklāsts sniegts IV nodaļā.

ar citām institūcijām, mijiedarbībā realizējot attiecīgās politikas. Lai ilustrētu mijiedarbību starp izpildvaru un parlamentu, starp organizētām interesēm un elektorātu, empīriski var aplūkot monetāro savienību saistībā, piemēram, ar pensiju reformām vai darba tirgus regulāciju.

- **Noturīgums** – līdz kādai pakāpei eiropēizācija veicina institucionālo noturīgumu valstu nacionālajās institūcijās? Institūcijas kļūst noturīgākas pret ietekmi līdz ar padomnieku aparāta paplašināšanos, uzlabotām politiskajām tehnoloģijām un stiprākām birokrātijas struktūrām. No empīriskās analīzes viedokļa, ja mijiedarbība attiecas uz sadarbību starp institūcijām un tās vidi, iespējams pētīt, piemēram, institūcijas noturīgumu attiecībā pret kādas politikas ietekmi noteiktā laika posmā.
- **Līdzsvars** – ja institūcijām ir krīze, kas neiekļaujas nekādos rīcības standartos, tās attīstās, izmantojot līdzsvaru. Noteikumi un tiesiskās normas, kuras izmantojot institūcijas mācās, tiek pārveidotas un institucionalizētas ar konkrētas pieredzes palīdzību.
- **Diskurss** – pamats, kas dod ietvaru jaunajiem noteikumiem, vērtībām, praksēm, leģitimitātes veidošanai. Tas ir noderīgs, lai parādītu atšķirības starp komunikācijas veidošanu autonomo vienību līmenī (*koordinatīvais diskurss*) un politiskās komunikācijas formām, kas vērstas uz plašāku publiku (*komunikatīvais diskurss*). Savukārt empīriskai izmaiņu analīzei būtu jāuzrāda pārmaiņu diskursa esamība.

Attiecinot minētos politiku virzienus uz Latvijas situāciju, jānorāda, ka nepastāv viens noteikts eiropēizācijas politikas virziens. Tomēr skaidri var saskatīt tādu politisko procesu virzienus kā inertumu un pārveidošanos. Piemēram, ja sabiedrībā ES tiek saistīta ar tiešu labumu – finansiālo atbalstu no ES strukturālajiem fondiem, tad notiek pārveidošanās process, turpretim, ja šā atbalsta trūkst īstermiņā vai tas vispār nav saskatāms, jau noteiktāk ir vērojams inertums.

Secinājumi

Eiropēizācijas konceptuālais ietvars ir daudzveidīgs, un tā izmaiņas jauno dalībvalstu, arī Latvijas kontekstā pierāda, ka, pastāvot mazākai saskaņai starp Eiropas un nacionālā līmeņa politikām, institūcijām un sociālpolitiskās mijiedarbības procesiem, uz valsti veidojas lielāks spiediens pielāgoties Eiropas telpai, tādējādi ietekmējot pastāvošos eiropēizācijas mehānismus un to attīstību.

Akadēmiskajā literatūrā eiropēizācijas process pamatā ir bijis saistīts ar ietekmes izpēti ES izpratnē. Jauno dalībvalstu gadījumā šī izpēte ir tikusi attiecināta gandrīz vienīgi uz institucionālajiem jautājumiem – valsts publisko

pārvaldi un tās spēju pielāgoties ES nosacījumiem. Eiropēizācijas ietekme uz normatīvi neregulētajiem jautājumiem ir tikusi vērtēta daudz mazākā mērā vai arī ļoti fragmentāri.

ES jautājumi būtu attiecināmi uz eiropēizācijas minimālo izpratni, jo vistiešāk skar institucionālos aspektus, t. i., ES darbību, aptverot valstu reakciju uz ES politikām. Tas atspoguļojas arī izteiktu eiropēizācijas pētniecības jautājumu lokā, parādot noteiktu modes tendenci analizēt eiropēizācijas procesus ES kontekstā.

Arī Latvijas gadījumā eiropēizācijas process līdz šim ir vairāk skatīts kā valsts tuvināšanās noteiktiem ES politiku modeļiem, tāpat kā tas ir noticis vecajās dalībvalstīs. Tā galvenais iemesls ir pielāgošanās ātruma nepieciešamība, atvērtība pārejas procesa ietekmei un ES risināmo uzdevumu plašums. Turpretim valsts un sabiedrības dialogam ir atstāta salīdzinoši neliela vieta.

Eiropas un ES kopējā ietekme uz jaunajām dalībvalstīm, arī uz Latviju, pēc iestāšanās Eiropas Savienībā arvien vairāk līdzinās ietekmei uz vecajām ES dalībvalstīm, taču pēc aptvēruma tā ir plašāka un dziļāka. Arī eiropēizācijas literatūra jaunajām dalībvalstīm kļūst ļoti aktuāla, jo, pilnībā iekļaujoties Eiropas telpā, tās vairāk respektē ES ietekmi nekā pašreizējās dalībvalstis. Vienīgais mainīgais faktors pēc ES paplašināšanās ir tas, ka pievienošanās process jaunajās dalībvalstīs atšķirībā no vecajām dalībvalstīm, kas ieviesušas vienīgi dalībvalsts saistības, ievērojami paplašinājis ES ietekmi uz valsts iekšējo politiku veidošanu. Līdz ar to sabiedrībai tiek pavērts svarīgs diskurss par eiropēizācijas pieļaujamo ietekmes līmeni attiecībā uz dažādām politikām nākotnē.

Tālākās izmaiņas Latvijas valsts un sabiedrības dzīvē īpaši palielina arī sociālpolitiskā procesa nozīmi un ar to saistīto eiropēizācijas plašāku un kompleksāku pieeju Eiropas telpai, jo eiropēizācija tikai tās šaurākā izpratnē nozīmē vienīgi ES ietekmi uz valsts publisko pārvaldi un politiku. Jēdziena plašākajā izpratnē tas nozīmē arī ietekmi uz kognitīvi normatīvajām struktūrām (diskursiem, normām, vērtībām, identitāti, politisko leģitimitāti). Taču joprojām ir ļoti maz pārliecinošu empīrisku pētījumu, uz kuriem šajā ziņā varētu atsaukties. Ar eiropēizāciju saistītie Latvijā notiekošie procesi, piemēram, diskusija par nacionālajām interesēm un vērtībām nacionālās ES politikas kontekstā, sniedz pamatu tālākai sociālpolitisko problēmu izpētei, iespēju robežās izmantojot pētnieku ieteiktos eiropēizācijas procesa dažādo avotu analīzes instrumentus.

LITERATŪRA

- Borzel, T. A. (1999). *Towards Convergence in Europe? Institutional Adaptation to Europeanisation in Germany and Spain*. *Journal of Common Market Studies*, 39 (4), 573–596.
- Borzel, T. A. (2002). *Pace-Setting, Foot-Dragging, and Fence-Sitting: Member State Responses to Europeanization*. *JCMS*, 40 (2), 193–214.

- Bulmer, S. J., Radaelli, C. M. (2004). *The Europeanisation of National Policy?* Queen's Papers on Europeanisation, 1.
- Cowles, M. G., Caporaso, J., Risse, T. (eds). (2001). *Transforming Europe: Europeanization and Domestic Change*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Featherstone, K., Radaelli, C. M. (ed.). (2003). *The Politics of Europeanization*. Oxford University Press.
- Goetz, K. H., Dynson, K. (eds). (2003). *Germany, Europe and the Politics of Constraint*. Proceedings of the British Academy, 119. Published for the British Academy by Oxford University Press.
- Goetz, K. H., Hix, S. (2002). Introduction: European Integration and National Political Systems. In: Goetz, K. H. and Hix, S. (eds). *Europeanised Politics? European Integration and National Political Systems*. London: Frank Cass, 1–26.
- Grabbe, H. (2001). *How Does Europeanization Affect CEE Governance? Conditionality, Diffusion and Diversity*. Journal of European Public Policy, 8 (6), 1013–1031.
- Kassim, H. (2000). *The National Co-ordination of EU Policy: The Domestic Level*. Oxford: Oxford University Press.
- Ladrech, R. (1994, March). *Europeanization of Domestic Policies and Institutions*. Journal of Common Market Studies, 32 (1), 69–88.
- Laffan, B. (2003). *Managing Europe from Home. Impact of the EU on Executive Government. A Comparative Analysis*. OEUR Phase I. Occasional Paper 0.1.– 08.03. Dublin European Institute, University College Dublin, p. 4.
- Ārlietu ministrija, (1995). *Latvijas ārpolitikas pamatnostādnes līdz 2005. gadam*.
- Lawton, T. (1999). *Governing the Skies: Conditions for the Europeanization of Airline Policy*. Journal of Public Policy 19 (1), 91–112.
- Lippert, B., Umbach, G., Wessels, W. (2001, December). *Europeanization of CEE executives: EU membership negotiations as a shaping power*. Journal of European Public Policy 8:6, 980–1012.
- Nunberg, R. (2002). *Ready for Europe: Public administration reform and European Union Accession in CEE*. Washington, D.C. The World Bank, World Bank Technical Paper No. 466.
- Olsen, J. P. (2002). *The Many Faces of Europeanization*. JCMS, 40 (5), 921–52.
- Radaelli, C. M. (2000). *Whither Europeanization? Concept Stretching and Substantive Change*. European Integration Online Papers, 4 (8), <http://eiop.or.at/eiop/text/2000-008a.htm>.
- Rometsch, R., Wessels, W. (1996). *The European Union and Member States: Towards Institutional Fusion?* Manchester: Manchester University Press.
- Schmidt, V. A. (2000, September). *Democracy and Discourse in an Integrating Europe and Globalising World*. European Law Journal, 6 (3), 277–300.
- Schmidt, V. A. (2002, December). *Europeanization and the Mechanisms of Economic Policy Adjustment*. Journal of European Public Policy 9:6, 894–912.

The Concept of Europeanization and Its Changes

Summary

The basic aim of the article is to overview the conceptual framework of Europeanization and its changes in the context of the new EU member states and to introduce the instruments enabling the analysis of the various impacts of Europeanization. The research so far indicates that a higher level of Europeanization has been observed in the states in which different structures

of the system are influenced less. Therefore the author sets the task to prove that there exists a larger influence on the state to adapt to European space, and a larger impact on existing mechanisms of Europeanization and their development when there is less compliance between policies, institutions and processes of social and political interaction on the European and national levels.

The author analyses the term “Europeanization” and its basic issues, the main differences from other interrelated terms, development of the conceptual framework in relation to Latvia and other new member states, as well as introduces the principles of social and political dynamics in the state and a methodology for analyzing the impact of the sources of Europeanization.

The author concludes that the process of Europeanization in academic literature has been mainly related with research of impact in the context of the EU. In case of the new member states Europeanization has been almost entirely limited to the impact on institutional issues – the public administration and its capacity to adapt to EU-related challenges. The Europeanization process in the case of Latvia has been so far viewed more as an approximation with the particular models of EU policies, similarly as it has happened before in the old member states. The main reason for more narrow perception of the Europeanization process has been the speed of necessity to adjust to EU requirements, openness towards the impact of transition process and the wideness of EU agenda, simultaneously leaving a comparatively small place for dialogue between the state and society.

The author points out that common impact of Europe and the EU towards the new member states like Latvia after accession to the EU is becoming more and more similar to the one in the old member states, but wider and deeper by measure. Further changes in the life of the Latvian state and society are also especially increasing the role of social and political process and with that, furthermore, a wider and more complex approach of Europeanization towards European space, for the reason that the Europeanization process only in its narrowest sense means just the EU impact on public administration and politics. The Europeanization related processes taking place in Latvia like discussion about the national interests and values in the context of national EU policy, provide a basis for the further research of social and political problems, also using an instrument offered by researchers for analyses of various sources of the Europeanization process.

Keywords: Europeanization, European integration, conceptual framework, EU new member states, mechanisms, interaction, development, social – political dimension, discourse, methods of analysis.

Sargājot politisko: pilsoniskā sabiedrība un sociālās transformācijas Latvijas eiropēizācijas procesu kontekstā

Ivars Ijabs

LU Sociālo zinātņu fakultātes Politikas zinātņu nodaļas doktorants

Latvijā norisošo eiropēizācijas procesu pieaugošā ietekme uz dažādām sabiedriskās dzīves jomām aizvien biežāk prasa arī to konceptuālo pamatu kritisku adaptāciju un izvērtējumu, kuros tradicionāli ir balstījusies Eiropas politiskā dzīve. Šā raksta uzdevums ir aplūkot politiski aktīvas pilsoniskās sabiedrības izveides perspektīvas Latvijā to jautājumu kontekstā, kurus Eiropas modernā politikas teorija saista ar *politiskā* un *sociālā* pretnostatījumu, ar šā pretnostatījuma saistītajām normatīvajām konsekvencēm, kā arī ar tā pašreizējām transformācijām. Tomēr Latvijas politiskajā dzīvē pēc neatkarības atjaunošanas notiekošie eiropēizācijas procesi aptver daudz ko vairāk nekā tikai formālu demokrātisko institūciju iedibināšanu – tie vienlaikus iezīmē valsts pakāpenisku atgriešanos pie specifiski eiropēiskas politikas izpratnes, kuras neatņemami elementi ir pilsoņa autonomija, valsts varas atklātums un politiski aktīva pilsoniskā sabiedrība. Savukārt aplūkojot šajā perspektīvā reāli notiekošos ES integrācijas procesus un to ietekmi uz Latvijas politisko vidi un pilsoņu attieksmēm, var secināt, ka šī ietekme nepavisam nav viennozīmīgi pozitīva, un tai nepieciešams kritisks izvērtējums saistībā ar jaunās dalībvalsts līdzšinējo demokratizācijas pieredzi un komunistiskās pagātnes mantojumu.

Atslēgvārdi: Latvija, pilsoniskā sabiedrība, valsts un sabiedrības nošķirums, politikas teorija, līdzdalība, postkomunisms, demokratizācija.

Kad 1990. gadā Jirgens Hābermāss publicē postkomunistiskajai Austrum-eiropai veltītu rakstu krājumu, viņš dod tam nosaukumu "*Die nachholende Revolution*" – "iedzīšanas revolūcija". Šajā rakstā gan netiks analizēts šā Frankfurtes teorētiķa skatījums uz komunistiskā bloka sabrukumu, kurš turklāt samērā vienpusīgi tiek balstīts Vācijas atkalapvienošanās pieredzē. Šeit drīzāk Latvijas kontekstā tiks aplūkotas problēmas tajās norisēs, kuras apraksta Hābermāsa ietilpīgā "iedzīšanas" metafora. Mūsu valstī aizvien vairāk jūtami eiropēizācijas procesi līdz šim ievērojamā mērā ir noritējuši "iedzīšanas" un "panākšanas" gaisotnē. Proti, runa ir par pārlicību, ka, izkļuvusi no komunistiskā strupceļa, Latvijas atjaunotā demokrātija atkal atrodas uz plaša un labi apgaismota lielceļa, kur tai ir vienīgi jāpanāk savi vecākie biedri – Rietumu attīstītās demokrātijas. Ceļš ir viens un labi iebraukts, un tāpēc nav jāiznieko laiks nedz inovatīvu risinājumu meklējumiem, nedz demokrātijas iekārtojuma vai pilsoņa un valsts attiecību normatīvo jautājumu izpētei.

Kopš revolucionārajām pārmaiņām ir pagājis ievērojams laika sprādis, tāpēc vienkāršotā sabiedriskās realitātes izpratnē balstītā “iedzišanas” stratēģija aizvien biežāk izrādās nepietiekama valsts turpmākajai attīstībai. Iemesli tam ir vairāki. Pirmkārt, jau pati pārmaiņu laikā uzkrātā pieredze aizvien biežāk ir radījusi priekšstatu par Latvijas situācijas vēsturisko nosacītību, par īpašām sociālas, kulturālas un sociālpsiholoģiskas dabas problēmām, kuras nav risināmas vienīgi liberālās demokrātijas “oficiālās doktrīnas” ietvaros. Otrkārt, “iedzišanas” stratēģija zaudē savu līdz šim reti apstrīdēto nozīmi, pamazām pieaugot izpratnei par to, ka mūsu vecāko biedru līdzšinējā attīstība nav bijusi panākama ne bez nopietnām problēmām, ne bez mēģinājumiem tās risināt konceptuālas analīzes, nevis gatavu receptu meklējumu līmenī. Šī pieredze ir nogulsņējusies Eiropas modernajā politiskajā domā. Tāpēc tās aktualizācija Latvijas kontekstā spēj sniegt ne tikai plašāku teorētisku perspektīvu praktisko problēmu risinājumam, bet arī izveidot pašiem savu, niansēti izstrādātu viedokli par to, ko tad īsti Latvija savā politiskajā virzībā līdz šim ir centusies “iedzi” un “panākt”. Šāds skatījums palīdzētu izvērtēt to, kādos aspektos Latvijas kontekstā būtu vēlams sekot jau pārbaudītiem Rietumu politiskās attīstības modeļiem un kādos – meklēt jaunus un netradicionālus risinājumus.

Saistībā ar krājuma tēmu viens no šādiem, potenciāli skaidrojamiem jautājumiem ir attiecības starp sociālo un politisko, to robežu noteikšanas problēma, kā arī savstarpējas integrācijas iespējas modernā demokrātiskā sabiedrībā. Lai apzīmētu politisko lēmumu ietekmi uz visu sabiedrības kopumu, latviešu valodā bieži tiek lietots vārds *sociālpolitisks*¹. Atšķirībā no angļu *social policy* vai vācu *Sozialpolitik*, kas apzīmē noteiktu politikas nozari, latviski šā jēdziena aprīse ir izplūdušas. Šī neskaidrība ir visai iezīmīga, jo norāda uz īpatnu sociālā un politiskā saplūšanu priekšstatos par labi iekārtotu valsti. Lieki piebilst, ka Rietumu politikas izpratnē šīs attiecības jau no pašiem pirmsākumiem ir visai problemātiskas. Jaunajos laikos tapušo nošķirumu starp “politisko” valsti un “sociālo” sabiedrību vienmēr ir raksturojušas problēmas un spriedze – starp indivīda tiesībām un publisko varu, starp tirgus ekonomiku un valsts intervencēm, starp atsevišķā pilsoņa atbildību un valsts rūpēm labklājības nodrošināšanā.

Mūsdienu politikas teorijā šīs problemātikas aktualitāte atklājas diskusijā, kas kopš 80. gadu beigām norisinās piesaistē pilsoniskās sabiedrības jēdzienam – pilsoniskā sabiedrība tiek izprasta kā īpašs “komutators” starp

¹ Sk., piem., 1995.g. valdības deklarācija: “Valsts kultūras politika saistāma ar izglītības pilnveidi un izvirzāma kā sociālpolitisks uzdevums.” 21.12.1995; V. Avotiņš rakstā “Izbērt maisus partiju silēs”: “Saeima neuzrādīja it nekādus aktualizācijas argumentus, konkrētus piemērus, kas liktu domāt par to, ka maisu u. tml. kontingents valstī tiešām ir sociālpolitiska problēma.” *Neatkarīgā*. 06.05.2004. u. c.

“sociālo” un “politisko”. Arī Latvijas eiropeizācijas procesu kontekstā pēdējos gados aizvien biežāk tiek runāts par pilsoniskas sabiedrības izveides nepieciešamību. Taču šās ieceres aprises ir visai neskaidras un reti pārkāpj “oficiālās retorikas” ietvarus. Viena no šādām neskaidrībām ir saistīta ar principiālo jautājumu: (a) vai par vēlamu un veicināmu var uzskatīt *sociāli* orientētu pilsonisko sabiedrību, kas nevalstisku biedrību un asociāciju formā risina pilsoņu ekonomisko, sociālo un kulturālo vajadzību nodrošināšanu, vai arī (b) vajadzība pēc pilsoniskās sabiedrības tiek izjauta kā *politiska*, un tas savukārt paredzētu pilsoniskās apziņas veicināšanu un politiski ieinteresētu asociāciju iesaisti valsts politisko lēmumu izvērtēšanā un pieņemšanā. Kaut arī varētu domāt, ka starp šiem abiem pilsoniskās sabiedrības redzējumiem nav ievērojamu pretrunu, tomēr nespēja tos skaidri nošķirt tālākajā pilsoniskās sabiedrības attīstībā izraisītu nesamierināmas pretrunas, kuras jau izsenis slēpj “sabiedriskā” un “politiskā” sarežģītās attiecības mūsdienu demokrātijās. Lai ilustrētu šo domu, autors iesākumā (I) atskatīsies uz dažiem sociālā un politiskā attiecību mezgļpunktiem politiskās domas vēsturē un (II) centīsies atbildēt uz jautājumu par lielākoties sociāli ietonēto Latvijas eiropeizācijas procesu ietekmi uz pilsoņu politiskajām aktivitātēm un pašizpratni.

I

Definējot “politisko” kā kolektīvi saistošu lēmumu pieņemšanu noteiktas vēsturiskas realitātes, dažādu spēku samēru un neizbēgama nejaušuma apstākļos, bet “sociālo” – kā visu sabiedrisko aktivitāšu kopumu, var ievērot, ka abu šo pētniecības jomu starpā ir kāda zīmīga asimetrija. Teorētiskā socioloģija lielākoties ir uzlūkojusi politiku kā vienu no sava leģitīma aplūkojuma priekšmetiem, kuram ir vienīgi jāatrod īstā – un pēc iespējas ierobežota – vieta. Jau par socioloģijas ciltstēvu uzskatītā Ogista Konta “sociālās fizikas” projekts lielā mērā par savu uzdevumu uzskatīja sabiedrības atbrīvošanu no “nezinātniski” īstenotās politikas, tās nejaušībām un kaislībām, kuras kļuva īpaši uzkrītošas 18. un 19. gadsimta mijā. Arī K. Markss, nenoliedzami būdams vairāk sociāls nekā politisks domātājs, neiztiek bez vīzijas par komunistisko sabiedrību, kur “[..] publiskā vara ir zaudējusi savu politisko raksturu”². Kā redzams, šajos projektos skaidri iezīmējas ilgas pēc tāda sabiedrības iekārtojuma, kurā būtu zudusi vajadzība pēc politikas – ar visu tās neapreķināmību, asimetriskajām varas attiecībām, nemītīgo runāšanu un morāli apšaubāmajiem kompromisiem.

Arī mūsdienu socioloģiskajā domā netrūkst koncepciju, kurās atspoguļojas centieni dažādos veidos ierobežot politikas vietu sabiedrības kopējā sakārtojumā. Šī tendence reizēm rosina runāt pat par īpašu apolitisku elementu

² Marx, K., Engels, F. *Werke*. Bd. 4. Berlin 1959. 482. lpp.

sociālajā domā. Nenoliedzot politiskā eksistenci, šo koncepciju autori tomēr cenšas parādīt politisko lēmumu ierobežoto kompetences sfēru: politiskās sistēmas principiālo nespēju pārraudzīt visu sabiedrību kopumā, tikt galā ar ekonomiskiem, tiesiskiem, sociopsiholoģiskiem izaicinājumiem. Šos modernās sabiedrības simptomus uzsver sistēmteorētiskā pieeja socioloģijai, īpaši tās vēlinajā – Niklasi Lūmana izstrādātajā variantā. Lūmans savos pētījumos atgriežas pie eiropēiskās sabiedrības izpratnes saknēm, lai secinātu: kad līdz ar Aristoteli sabiedrība sāka sevi izprast kā *koinonia politikē*, kā politisku kopību, tā gluži vienkārši pārprata pati sevi.³ Ne jau vienīgi politiskās norises nosaka sabiedrības dzīvi, jo īpaši modernajā pasaulē, kur politika jau sen vairs netiek uzskatīta par “augstāko” cilvēka darbības jomu. Tomēr šā pārpratuma rezultāts ir visa Rietumu domas tradīcija līdz pat 19. gadsimtam. Tā sabiedrību redzēja galvenokārt caur politikas prizmu. Saskaņā ar Lūmanu šāda izpratne mūsdienās ir kļuvusi principiāli nepietiekama: politika ir tikai viena no funkcionālām komunikācijas sistēmām, kas tieši tāpat nespēj sniegt visaptverošu sabiedrības redzējumu, kā to nespēj tiesības, ekonomika, māksla, reliģija vai zinātne. Citiem vārdiem, Lūmans brīdina no politikas iespēju pārvērtēšanas, kā arī no ierastā uzskata, ka politikai būtu dota kāda privileģēta un ciešāka saikne ar sabiedrības kopumu nekā citām cilvēciskās aktivitātes sfērām.

Šādos un līdzīgos modeļos sociālie teorētiķi lielākoties pievēršas vienīgi politikas adekvātam novietojumam sabiedrības kontekstā. Politikas teorijas attiecībā pret “sociālo” turpretī ir vairākas problēmas. Jautājumus, uz kuriem grūti atbildēt, izvirza pašas jēdzienu robežas: ar ko tad īsti iezīmējas “politiskais” sabiedrības kopumā? Kas atšķir politisku rīcību no ekonomiskas vai tiesiskas rīcības? Vai viss, ko dara profesionāls politiķis, uzreiz kļūst arī politisks? Uz šiem jautājumiem nevar atbildēt, vienkārši norādot uz politisko lēmumu nozīmi sabiedrības dzīvē. Politikas teorija tradicionāli redz politisko kā īpašu aktivitāti, kas nav skaidrojama, atsaucoties uz ekonomisku izaugsmi, reliģiskām dogmām vai tiesas spriedumiem.

Politikas teorētiķu pārdomas par savu pētījumu objektu ir visai cieši savijušās ar jautājumu par tā statusu mūsdienu pasaulē. Liberālās revolūcijas un pakāpeniska vēlēšanu tiesību izplatīšanās mūsdienās ir veicinājuši liberāli demokrātiskas pārvaldes formas un labklājības valsts modeļa iedibināšanu. Tomēr izrādās, ka šie reti apšaubītie sasniegumi nepavisam nav saistāmi ar specifiski politiskās aktivitātes uzplaukumu. Gluži otrādi, modernās labklājības demokrātijas ar savu augošo ekonomisko un administratīvo kapacitāti pakāpeniski atņem cilvēkam iespēju darboties politiski šā vārda tradicionālajā nozīmē. Tāpēc politiskais kā cilvēku sabiedrībai būtiska aktivitāte mūsdienās reizēm ir savā veidā “jāatklāj no jauna” – par to liecina dažādu radikālās

³ Luhmann, N. *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Frankfurt/M.: 1995. 2. sēj. 845. lpp.

demokrātijas⁴ un pilsoniskās sabiedrības⁵ koncepciju popularitāte modernajā politikas teorijā. Tomēr Latvijas “iedzīšanas” demokrātijas kontekstā vispirms būtu jāpievēršas tam, kā Eiropā tradicionāli ir tikusi izprasta politiskā aktivitāte, un tiem apstākļiem, kuri modernajā pasaulē to apdraud.

Pilsonis rīcībā: Hanna Ārente

Hannas Ārentes intelektuālā mantojuma vieta mūsdienu politikas teorijā ir visai savdabīga. No vienas puses, šās autore enerģiskā nostāšanās klasiskā republikānisma pozīcijās ir kļuvusi par vieglu mērķi kritikai, kas dažādos veidos norāda uz šo ideālu neatbilstību modernās politikas analīzei. No otras puses, Ārentes izteikti normatīvais skatījums uz sev līdzīgā vidē dzīvojoša pilsoņa politisko aktivitāti kā uz viņa dzīves satvaru veidojošu noteikumu ir saistījis ne vienu vēlāko teorētiķi vien. Šie teorētiķi to bieži izmanto, arī neatsaucoties uz Ārenti.

Ārentes politikas teorijas filosofiskais izejas punkts ir pieņēmums par cilvēku sākotnējo un fundamentālo daudzveidību. Ikviens cilvēks pēc savas būtības ir atšķirīgs no citiem, un šī atšķirība ir nevis nejauša, bet gan būtiski raksturīga viņam kā cilvēkam. Turklāt cilvēks ir neatkārtojams ne tikai savā fizioloģiskajā un ģenētiskajā uzbūvē, bet arī visā, ko viņš saka un dara. Cilvēks ir cilvēks tieši savā spējā uz neatkārtojamo un principiāli jauno, vēl nebijušo. Tāpēc modernā “masu sabiedrība”, kas ir Ārentes galvenais kritikas objekts, savā šķietamajā viendabībā ir pretrunā cilvēka būtiskajām iezīmēm. Pēc Ārentes domām dehumanizētas, “atcilvēciskotas” kļūst arī sociālās zinātnes, kad tās pievēršas nevis cilvēka atbildīgai rīcībai, bet gan novērojamai un prognozējamai uzvedībai (piem., t. s. *voting* vai *coalitional behaviour* pētījumos), kas tikpat labi varētu raksturot arī dzīvnieku. Joma, kurā Ārente redz rīcības vispilnīgāko realizāciju, ir atklātība⁶ un politika – to antīkajā, senajām Atēnām un Romas republikai raksturīgajā formā. Politika ir kopīgas rīcības un runas sfēra, turklāt tās abas sfēras ir cieši saistītas: “Būt politiskam un dzīvot polisā nozīmēja: īstenot visas lietas ar vārdu palīdzību, un nevis ar spaidiem vai varmācību. Citu piespiešana ar varu, pavēļu došana pārliecināšanas vietā grieķi uzskatīja par pirmspolitiskām cilvēku attiecībām.”⁷ Citiem vārdiem: tur, kur politika pārstāj balstīties kopējā rīcībā un argumentējošā runā, tā vairs nav politika.

⁴ Sk., piem.: Mouffe, Ch. *The Return of the Political*. London: 1993.

⁵ Cohen, J. L., Arato, A. *Civil Society and Political Theory*. Cambr./M, London: 1992.

⁶ Pieņemu, ka vācu *Öffentlichkeit* 20. gs. sākumā pieņemtais tulkojums “atklātība” joprojām ir lietojams, un noteikti veiksmīgāks par šobrīd reizēm lietoto kalku no angļu valodas “publiskā sfēra” (*public sphere*). “Atklātība” kā pilsoņiem kopīga informācijas un diskusijas telpa tāpēc būtu šķirama no “atklātuma” kā cilvēkiem vai institūcijām piemītošas īpašības.

⁷ Arendt, H. *Vita Activa oder vom tätigen Leben*. München, Zürich: 2002. 36. lpp.

Protams, Ārentes skatījums uz politiku ir visai tāls no mūsdienu priekšstatiem. Politīķis tajā nav profesionālis, kas politiku uzskata par ienākumu avotu. Gluži otrādi, politika ir brīvu cilvēku lieta, kam nav daļas par to, kā tajā iesaistītie nodrošina savu fizioloģisko eksistenci. Lai darbotos politikā, noteicoša ir pilsoņa spēja rīkoties publiskajā telpā starp sev līdzīgiem, nevis viņa labklājība. Viss, kas skar cilvēka fizioloģisko eksistenci un sev līdzīgo reproducēšanu, patiesībā nav politikas vērts – tieši tāpēc sievietes un vergi ir principiāli apolītiski un paturami ārpus atklātības. Ārentes izpratnē antīkais ideāls liek atbrīvot politiku no mājsaimniecības, kur tradicionāli valda asimetriskas kundzības attiecības (starp tēvu un bērniem, vīru un sievu, saimnieku un vergu), nevis politiska “teikšana” un līdztiesība. Nav šaubu, ka vienlīdzīgā un publiskā brīvo vīriešu “politika” iepretim tumšajā “privātās” mājsaimniecības sfērā ievietotajām sievietēm un vergiem mūsdienu egalitārajai uztverei diez vai varētu šķist ideāla cienīga. Vienlaikus tā lieliski kalpo kā atgādinājums par pilsonisko aktivitāšu īpašo vērtību Eiropas politiskajā vēsturē. Lai arī cik pārtikusi un ērta būtu privātajā mājsaimniecībā pavadītā dzīve, tomēr “[t]as, kurš nepazīna neko citu kā vien dzīves privāto pusi, kuram kā vergam bija liegta pieeja atklātībai vai kurš kā barbars šādu kopīgu atklātību vēl nemaz nebija iedibinājis, patiesībā nemaz nebija cilvēks”⁸.

Protams, šo pētījumu mērķis nav vienīgi antīkās politikas izpratnes analīze. Ārente savos politikas teorijai nozīmīgākajos darbos “*Vita activa*” un “*On Revolution*” vienlaikus arī nosaka diagnozi tagadnei – 20. gadsimta Rietumu politiskajai realitātei, kuru viņai bija arī sāpīgi jāizdzīvo pašai. Tāpēc viens no Ārentes darba uzdevumiem ir skaidri nošķirt specifiski politisko, publisko *rīcību* no fiziskās eksistences nodrošināšanai veltītā *darba*. Pēc Ārentes domām, tālāko attīstību raksturo specifisks politiskās dzīves atmirums. Jau līdz ar kristietību (kur liela nozīme ir cilvēka vienatnē veiktajam grēkam vai atklātībā neizrādāmai labdarībai) politiskā darbība pārstāj būt Rietumu sabiedrības centrā, līdz uz apgaismības skatuves parādās “sociālais”, kas draud pilnībā izskaust politisko. Ar “sociālo” šeit tiek saprasta mājsaimniecības principu ielaušanās politikā – valsts pamazām zaudē savu izteikti politisko raksturu un kļūst par “lielu mājsaimniecību” ar saviem apgādājamajiem un apgādniekiem, ar saviem patēviem, padēliem un kalpotājiem. Klasiskās politikas brīvību, publiskumu un vienlīdzību pamazām izspiež nepieciešamība, privātais un administratīva kundzība. Politikas uzdevumus sāk noteikt jautājumi, kuri līdz šim tikuši pilnībā atstāti privātās mājsaimniecības ziņā. Šeit Ārente, pirmkārt, runā par politikas ekonomizāciju: parādoties pēc maizes kļiedzošajām “masām” uz politiskās skatuves 1789. gadā, politika vairs nevar būt komunikācija līdzīgu starpā. Valsts pamazām kļūst sociālekonomiska un apolītiska – tā sāk “rūpēties” par pilsoņa labklājību, veselību, izglītību, kultūru. Tas būtiski izmaina attiecības

⁸ Arendt. *op.cit.* 48. lpp.

starp pilsoni un politisko kopību. Šī kopība vairs netiek uzlūkota par “kopēju lietu”, bet gan par tēvišķu sabiedrības uzraugu; savukārt publiskas runas un rīcības vietu aizvien vairāk ieņem īpašums un darbs. Ārente norāda, ka darbs (proti, materiālu labumu ražošana savas eksistences nodrošināšanai) kā cilvēka noteicošā spēja politikas teorijā nepavisam neparādās līdz ar Marksu. Darba (nevis rīcības) glorificēšana jauno laiku politikas teorijā ir daudz senāka un noteicošāka – tā parādās jau līdz ar Loka liberālismu, kas redz īpašumā (nevis vairs publiskajā aktivitātē) cilvēka būtisko noteiksmi.⁹

Saskaņā ar Ārentes republikānisko ideālu politiskā kopiena, kas veidojas kā savā starpā atšķirīgu pilsoņu kopīga atklātības sfēra, institucionalizējas tā, lai spētu aizsargāt sevi kā politisku iepretim atsevišķo māsaimniecību (t. i., indivīdu ekonomisko interešu) ietekmei. Darbā “*On Revolution*” Ārente no šīs perspektīvas aplūko arī republikānisko ideālu nozīmi moderno valstu tapšanas gaitā. Te tiek vaicāts, cik lielā mērā katrai no lielajām jauno laiku revolūcijām izdodas izveidot valsts konstitucionālo iekārtu tā, lai tā pasargātu politiskās atklātības dimensiju no pārmērīgas “sociālā” faktora ietekmes. Ārentes reizēm apšaubītajā atbildē ir izteikta doma, ka republikāniskajam ideālam sākotnēji daudz tuvākas bijušas ASV, nevis Francija, kur masu sociālās prasības, kas principiāli nav risināmas politiskiem līdzekļiem, izraisīja sabrukumu un teroru.

Protams, Ārentes priekšstats par politiskā un sociālā attiecībām Eiropas kultūras vēsturē ir piemērojams mūsdienu politikas analīzei vienīgi ar vairākiem nopietniem iebildumiem. Pat neņemot vērā, ka pilsoņu tieša un publiska līdzdalība visos politiskās dzīves līmeņos diezin vai būtu uzskatāma par vēlamu mūsdienu masu demokrātijās, ir visai grūti saprast, ar ko tad īsti politikai vajadzētu nodarboties, ja tai vajadzētu atteikties no modernās valsts realizētajām “sociālajām” funkcijām – materiālo vērtību pārdales un tirgus regulācijas.¹⁰ Vienlaikus Ārentes politikas izpratne Latvijas pilsoniskās sabiedrības kontekstam varētu būt visai noderīga, jo tā parāda to īpašo pašvērtību, kas piemīt cilvēku brīvai un kopīgai rīcībai publiskajā telpā, un arī šās rīcības trauslumu. Šajā nozīmē politiskais būtu ilgtermiņā veidojams un kopjams tieši kā cilvēku spēja saredzēt pāri savām privātajām “sociālajām” interesēm politisko kopienā kā kopīgu atklātības telpu pilsoņiem, kurā tie, būdami vienlīdzīgi savā dažādībā, ieraksta savu individuālo vēsturi. Ārentes tekstos izmantotās pasaulvēsturiskās alūzijas tāpat reizēm vedina domāt, ka īsti politiska rīcība varētu sākties vienīgi ar pilsoņu kopīgu lēmumu pieteikt karu kaimiņvalstij vai vismaz radikāli mainīt valstī pastāvošās varas attiecības, taču tas diezin vai ir samērojams ar pilsoniskajām aktivitātēm modernajās masu demokrātijās.

⁹ Arendt. *op.cit.* 99ff. lpp.

¹⁰ Sk., piem., Cohen, J., Arato, A. *Civil Society and Political Theory*. Camb./Mass., London: 1992. 200. lpp.

Taču šī neskaidrība nepavisam netraucē redzēt Ārentes republikāniskajā pozīcijā aspektus, kuri varētu būt visai produktīvi arī modernām pilsoniskām aktivitātēm. Politiskais šeit parādās kā īpaša aktivitātes forma, kurai, protams, ir noteikti sociāli priekšnosacījumi, bet kura pati balstās citā, nevis vairs pirkšanas un pārdošanas, vai administratīvu rīkojumu došanas un izpildīšanas, bet gan kopīgas runas un rīcības loģikā. Saskaņā ar šo politiskās sfēras īpašo dinamiku politiski ieinteresētas pilsoniskās sabiedrības izveide noteikti nav veicama ar administratīvu sankciju vai finansiālu dotāciju palīdzību. Šāda politiski ieinteresēta pilsoniskā sabiedrība, kādu to aizstāv Ārentes koncepcija, ir trauša un ilgstoši kopjama cilvēku kopdzīves forma. Turklāt, lai gan šāda idealizēta vīzija visai reti (pat ja vispār) ir bijusi sastopama vēsturiskajā realitātē, tā Eiropā joprojām ievērojamā mērā nosaka priekšstatus par pilsoņu politisko vienlīdzību, atklātības nozīmi un politiskās rīcības īpašo atšķirību no indivīda privātās dzīves.

Iespējams, šī politiskās dzīves īpašās pašvērtības aktualizācija varētu būt visai nozīmīga sabiedrībā, kur tieši sociālais ir tik ilgi ticis uzskatīts par cilvēka dzīves galveno asi. “Sociālā” elementa ilgstošā hegemonija padomju periodā joprojām vedina politisko tieši pakārtot sociālajam, pat atsakoties no nošķiruma starp tiem abiem. Latvijā par to liecina, piemēram, skaidri izteiktais atbalsts “ekspertu” pārvaldei demokrātiski vēlētas pārvaldes vietā.¹¹ Pilsoņu politiskās intuīcijas joprojām lielā mērā nosaka sociālais, orientācija uz sociāli efektīvu, nevis demokrātiski leģitīmu valsts pārvaldi. Šajā nozīmē Ārentes prognoze par politiskās aktivitātes pagrimumu diemžēl ir bijusi pareiza arī attiecībā uz Latvijas sabiedrību pēc reāli eksistējošā sociālisma sabrukuma. Vienlaikus nekas neliecina, ka šāds pilsoniskās aktivitātes pagrimums ir visaptverošs un neizbēgami turpināsies arī turpmāk, kā to pieņēma pati Ārente. Politiskai aktivitātei pilsoniskajā sabiedrībā joprojām tiek veltīts cilvēku laiks un uzmanība, un tā acīmredzot nebūt nav nesavienojama ar masu demokrātijām un sociālo jautājumu iekļaušanu darba gaitā. Tiesa, mūsdienās pilsoniskajai aktivitātei un atklātībai ir jāņem vērā institucionālais ietvars, kurš būtiski atšķiras no Ārentes aprakstītajām Atēnu un Romas demokrātijām. Tāpēc nākamajā sadaļā tiks aplūkots tieši šis pilsoniskās aktivitātes izmainītais ietvars modernajās masu demokrātijās, kādu to savulaik redzēja Karls Šmits.

Valsts socializācija: Karls Šmits

Hannas Ārentes priekšstati par sociālā un politiskā attiecībām tiek balstīti filosofiski normatīvos pieņēmumos par politiskās aktivitātes nozīmi cilvēka dzīvē. Tie sniedz vēsturisku ietvaru Eiropas politiskajai pagātnē un arī normatīvu ideālu iespējamai nākotnei. Tomēr šie priekšstati diezin vai

¹¹ *Eiropas vērtību pētījums*. Baltijas Sociālo zinātņu institūts: 2001. (Pozīcija 62 B.)

spēj izsmeļoši skaidrot izmaiņas 20. gadsimta politiskajā dzīvē un mūsdienu liberālajām demokrātijām raksturīgo problemātiku, kuras konteksts būtu īpaši svarīgs Latvijas pilsoniskās sabiedrības perspektīvu kontekstā. Vācu jurists un politikas zinātnieks Karls Šmits, tāpat kā Ārente, pievēršas politiskā un sociālā attiecībām modernajā pasaulē, taču viņa darbu fokusā ir nevis tagadnes izvērtējums antīko ideālu gaismā, bet gan vēsturiski analītisks skatījums uz valsts un sabiedrības attiecībām modernajā Eiropā.

Šmita teorētiskais mantojums noteikti nav nozīmīgs kā teorētisks pamatojums plurālas un demokrātiskas pilsoniskās sabiedrības attīstībai. Kā zināms, šā autora priekšstats par mūsdienām atbilstošu valsts iekārtu saistījās ar intervences diktatūru, kas vismaz daļēji skaidro arī viņa nepārprotami tuvās attiecībās ar nacionālsociālistu režīmu. Tomēr diagnoze, kuru Šmits savos darbos nosaka Eiropas pēdējo 200 gadu politiskajai attīstībai, joprojām ir interesanta un aktuāla. Šmita pamattēze teic, ka valsts un sabiedrības, politiskā un sociālā nošķirums, kurš izveidojās līdz ar absolūtismu un klasiskā liberālisma idejām, modernajās masu demokrātijās zaudē savu nozīmi. Liberālās demokrātijas jau no pašiem pirmsākumiem nes sevī sabrukuma iedīgļus. Proti, liberālais uzsvars uz indivīda autonomiju un indivīdu konkurenci savā iecerē ir apolitisks – tas aizstāj politisko drauga un ienaidnieka duālismu (par tā vainagojumu, kā zināms, Šmits uzskata ienaidnieka fizisku iznīcināšanu) ar ekonomisku konkurenci vai viedokļu sacensībām diskusijā. Diskusijā balstīta politikas izpratne, pēc ar Šmita domām, ir ārkārtīgi trausla un nespēj adekvāti reaģēt uz modernās sabiedrības izaicinājumiem. Liberālais priekšstats par politiku, kurā labi politiskie lēmumi var tikt pieņemti brīvas argumentu apmaiņas un diskursīvas pretstatu izlīdzināšanas ceļā, kļūst bezjēdzīgs, kad pakāpeniskā sabiedrības demokratizācija 19. gadsimtā liek valstij pārņemt aizvien vairāk sociālo funkciju.

Tāpat kā Hanna Ārente, arī Šmits savos darbos neiztiek bez vēsturiska valsts un sabiedrības attiecību ideāltipa, no kura pozīcijām tiek skaidrota modernās politikas situācija. Ārente savu politikas izpratni balsta antīkajos priekšstatos, turpretim Šmits par modernās politikas sākumpunktu uzskata apgaismības laikmetu, kad iepretim absolūtajai valstij parādās tā dēvētā sabiedrība: “[..] “sabiedrība” ievērojamā mērā bija polemisks jēdziens, kurš apzīmēja pretstatu tam, ko konkrētā toreiz pastāvējusī monarhiskā, militārā ierēdņu valsts spēja kontrolēt – tā, kas nebija piederīga šai valstij, bija sabiedrība. [..] Toreiz valsts bija nodalāma no sabiedrības. Tā bija gana spēcīga, lai kā patstāvīga nostātos pret citiem sociālajiem spēkiem, un pati spēja ietekmēt [dažādās sabiedriskās] kopības tā, lai visas “no valsts brīvajā” sabiedrībā pastāvošās dažnedažādās – konfesionālās, kulturālās, ekonomiskās – atšķirības kļūtu relatīvas iepretim valstij, nepieciešamības gadījumā arī tām kopīgi nostājoties pret valsti. [..] No otras puses, valsts saglabāja plašu neitralitāti un neiejaukšanās politiku iepretim reliģijai un ekonomikai, [..] tādējādi tā nebija tik lielā mērā absolūta

un tik stipra, lai atņemtu jebkādu nozīmi nevalstiskajam. Šādā veidā bija iespējams līdzsvars un duālisms.”¹²

Pēc Šmita domām, līdzsvars un duālisms starp valsti un sabiedrību pamazām kļūst neiespējams, kad apgaismības laikmeta klasiskie priekšstati par politikas pamatojumu racionālā diskusijā un atklātībā zaudē savu nozīmi. Liberālisma pārlieku šaurā un miermīlīgā politikas izpratne piedzīvo krīzi, kad tās ieteikto institucionālo ietvaru tiek mēģināts aizpildīt ar demokrātisku saturu. Šo norisi Šmits ar acīmredzamu ieinteresētību ilustrē, atsaucoties uz izmaiņām, kuras līdz ar masu demokrātiju parādīšanos ir skārušas klasiski liberālo parlamenta institūciju. Parlaments, pēc Šmita domām, ir īpaša veida saskares sfēra starp valsti un sabiedrību – tas balstās priekšstatā, ka racionāla argumentu apmaiņa (kā sociāls, nevis politisks princips) var kalpot politisku lēmumu pieņemšanai. Saskaņā ar šo priekšstatu, pirmkārt, parlamentārisms prasa no iesaistītajiem spēkiem nemitīgu sarunāšanos un kooperāciju lēmumu pieņemšanai; otrkārt, šo diskursīvo lēmumu pieņemšana nemitīgi tiek pakļauta atklātībai; treškārt, atklātībā notiekošais viedokļu konflikts un apmaiņa liek arī atsevišķajam, autonomajam pilsonim nemitīgi sekot līdz parlamentā notiekošajam, pašam meklēt patiesību un paust to atklātībā. Tikai šādā perspektīvā ir izprotami visi tradicionālie parlamentārisma atribūti – parlamentārā imunitāte, plenārsēžu pieejamība atklātībai, preses un vārda brīvība. Tomēr, kā norāda Šmits, parlaments mūsdienās ne tuvu vairs nestrādā šādā veidā. Kad demokratizācijas procesu ietvaros vēlētajū skaits pieaug, papildinoties ar līdz šim no politiskās dzīves izslēgtajiem sabiedrības slāņiem, iespēja integrēt dažādos viedokļus ar parlamentāro diskusiju palīdzību pamazām aiziet nebūtībā. Šmits ironizē par parlamentārisma šāsdienas seju: “[...] rezultātā [tā] kļūst par kādu pilnīgi lieku dekorāciju, bezjēdzīgu un pat derdzīgu, it kā kāds būtu modernas centrālāpkures baterijas izkrāsojis ar sarkanām liesmām, lai radītu versmojošas uguns ilūziju.”¹³

Citiem vārdiem, parlamentārisma *government by discussion* ideāla vietu ieņem sociālu interešu grupas politisko partiju formā: “Partijas (kuras pēc rakstītās konstitūcijas teksta vispār nepastāv) tagad stājas cita citai pretī nevis kā diskutējošu viedokļu pārstāvēniecības, bet gan kā sociāli un ekonomiski varas grupējumi.”¹⁴ Līdz ar tautas pārstāvēniecības pakāpenisku iesaistīšanos izpildvarā (to līdz šim pārstāvējis suverēnais monarhs) pamazām tiek atcelts varas dalīšanas princips. Partijas sāk tiešā veidā izmantot izpildvaru, lai īstenotu savus sociālos nolūkus. Savukārt varas dalīšanas atcelšana, sabiedriskajiem

¹² Schmitt, C. *Die Hüter der Verfassung*. Tübingen 1931. 73. lpp.

¹³ Schmitt, C. *Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus*. 7. Aufl. Berlin: 1991. 11. lpp.

¹⁴ *Ibid.*

spēkiem iegūstot nepastarpinātu pieeju izpildvarai, atņem valstij tās politisko raksturu un padara to par “sabiedrības pašpārvaldi”¹⁵. Šāda depolitizētas sabiedrības pārvaldes modeļa attīstība savukārt, pēc Šmita uzskatiem, ir solis pretī totālai valstij, kura vairs nevar būt sociāli neitrāla: “Kad sabiedrība pati sevi organizē par valsti, tad visām sabiedriskajām problēmām neizbēgami ir jāklūst par valstiskām problēmām [...] un vairs nav iespējams nošķirt valstiski politiskās jomas no sabiedriski nepolitiskajām jomām. Par valsti kļuvusi sabiedrība klūst par saimniecisko valsti, kultūras valsti, apgādības valsti, labklājības valsti, nodrošināšanas valsti [...]. Vairs nepastāv tādas sfēras, pret kurām valstij būtu jāievēro obligāta neitralitāte [...]”¹⁶

Ir pagājis klasiskā parlamentārisma laiks, kad politiskais process apelēja pie sociāli un ekonomiski brīva, garīgi un intelektuāli neatkarīga, uz patstāvīgiem spriedumiem spējīga pilsoņa, kura ietekmēšanai bija kategoriski aizliegts izmantot jebkādu sociālu spiedienu. Mūsdienu politikai ir darīšana ar sociāli manipulējamu pilsoni, turklāt šī politika pati cenšas viņu par šādu padarīt.

Diemžēl Šmita piedāvātais risinājums viņa analizētajām problēmām mūsdienu kontekstā liekas visai apšaubāms. Šmits, tāpat kā Ārente, arī grasās “sargāt politisko”. Taču “politiskais” viņam ir koncentrēts spēcīgā un suverēni lemtspējīgā valsts varā, kas spētu pieņemt politiskus lēmumus pretēji sociālo spēku spiedienam, ierādot demokrātijai tādu vietu, kur tā nespētu veikt valsts “totālu” okupāciju. Tomēr Šmita uzrādītās problēmas ir gana rosinošas arī tad, ja neesam gatavi sekot viņa autoritārajiem secinājumiem. Īpaši Latvijas pilsoniskās sabiedrības veidošanās kontekstā būtu jāņem vērā Šmita jau 20. gados iezīmētā skepse pret sabiedrības politisko attieksmju integrāciju parlamenta diskusijās un politiskajās partijās. Pati moderno demokrātiju struktūra liecina, ka tas vairs nav iespējams – partijas pirmām kārtām vada sociālekonomiskas intereses. Būtu gan jāņem vērā arī fakts, ka Šmita pesimistiskā prognoze nav piepildījusies: “Ja parlaments [...] klūst vienīgi par praktiski tehnisku līdzekli, tad ir nepieciešama tikai kāda procedūra, pat ne noteikti klaja diktatūra, kas *via facti* parādītu, ka ir iespējams arī citādi, lai ar parlamentu būtu cauri.”¹⁷ Jau pēc 2. pasaules kara kļuva skaidrs, ka vairums totalitāras diktatūras pārcietušo Eiropas valstu pamazām atgriežas tieši pie parlamentāras pārvaldes. Tieši parlamentārisms un nevis Šmita aizstāvētā “aklamācijas demokrātija” šajā laikā nostiprinās kā Rietumu demokrātijas politiskā manifestācija.

Tomēr noteikti nedrīkstētu aizmirst, ka politiskā aktivitāte arī pēc-kara demokrātijās noteikti vairs nespēj koncentrēties tikai parlamentā un

¹⁵ Schmitt 1931. 79. lpp.

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ Schmitt 1991. 13. lpp.

partijās. Gluži otrādi, klajā sociālekonomisko interešu izspēle parlamentā ir kompensējama vienīgi ar politiski ieinteresētas pilsoniskās sabiedrības aktivitātēm, tādējādi, skaidri apjaušot Šmita aprakstītās problēmas, iespējams paplašināt politiskās aktivitātes sfēru ārpus parlamentārās un partiju elites robežām. Šāds pilsoniskās aktivitātes paplašinājums neļauj nedz parlamentam pilnībā pārvērsties par sociālekonomisku kompromisu iztirgošanas sfēru, nedz arī pilsoniskajai sabiedrībai kļūt par politiski apātisku, vienīgi partikulāru interešu vadītu biedrību un asociāciju kopumu.

Šāds pieņēmums liek atgriezties pie Šmita priekšstatiem par atklātības nozīmi liberāli demokrātiskās sabiedrībās. Šmita aprakstītajā klasiski liberālajā modelī atklātība būtībā ir sakoncentrēta parlamentā. Tas neapšaubāmi atbilst vēsturiskajai realitātei; arī Hābermāsa klasiskajā darbā “Atklātības strukturālā transformācija” tiek uzsvērts, ka mūsdienu priekšstati par politisko atklātību ir dzimuši tieši līdz ar apgaismības prasību pēc parlamentārās diskusijas atklātības.¹⁸ Vienlaikus no parlamenta “socializācijas” un no tās izrietošās krīzes nebūtu nepieciešami izsecināms arī politiskās atklātības pilnīgs sabrukums, lai gan preses komercializācija un t. s. “politiskās reklāmas” izplatība vismaz daļēji par to liecina. Atklātība kā pilsoņu un asociāciju brīvas diskusijas un informācijas aprites sfēra joprojām var kalpot politisko lēmumu izvērtējumam, sabiedrības uzmanības piesaistīšanai konkrētām problēmu sfērām, arī prasībai pēc valstī noritošā politikas procesa caurskatāmības. Šis process sen vairs nav parlamentāro diskusiju tiešs turpinājums. Gluži otrādi, sociālekonomisko motīvu dominante liek īstajai lēmumu pieņemšanai pārvietoties aizvien šaurākās un šaurākās komisijās, atklātajām debatēm no argumentu sadursmes pārtopot par triviālu dekorāciju. Vienlaikus šī parlamentārajām masu demokrātijām neizbēgamā tendence nepavisam nemazina politiski ieinteresētas atklātības nozīmi, bet gan vienīgi pārvieto tās centru no parlamenta uz autonomiem pilsoniskiem forumiem un neatkarīgiem medijiem. Tieši šādā autonomā un “policentriskā” formā atklātība var kļūt par nozīmīgu pretsvaru sociālekonomisko interešu kompromisiem parlamenta noslēpumainajās procedūrās.

Karla Šmita pārdomas par sociālo un politisko dimensiju attiecībām modernajās demokrātijās rosina pieminēt vēl kādu apstākli, kas būtu jāņem vērā, runājot par pilsoniskās sabiedrības redzējumu Latvijas demokratizācijas procesu kontekstā. Šmits norāda, ka modernajai birokrātiskajai valstij tieši tās demokrātiskuma dēļ piemīt tendence regulēt aizvien jaunas un jaunas sociālās dzīves sfēras, kuras līdz šim tikušas atstātas pašu pilsoņu brīvprātīgas rīcības

¹⁸ Habermas, J. *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft. Mit einem Vorwort zu Neuauflage 1990.* Frankfurt/M.: 1990. 122ff. lpp. u. c. Hābermāss šeit kā vēlāk atdarinātu modeli min Anglijas parlamentārisma attīstību 17./18. gs. mijā.

ziņā. Paradoksālā veidā tieši parlamentāri demokrātiska valsts iekārta rada iespēju pilsoņiem devalvēt savu politisko atbildību un tiesības, vienlaikus prasot no valsts nepārtrauktu sociālu iesaistīšanos viņu dzīvē. Valsts pamazām kļūst atbildīga ne tikai par pilsoņa ekonomisko labklājību un veselību, bet arī par dzimumu līdztiesību, minoritāšu kultūru aizsardzību, nevardarbīgām attiecībām ģimenē un attieksmē pret dzīvniekiem un lietām, kuras tradicionālā liberālā politika pilnībā bija atstājusi pašu pilsoņu ziņā. Tādējādi modernā demokrātija, pēc Šmita skeptiskā izteikuma, ir iekārta, kurā pilsonis nemītīgi “prasa no valsts to, ko sabiedrība viņam acīmredzot nedos”¹⁹. Valsts aparāta “labu gribošās” intervences apdraud indivīda autonomiju, savukārt augošās sociālās prasības aizvien biežāk liek politiskajai elitei šaubīties par saturiskas demokrātijas funkcionālo noderību. Arī šai ziņā politiski ieinteresēta pilsoniskā sabiedrība spētu stabilizēt attiecības starp valsti un sabiedrību, iesaistoties indivīdu un grupu autonomijas robežu aizsardzībā pret valsts intervenci. Šāda attīstība būtu visai vēlama, vēl jo vairāk tāpēc, ka Latvijā pagaidām vāji attīstītās pilsoniskās sabiedrības nespēja aizsargāt privātās dzīves un asociāciju neatkarību no augošās valsts administratīvās ekspansijas radītu pamatu bažām par virzību uz tādu pilnībā “pārvaldītu” un “uzraudzītu” sabiedrību, kādas brīdinošo vīziju ir izstrādājuši daudzi pēckara Eiropas politisko domātāji – no Teodora Adorno līdz Mišelam Fuko.

II

Aplūkoto politikas teorijas klasiku pozīcijas norāda uz to nozīmi, kuru Eiropas politiskajā teorijā un praksē ir ieguvusi īpašā spriedze starp “sociālo” un “politisko”, kā arī pilsonisko aktivitāšu lomu abu šo sfēru savstarpējo robežu noteikšanā. Lai gan pēdējo divu gadu desmitu gaitā pasaules politisko dzīvi ir skārušas pārmaiņas, šis nošķirums nav zaudējis savu ietekmi. Pilsoniskā sabiedrība demokrātiskas iekārtas apstākļos joprojām vēlas likt ieklausīties savā viedoklī par to, kādas sabiedrības dzīves jomas būtu padarāmas par politiskas lemsanas priekšmetu un kādas – par ekspertu risinātiem sociālās inženierijas jautājumiem. Jomas, kurās mūsdienās notiek strīdi par tiesībām ievilkt šo robežu, ir visai atšķirīgas – no dzimumu līdztiesības jautājumiem līdz augošajām sociālās nevienlīdzības problēmām un globalizācijas pretinieku protestiem.

Tāpēc ir pamats uzskatīt, ka, Latvijai aizvien stabilāk nostājoties uz demokrātiskas attīstības ceļa, sociālā un politiskā attiecību noteikšanas problēma un pilsoniskās sabiedrības loma tās risināšanā varētu kļūt ar katru dienu aktuālāka. Nav noliedzams, ka Latvijas kontekstā šī ir samērā jauna problēma. Komunistiskais autoritārisms, kura ietekme joprojām ir raksturīga daudzu Centrālās Eiropas un

¹⁹ Schmitt, C. *Der Begriff des Politischen. Text von 1932 mit einem Vorwort und drei Corollarien*. Berlin: 1963. 25. lpp.

Austrumeiropas valstu politikajām kultūrām, šādas problēmas neparedzēja. Arī to risināšanas paņēmieni tika attiecīgi uzskatīti par liekiem. Vienpartijas pseidodemokrātijas un plānveida ekonomikas apstākļos sociālais un politiskais bija pilnībā saplūduši valstī, kas visai kroplīgā formā iemiesoja gan pilsoņu politiskās līdzdalības, gan sociālās aizgādības centru. Šajā ziņā būdama tuva Šmita minētajai “sabiedrības totālajai pašpārvaldei”, Padomju valsts savā veidā padarīja bezjēdzīgus jautājumus par politiskā un sociālā attiecībām, kā arī par pilsoņa lomu to noteikšanā. Tāpēc demokrātiskas sabiedrības un politiski ieinteresētas pilsoniskās sabiedrības izveide Latvijā ir cieši saistīta ar spēju no jauna definēt sociālā un politiskā attiecības, turklāt nevis cenšoties reizi par visām reizēm izšķirties par viena vai otra principa prioritāti, bet gan radot to specifisko spriedzi abu principu starpā, kas raksturo attīstītas demokrātiskas valstis.

Šās rīcības nozīmi apliecina fakts, ka tieši nespēja nodalīt sociālo no politiskā, pārsteidzīga pilsonisko un demokrātisko brīvību ierobežošana valsts sociālā paternālisma vārdā ir izrādījusies liktenīga vairākām reģiona valstīm – Baltkrievijai, Moldovai un citām. Tas, ka Latvija ir izvēlējusies citu attīstības ceļu, līdzās starpkaru laika demokrātiskajai pieredzei ievērojamā mērā ir skaidrojams arī ar ciešām ģeogrāfiskām, vēsturiskām un kulturālām saiknēm ar t. s. “vecajām” Rietumeiropas demokrātijām. Šo attiecību nozīmi vēl jo vairāk palielina apstākļi, ka tieši 90. gados “vecajā” Eiropā ir notikusi intensīva attīstība ekonomiskās un politiskās vienotības virzienā, un šī attīstība pakāpeniski iekļauj arī Centrālās Eiropas un Austrumeiropas demokrātiskās valstis. Šo procesu formālā kulminācija ir Eiropas Savienības paplašināšanās austrumu virzienā 2004. gada maijā.

Runājot par ES ietekmi uz pilsoniskās sabiedrības aktivitātēm pirmām kārtām ir jāsecina, ka ES gan vēsturiski, gan konceptuāli ir “sociāls” projekts – tajā nozīmē, kā šo vārdu lieto Hanna Ārente. Politiska kopiena tiek veidota un tās leģitimitātes problēmas tiek risinātas vienīgi uz pastāvošās sociālekonomiskās integrācijas bāzes. Arī konstitūcijas rakstīšana, kas tradicionāli ir iezīmējusi katras politiskās kopības aizsākumu, Eiropas Savienībā īstenībā tiek veikta vienīgi *post factum*; turklāt tā galvenais iemesls drīzāk ir konstitūcijas instrumentāls noderīgums, nevis vēlme paust kādu eiropiešiem kopīgu politiska “mēs” apziņu. Protams, tas nenozīmē, ka Eiropas Savienība nevarētu attīstīties politiskās vienības virzienā. Šāda attīstība tiek uzskatīta par vēlamu ne tikai politiķu, bet arī pilsoņu vidū, un par tādu jau tagad liecina, piemēram, demokrātiski vēlēta Eiropas Parlamenta pieaugošā loma un spēja apliecināt sevi iepretim citām ES struktūrām. Tomēr šo attīstību nevajadzētu pārvērtēt – pārskatāmā nākotnē pilsoņu politiskās aktivitātes centrs un galvenais ietekmes objekts Eiropā visdrīzāk joprojām paliks nacionālās valstis.²⁰ Kopīga Eiropas

²⁰ Sk., piem., Schmitter, P. C. The Future of Democracy: Could it be a Matter of Scale? *Social Research*. Vol. 66, Nr. 3. Fall 1999.

pilsoniskā sabiedrība un eiropiska identitāte, iespējams, būtu normatīvi vēlami ideāli, tomēr šobrīd šādas attīstības liecību nav visai daudz.²¹

Nav grūti ievērot, ka ES integrācijas norises arī Latvijas sabiedrību līdz šim lielākoties ir skārušas tieši sociālekonomiskā, nevis pilsoniski politiskā aspektā. ES integrācijas attiecības ar jaunās dalībvalsts pilsoni lielākoties ir veidojušās administratīvu direktīvu un finansiālu dotāciju formā. ES integrācija netiek saistīta ar jauniem pilsoniskās līdzdalības veidiem; arī jaunu atklātības formu iedibināšana ir bijusi visai vāja – lai gan šādi mēģinājumi ir notikuši, tomēr tie nav guvuši lielu atbalsi. ES integrācijai bieži ir pietrūcis politiskās dimensijas, un tāpēc tā lielākoties tiek izjauta kā ekonomiskās un sociālās modernizācijas katalizators, nevis kā jaunas politiskās kopības izveide, kurā savs vārds būtu sakāms arī pilsoniskajai sabiedrībai.

Vienlaikus tieši kā šāds sociāls faktors ES lielā mērā spēj ietekmēt pilsoņu politiskās aktivitātes. Protams, ņemot vērā ES integrācijas visaptverošo ietekmi uz iesaistīto valstu ekonomisko, administratīvo un pilsonisko vidi, arī pārmaiņas pilsoniskajā sabiedrībā un pilsoņa – valsts attiecībās būs daudzveidīgas un grūti prognozējamas. Tāpēc šeit, nepretendējot uz situācijas pilnīgu analīzi, pievērsīsimies divām savstarpēji saistītām ES ietekmes dimensijām, kuras varētu būt visai nozīmīgas Latvijas pilsonisko procesu tuvākajai nākotnei.

Demokrātija ar rokasbremzi: politekonomiskā dimensija

Pagājušajā gadsimtā noritējušī demokrātijas globālā izplatība ir likusi pieņemt globālu perspektīvu arī demokrātijas pētniecībai. Tā, piemēram, Semjuels Hantingtons savā demokratizācijas viņņu teorijā ierindo padomju impērijas sabrukuma rezultātā radušās jaunās demokrātijas starp citām Eiropas, Āzijas un Latīņamerikas valstīm, kurās pāreja uz demokrātisku režīmu notika pagājušā gadsimta 70. un 80. gados.²² Šāds globāls skatījums uz demokrātijas izplatību pasaulē reizēm liedz saskatīt to Centrālās Eiropas un Austrumeiropas valstu demokratizācijas procesu specifiku, kura lielā mērā nosaka arī šo demokrātiju tālāko attīstību. No visām “trešā viņņa” skartajām valstīm vienīgi postpadomju Eiropas jaunajās demokrātijās vienlaikus norisinājušies trīs fundamentāli procesi: (a) pašas nacionālās valsts tapšana un konstitucionāla politiskās kopienas iedibināšana, (b) tirgus ekonomikas izveide un (c) funkcionējošas demokrātijas un konkurējošu partiju sistēmas radīšana. Tieši šī vienlaicība joprojām atšķir šā reģiona demokrātiju attīstības ceļus no to valstu ceļiem, kurās uz jau agrāk pastāvošas nacionālās valsts (Spānija) vai funkcionējošas tirgus ekonomikas (Čīle) pamata norit

²¹ Sk., piem., Chrysochoou, D. N. *Theorizing European Integration*. London, New Delhi: 2001. 180ff. lpp.

²² Huntigton, S. *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century*. Oklahoma: 1991. 14–95. lpp.

pāreja uz demokrātisku režīmu.²³ Centrālās Eiropas un Austrumeiropas postkomunistiskajām valstīm nostājoties uz Rietumu tipa modernizācijas ceļa, nebija iespējas veikt Rietumvalstīm raksturīgo pakāpenisko pāreju no tirgus ekonomikas pie līdzdalības demokrātijas, un, visbeidzot, – pie labklājības valsts (vai izmantojot T. H. Maršala sekvenci, – no pilsoniskajām tiesībām caur politiskajām pie sociālajām tiesībām). Visām pārmaiņām šeit ir bijis jānorisinās vienā un tajā pašā laikā.

Viena no lielākajām problēmām, kas izriet no šā vienlaicīguma, ir trim transformācijām piemītošā tendence citai citu bloķēt. Tā, piemēram, tirgus ekonomika vēsturiski Eiropā ir radusies pirmsdemokrātiskā laikmetā, un līdz pat mūsdienām veiksmīgi funkcionējošas tirgus ekonomikas, īpašuma tiesību, monetārās un kredītēšanas sistēmu iedibināšana, valsts budžeta stabilizācija un inflācijas apkarošana sākumposmā prasa vismaz daļēju tautas demokrātisko pašnoteikšanās tiesību ierobežošanu. Privatizācijas procesi, par kuru atbilstību sākotnējai iecerei Latvijas gadījumā gan ir pamats šaubīties, diezin vai vispār būtu bijuši iespējami, ja laika posmā pēc neatkarības atgūšanas mazturīgajam vairākumam būtu dotas demokrātiskas iespējas šo procesu apturēt. Pilsoniskās sabiedrības aktivitāte un iesaistīšanās, tiesa, būtu normatīvi vēlama, tomēr tās sekas šajā situācijā varētu iznīcināt pašu topošo demokrātiju, dodot plašas iespējas reakcionāras, populistiskas un galu galā – autoritāras politikas aizstāvjiem. Paradoksālā kārtā šādās pilsoniskās aktivitātēs ir aplēpta jau Šmita iezīmētā bīstamība: tautas demokrātiskas gribas izpausmes var bloķēt iesākto sociālekonomisko attīstību, prasot no valsts tūlītēju iejaukšanos tirgus norisēs un nesēn (iespējams, visai netaisnīgi) iedibinātajās īpašuma attiecībās. Taču šādā ceļā demokrātija diemžēl riskē iznīcināt pati savus materiālos priekšnosacījumus, kuri Centrālās Eiropas un Austrumeiropas kontekstā vienmēr ir uzskatīti par visai svarīgiem. Šajā demokrātiskās pārejas kontekstā pilsonisko aktivitāšu rezultāti ir būtiski atšķirīgi no attīstītajās Rietumu demokrātijās vērojamajiem rezultātiem – šīs aktivitātes šeit nevis vērš uzmanību uz trūkumiem un acīmredzamu netaisnību jau funkcionējošā sistēmā, bet gan var pilnībā sagraut pagaidām nestabilu sistēmu.²⁴

²³ Sk. Offe, C. Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Tripple Transition in East Central Europe. *Social Research*. Vol. 71. No 3. Fall 2004.

²⁴ Uz šo dilemmu norāda arī pārejas ekonomiku pētnieki. Sk., piem., van Brabant, J. M. *The Political Economy of Transition. Coming to grips with history and methodology*. London/ NY: 1998. 216–217. lpp. “Whether society will be willing soon to accept income and wealth differentiation with private ownership and market-based incentives is a question that may complicate property rights reform. This is not a trivial matter when democracy is still shallowly rooted and it has perhaps been weakened, after initial euphoria, by the disappearance of the organs of civil society under state socialism that triggered the political chasm without organs better attuned to the new socio-political context taking firm root.”

Vajadzība nodrošināt turpmāko saimniecisko attīstību, kā arī nespēja amortizēt šīs norises ar sociālās politikas instrumentiem stabilitātes vārdā ir veicinājusi elites dominanti Centrālās Eiropas un Austrumeiropas demokrātisko valstu politiskajā dzīvē. Taču šajā gadījumā tas ir vienīgi mazākais no iespējamajiem ļaunumiem modernizācijas procesu gaitā. Kā šo procesu kontekstā raksta vācu sociologs Klauss Offe, “Sabiedrībās, kuras ir jau ieradušas sevi salīdzināt ar Rietumiem un nule ir sākušas īstenot projektu, kura ietvaros tiks atdarinātas Rietumu politiskās un ekonomiskās institūcijas, pacietības sliekšnis attiecībā uz nabadzību un nedrošību droši vien būs zemāks nekā nesen industrializētajās sabiedrībās Dienvidāzijā vai Dienvidamerikā [...] Tas vienīgi apliecina, ka, ja vien šīs reformas neīstenos autonomas politiskās elites, to kopējais iznākums visdrīzāk būs kaut kas vidējs starp postošu sociālu konfliktu, sociālās dezorganizācijas simptomiem un ilgām pēc vecā režīma pievilcīgākajiem aspektiem.”²⁵

Nepieciešamība stabilizēt īpašuma attiecības, funkcionējošu tirgu un valsts budžetu arī Latvijas kontekstā nepārprotami ir kavējusi pilsonisko aktivitāti un atklātības politisko ietekmi. Raugoties plašā perspektīvā, šis process kopumā ir sasniedzis iecerēto: stabilu tirgus ekonomiku un nacionālo valūtu, drošas īpašuma attiecības un vērā ņemamu ekonomikas pieaugumu. Taču nav noliedzams, ka šīs strukturālajai stabilitātei neizbēgamais process Latvijā ir iegūts par visai augstu cenu. Pirmkārt, pilsonisko aktivitāšu un politiskās atklātības ietekmes kavēšana ir ļāvusi suverēnajam parlamentam neatkarības sākumposmā pārvērst sevi par privātu interešu realizācijas instrumentu. Šis process ir atstājis negatīvu ietekmi uz valsts varas demokrātisko leģitimitāti. Kā to apliecina vairāki vērtību pētījumi²⁶, tieši Saeima un politiskās partijas, kurās klasiskā modeļa ietvaros vajadzētu koncentrēties sabiedrības demokrātiskajai dzīvei, šobrīd iedzīvotāju vidū pelna viszemāko uzticību no visām sabiedrības institūcijām. Par to acīmredzot nebūtu jābrīnās – pat pret parlamentārismu tik skeptiskais Karls Šmits šādu publiskās suverenitātes privāta izmantojuma iespēju neparedzēja. Otrkārt, politiskajā elitē ierastais skatījums uz pilsoniskajām aktivitātēm kā uz potenciāli destabilizējošu faktoru ir veicinājis Latvijas iedzīvotāju pilsonisko pasivitāti un negatīvismu. Elites bailes no nekontrolējamās “ielas”, kura atnāks un izjauks speciālistu pūlēm paveikto, ir jūtami ietekmējušas politiski ieinteresētas pilsoniskās sabiedrības pašizpratni. Ja pilsoniskā sabiedrība vispār spēj sevi mobilizēt politiskai rīcībai, tad lielākoties tas nenotiek asi noliedzošā, valstiski nelojālā un kategoriskā “ielas” formā – protesti pret mazākumtautību skolu reformu šeit varētu noderēt par vienu no šādiem piemēriem.

²⁵ Offe, C. *Modernity and the State. East, West*. Cambridge: 1996. 23. lpp.

²⁶ Sk., piem., *Eiropas vērtību pētījums*. Baltijas Sociālo zinātņu institūts: 2001 (pozīcija 58 G); Rose, R. *New Baltic Barometer V: A Pre-Enlargement Survey*. Glasgow: 2002 (pozīcijas A4a, A4e).

Virzība pretī modernai demokrātijai un politiski aktīvai pilsoniskai sabiedrībai ir nepieciešami saistīta ar efektīvi, stabili un prognozējami funkcionējošu tirgus ekonomiku. Šajā nozīmē Latvijas sociālekonomiski ietonētā ES integrācija, kas veicina ekonomisko izaugsmi, konkurētspēju, sekmē sociālo kohēziju un sakārtotas ekonomiskās attiecības, rada labvēlīgus apstākļus saturiskas demokrātijas un politiski ieinteresētas pilsoniskās sabiedrības attīstībai. ES pozitīvā ietekme uz tautsaimniecību varētu būt būtisks iemesls to “demokrātijas bremžu” atlaišanai, kuras Latvijā līdz šim (apzināti un neapzināti) ir lietotas tirgus ekonomikas attīstības un valsts fiskālās stabilitātes vārdā. Šādām cerībām ir nopietns pamats arī tāpēc, ka augošas labklājības un sociālās drošības apstākļos pilsoņi varētu rast vairāk iespēju brīvprātīgi darboties politiski ieinteresētās apvienībās un organizācijās, nekā tas ir bijis līdzšinējā “ikdienas materiālā spiediena” apstākļos. Taču nav noliedzams, ka ekonomiskais uzplaukums pats par sevi noteikti neradīs politiski aktīvu pilsonisko sabiedrību un simetriskas attiecības starp valsti un pilsoni. No politisko lēmumu pieņēmējiem tas prasītu pakāpeniski atteikties no ierastās arogances un necaurredzamā lēmumu pieņemšanas veida, savukārt no pilsoniskās sabiedrības – akceptēt tos politiskas rīcības ietvarus, kurus paredz tiesiska valsts un moderna tirgus ekonomika. Vai šāda attīstība Latvijā būs iespējama, droši vien ir nākamo desmit gadu attīstības jautājums. Katrā ziņā Eiropas integrācija nenoliedzami ir viens no faktoriem, kas ar savu ekonomisko un sociālo atbalstu spētu būtiski sekmēt politiski ieinteresētas pilsoniskās sabiedrības tapšanu.

Salīdzinājuma spiediens: politiskās kultūras dimensija

Būt piesardzīgiem ar optimistiskām prognozēm mūs tomēr mudina apstākļi, ka Latvijas demokrātiskā transformācija un ES integrācija norisinās noteiktā laikā un īpašā kulturālā kontekstā. Mūsu pagātnes horizonts joprojām visdažādākajās formās ir klātesošs eiropeizācijas norisēs un joprojām ietekmē Latvijas iedzīvotāju pilsoniskās intuīcijas un ieradumus.

Komunistiskā autoritārisma pieredze, kura piecu gadu desmitu garumā Latvijas iedzīvotājos dzēsa demokrātiskas valsts pilsoņiem raksturīgos politiskos instinktus, ir atstājusi specifiskas pēdas arī attiecībā uz “sociālā” un “politiskā” attiecību izpratni. Savas pastāvēšanas pēdējos trīsdesmit gados padomju sistēmas attiecības ar savu pilsoni lielākoties neraksturoja fizisks terors un totalitāra kontrole. Drīzāk tās balstījās īpaša veida leģitimitātē un tieši tāpēc izrādījās pat postošākas autonomai pilsoniskai sabiedrībai. No vienas puses, valsts mērķtiecīgi centās atņemt pilsoņiem jebkādas autonomas kopdarbības iespējas. Ernests Gellners raksta: “[..] šī sistēma radīja atomizētu, individualizētu sabiedrību, kurā bija tikpat kā neiespējami – vai pilnīgi neiespējami – nodibināt pat filatēlistu klubu bez politiskas uzraudzības.”²⁷

²⁷ Gellner, E. *Conditions of Liberty. Civil Society and Its Rivals*. London: 1994. 5. lpp.

No otras puses, padomju valsts attiecības ar savu pilsoni izteikti atbilda paternālismam – valsts nodrošināja pilsoni ar darbu, ar subsidētu pārtiku un dzīvojamo platību, bezmaksas medicīnisko aprūpi un izglītību, par to pretī prasot bezierunu pakļaušanos un ideoloģisku lojalitāti komunistiskajai partijai. Šādā situācijā pilsoniskā sabiedrība tika padarīta apātiska gan ar autonomas rīcības iespēju nepieļaušanu, gan ar valsts pastāvīgajām “rūpēm” par caurmēra pilsoņa neizdalīšanos no kopējās masas sociālajā aspektā. Šo norišu rezultātā veidojās specifiska pilsoniskā mentalitāte, kura, no vienas puses, bija atsvešināta no valsts politiskajiem lēmumiem un skeptiski noskaņota attiecībā uz pilsonisko aprindu spējām tos ietekmēt²⁸, bet, no otras puses, gaidīja no valsts aktīvu iejaukšanos sociālajā sfērā un pilsoņu vienlīdzības nodrošināšanā.²⁹ Egalitārās gaidas uz valsts atbalstu sociālās vienlīdzības nodrošināšanā bija viens no būtiskiem motīviem, kas izraisīja pilsoniskās sabiedrības ieslīgšanu apātijā un politiskā atsvešinātībā arī laika posmā pēc neatkarības atjaunošanas. Pēkšņi radušās sociālekonomiskās diferences, kuru apjoms tālu pārsniedza ne tikai postpadomju sabiedrībās, bet arī Rietumeiropā līdz šim pieredzēto, visai būtiski iedragāja pilsoniskās solidaritātes potenciālu, kas tika uzkrāts “dziesmotās revolūcijas” laikā. Turklāt atbilstoši izplūdušajai robežai starp sociālo un politisko šo problēmu risinājums tika saskatīts Offes aizstāvētās politiskās elites pusē. Savukārt šī elite 90. gadu sākumā nedz varēja, nedz arī vēlējās nodarboties ar problēmu risināšanu, bet gan centās aizsegt savus privātos mērķus ar attiecīgajā kontekstā absurdi “pārstādīto” neoliberalisma ideoloģiju, kuras lozungs ir Milтона Frīdmena pazīstamā frāze, ka biznesa uzņēmuma vienīgā sociālā atbildība ir gūt peļņu.

Nav noliedzams, ka ES ekonomiskā atbalsta politika kopumā ir bijusi egalitāri orientēta – tās centrā ir nevis vienīgi ekonomikas uzplaukums, bet arī nopietns atbalsts sociālo diferencu mazināšanai, efektīvām sociālās politikas programmām un saprātīgai ienākumu pārdalei. Vienlaikus ES sociālais atbalsts, kurš Latvijai noteikti būs visai nozīmīgs arī turpmākajos gados, pēc savas ieceres neatbilst tām gaidām, kuras attiecībā pret valsti joprojām izjūt ievērojama daļa sabiedrības. Proti, tā uzdevums nepavisam nav ierobežot pilsoņu ekonomisko nevienlīdzību līdz kādam abstraktam vidusmēram. Gluži otrādi, europeizācijas procesu stimulētā ekonomiskā attīstība neizbēgami palielinās indivīdu ienākumu *relatīvo* atšķirību. Šī palielināšanās pilnībā gan būdama savienojama ar pilsoņu objektīvās labklājības pieaugumu, tomēr var būtiski ietekmēt pilsoniskās attieksmes un rīcību.

²⁸ Sk., piem., *Eiropas vērtību pētījums*. Baltijas Sociālo zinātņu institūts, 2001, īpaši pozīcijas par pilsonisko līdzdalību (50 A-E), valsts lomu kārtības vs. vārda brīvības aizsargāšanā (55, 56).

²⁹ *Ibid.* (pozīcija 54 A). Relevants pētījums salīdzinošā perspektīvā: Ferge, Z. Social values and the evaluation of regime change. *Innovation: The European Journal of Social Sciences*. Vol. 9 Issue 3. September 1996.

Uz “relatīvā trūkuma” faktoru ES integrācijas kontekstā uzmanība ir tikusi vērsta t. s. “trūkuma socioloģijas”³⁰ (*sociology of scarcity*) pētījumos, un tā ietekmes spilgta izpausme ir vērojama tajās Vācijas federālajās zemēs, kuras līdz 1990. gadam veidoja VDR. Lai gan šajā reģionā labklājība ievērojami pieaug, joprojām saglabājas pilsoniska apātija un vispārēja neapmierinātība ar notiekošo. Iemeslu šīm attieksmēm “relatīvā trūkuma” koncepcijas izstrādātāji redz šo zemju iedzīvotāju nepārtraukti izjustajā nepieciešamībā salīdzināt sevi ar pārējām, “vecajām” federālajām zemēm. Sakāpināta relatīvā trūkuma apzināšanās šeit daudzos gadījumos ir izraisījusi konfliktus. Tā uzskatāmi darbojas pret Hannas Ārentes pilsoniskās aktivitātes koncepcijā uzsvērtu indivīdu politisko vienlīdzību kopējā atklātības telpā. Padomju varas periodā uzspiestā “vienlīdzība” joprojām ikdienas kultūras līmenī rada nepieciešamību salīdzināt savu pārticības līmeni ar citu līdzpilsoņu labklājību³¹. Šajā nozīmē tā drīzāk nosaka jaunu robežu un barjeru veidošanos pilsoniskajā vidē, nevis demokrātiskas un solidāras pilsoniskās sabiedrības nostiprināšanos.

Protams, relatīvā trūkuma apziņa nav specifiska postkomunistisko sabiedrību iezīme. Šā fenomena nozīme ir krietni plašāka, un tā, domājams, vienmēr ir bijusi klātesoša arī ES integrācijas norisēs. Kā norāda Balints Balla, līdz ar sešu sākotnējo dalībvalstu starpā iedibināto kopējo tirgu un sekojošo ekonomisko uzplaukumu ES pakāpeniskā paplašināšanās pēckara periodā ir pamazām likusi jaunajām dalībvalstīm un kandidātvalstīm pieņemt sākotnējo dalībvalstu labklājības līmeni kā savu references sistēmu, kā standartu un iepretim tam vērtēt pašiem savu attīstības līmeni. Šis process ir norisinājies bez lielām problēmām, tomēr noteikti būtu jāņem vērā, ka līdz ar ES paplašināšanos austrumu virzienā Savienības iekšienē ir ievērojami pieaugušas sociālekonomiskās diferences, un tās, domājams, turpinās augt arī līdz ar iespējamo Rumānijas, Bulgārijas un Turcijas iekļaušanos ES. Vienlaikus turpinās pieaugt arī “salīdzinājuma spiediens”, kuru jo īpaši palielinās *eiro* kā kopīgas atskaites sistēmas ieviešana jaunajās dalībvalstīs tuvāko gadu laikā. Turklāt jāņem vērā, ka pieaugošais relatīvais trūkums, un nepieciešamība to mazināt jau šobrīd rada problēmas ES integrācijā – strīdi par lauksaimniecības subsīdiju, reģionālo un struktūrfondu sadalījumu, dažu “veco” dalībvalstu iebildumi par lielajiem maksājumiem šeit var tikt uzlūkoti kā reakcija uz augošo “salīdzinājuma spiedienu” jaunajās dalībvalstīs. Šis nesaskaņas rāda,

³⁰ Sk., piem., Balla, B. *Sociology and the European Union – Past and Present*. Grām.: Srubar, I. (Ed.) *Problems and Chances of the East Enlargement of the EU*. Hamburg: 2003. Šī pieceļa sociālajai pētniecībai redz sevi kā multidisciplināru projektu gan relatīvā, gan absolūtā trūkuma pētniecībai, par metodoloģisko sākumpunktu izvēloties Arnolda Gēlena filosofiskajā antropoloģijā sakņoto priekšstatu par cilvēku kā *Mangelwesen*, “trūkumu izjūtošu būtni”.

³¹ Sk. Örkény, A., Székelyi, M. *Views on Social Equality and the Role of the State: Post-transformation Trends in Eastern and Central Europe*. *Social Justice Research*. Vol. 13, Nr. 2, 2000.

ka priekšstats par ES virzību sociālas un ekonomiskas homogenitātes virzienā diez vai atbilst realitātei – dzīves līmeņa un ekonomiskās attīstības relatīvās atšķirības drīzāk varētu pieaugt, nevis mazināties.

Ekonomiskās nevienlīdzības ietekme uz saturiskas demokrātijas un pilsoniskās sabiedrības attīstību ir bijis viens no demokrātijas teorijas pamatjautājumiem vismaz jau kopš A. de Tokvila darba “Demokrācija Amerikā” laikiem. Šīs problemātikas ietvaros agrāk lielākoties kā pašsaprotamas tika pieņemtas atsevišķas nacionālās valsts robežas ar tām atbilstošām demokrātiskām institūcijām un skaidri nodalāmu saimniecisko un administratīvo telpu. Taču šīs analīzes ietvaru būtiski maina ES integrācijas norises, kuru ietekme uz saviem pilsoņiem nav tieši pielīdzināma atsevišķo nacionālo valstu sociālās un politiskās integrācijas mehānismiem. Šādā aspektā izvērtējumu prasa jautājums, kā izmainītais sociālekonomiskā salīdzinājuma ietvars ietekmē pilsoniskās sabiedrības dzīvi, kas joprojām norisinās nacionālās valsts robežās saistībā ar tās institucionālo struktūru. Izvērtējumam būtu jāaskaras ar savā ziņā unikālu situāciju, kurā līdz ar ES sociālekonomisko integrāciju pilsoņi savu labklājību aizvien biežāk vērtē saskaņā ar pārnacionālu, eiropisku skalu, politiski vienlaikus joprojām palikdami integrēti atsevišķās daļībvalsts demokrātiskās sistēmas un nacionālo pilsonisko aktivitāšu ietvaros.

Tieši Eiropas Savienības projekta unikalitāte pasaules politiskajā vēsturē liek būt piesardzīgiem arī attiecībā uz Latvijas pilsoniskās sabiedrības attīstības prognozēm šo izmainīto mērogu ietvaros. Tomēr dažas perspektīvas šeit varētu iezīmēties jau pašlaik. Kopumā būtu skaidrs, ka līdz ar ES integrācijas procesiem nacionālās valsts ietekme sabiedrībā nemazināsies. Tā atbilstoši no nesenās pagātnes mantotajai mentalitātei joprojām tiks uzskatīta par galveno instrumentu cīņai pret relatīvo trūkumu sabiedrībā. Līdz ar ES integrāciju augošais “salīdzinājuma spiediens”, protams, liek pilsoniskās sabiedrības interešu grupām mobilizēt savu ietekmi uz valsts administrāciju, prasot no tās sabiedrības interešu aizstāvību ES līmenī. Šādi interešu grupu ietekmes mēģinājumi ir vērojami jau tagad, turklāt ar pozitīviem rezultātiem. Ir pamats domāt, ka pilsonisko grupu interešu lobēšana valsts līmenī varētu kļūt par ierastu un normālu parādību turpmākajās ES integrācijas norisēs, tādējādi veicinot arī Latvijas pilsonisko grupu mobilizācijas spējas un savas ietekmes apzināšanos. Tomēr šāda lobēšanas iespēja vēl nepavisam neliecina par attīstību tādas pilsoniskās sabiedrības virzienā, kura būtu ieinteresēta ne tikai savas grupas sociālekonomiskajās priekšrocībās, bet arī Latvijas sabiedrības demokrātiskā un taisnīgā iekārtojumā. Interešu pārstāvniecības procesi paši par sevi nepadarīs attiecības starp valsti un pilsoni simetriskākas, bet gan ļaus saglabāties patrona – klienta attiecībām, valdošajiem uzskatot pilsoņus par saviem “rūpju bērniem”, nevis varas leģitimitātes avotu. Citiem vārdiem, valsts administrācijai ekskluzīvi uzticētā iespēja aizstāvēt savu pilsoni ES līmenī pati par sevi neparedz tās demokrātisku un atklātu izmantojumu. Gluži

otrādi, šis valsts aizsardzības iespējas paver ceļu manipulācijām, lai saglabātu paternālistisku pilsoņa atkarību no valsts, tai par interešu aizstāvību ES līmenī prasot no sabiedrības neiejaukšanos necaurskatāmajā lēmumu pieņemšanā. Jāpiebilst, ka šādai attīstībai labvēlīgu vidi diemžēl rada arī pašas ES lēmumu pieņemšanas necaurskatāmība, tās distance iepretim pilsoņiem un bieži pieminētais “demokrātijas deficīts”.

Minēto iemeslu dēļ augošais “salīdzinājuma spiediens” un sociālekonomiskā integrācija ES paši par sevi noteikti nav pietiekošs iemesls, lai Latvijas valdošā elite pārformulētu savas “bremzētās demokrātijas” laika attiecības ar atklātību un pilsonisko sabiedrību. Tomēr ir pamats cerībām, ka skatījums uz valsts kopumā noraidošo attieksmi iepretim pilsoniskajai sabiedrībai šeit vēl nepavisam nesniedz pilnīgu ainu. Augoša pilsonisko un politisko brīvību apzināšanās, asociāciju dzīves un politiskās atklātības aktivizēšanās pēdējos gados varētu liecināt par “politiskā” atdzimšanu pašās pilsoniskajās sabiedrībās, kas, neskatoties uz līdz šim valdījušās “bremzētās demokrātijas” formālismu, pamazām atgūst Hannas Ārentes uzsvērtu kopīgas rīcības prieku. Šāda attīstība labvēlīgos apstākļos varētu veicināt pilsonisko dzīvi, kuru raksturotu politiska ieinteresētība, savstarpēja solidaritāte un atbildība. Savukārt ES integrācija un no tās izrietošie procesi varētu sniegt nozīmīgu ieguldījumu šādu labvēlīgu apstākļu veidošanā. Tāpēc noslēgumā būtu pieminamas divas no šādas labvēlīgas ietekmes formām:

- Pirmkārt, pilsoniskās sabiedrības attīstībai nozīmīgas būtu tādas pilsoniskās aktivitātes, kas sadarībā ar citu ES dalībvalstu pilsoniskajiem spēkiem spētu ietekmēt ES politiskos lēmumus jau tiešākā formā. Tas ne tikai kompensētu pilsonim bieži pilnībā neskaidro nacionālās valdības saikni ar ES, bet arī radoši adaptētu citu valstu pilsonisko aktivitāšu pieredzi. Īpaša nozīme šeit būtu saiknei ar “vecās” Eiropas pilsonisko aktivitāšu dalībniekiem, kuru niansētā izpratne par šādu aktivitāšu nozīmi, iespējām un robežām ir tikusi izkopta visā pēckara periodā. Šī pieredzes līdz šim ierobežoto lomu Latvijas pilsoniskās sabiedrības aktivitātēs ir noteikuši vēsturiski apstākļi. “Dzelzs priekškam” 80. gadu beigās pakāpeniski kļūstot caurskatāmam, pirmie iespaidi par Rietumiem galvenokārt saistījās ar apbrīnojamu materiālo labklājību, dzīves stilu daudzveidību un relatīvi augstu sociālo drošību. Šajos notikumos maza nozīme bija vārda brīvībai, ideoloģiskai diskusijai atklātībā, pilsoniski politiskiem konfliktiem. Tas, iespējams, daļā pilsoniskās sabiedrības ir radījis ilūziju, ka Rietumu labklājības demokrātijas būtu veidojušās uz kāda tehnoloģiski orientēta konsensa, nevis asi polemisku vērtību sadursmju, demokrātiski regulēta konflikta un pilsonisku protestu pamata. Sadarbība uz šādu tradīciju pamatiem rosinātu Latvijas topošās pilsoniskās sabiedrības organizatorisko fantāziju un pa-

plašinātu politiskās ietekmes amplitūdu, kā arī rādītu ceļu uz to samērā neskaidro nākotni, kurā sevi varētu apliecināt kopēja Eiropas pilsoniskā sabiedrība.

- Otrkārt, viens no būtiskiem pasākumiem pret relatīvā trūkuma novilktajām barjerām būtu iestāšanās ne tikai par ekonomisku un sociālu, bet arī par kulturālu eiropeizāciju. Lai gan runāt par kopīgā kultūras mantojuma un ES pilsoņu politiskās identitātes vienojošu vērtīborientāciju nozīmi pašreiz ir visai populāri, šī kulturālā integrācija samērā reti ir izprasta kā funkcionāli nozīmīgs elements, kas spētu vismaz daļēji kompensēt to diferenciaciju un salīdzinājuma spiedienu, kas neizbēgami sekos līdz ar ES turpmāko saimniecisko integrāciju un paplašināšanos. Līdz šim Eiropas kulturālā integrācija lielākoties ir bijusi pakārtota stratēģiskiem un instrumentāliem apsvērumiem. Tas ir mudinājis uzskatīt, ka priekšstats par Eiropas Savienību kā vērtību kopieni šodien spēj kalpot vienīgi kā ideoloģiska izkārtne kopējam tirgum un amerikāņu stila turbo-kapitālismam. Tāpēc bieži tiek aizmirsts, ka kulturālajai integrācijai Eiropas gadījumā piemīt arī izteikti politiska dimensija, kas varētu tikt produktīvi izmantota. Eiropas kulturālā integrācija šeit nozīmētu nevis tradicionālo kultūru vai reliģiskās morāles atdzīvināšanu, bet gan to eiropeisko politikas izpratnes vērtību kulturālu iesakņošanu un popularizēšanu, kuru nozīme modernajās demokrātijās nebūt nav mazinājusies – kā pilsoņa autonomija, politiskās atklātības nozīme un politiski ieinteresēta pilsoniskā sabiedrība.

Protecting the Political: Civil Society and Social Transformations in the Context of the Latvian Europeanization Processes

Summary

The increasing impact of the Europeanization processes on different spheres of social life in Latvia demands also the critical adaptation of those theoretical assumptions that traditionally lie at the basis of political life in Europe. The objective of this article is to analyze the perspectives of creation of politically active civil society in Latvia in the light of those questions, which in the modern European political theory have been associated with the distinction of 'the social' and 'the political'. The idea that liberal democracy is universally applicable to virtually all cultural and social contexts has become very popular in the last decades. Nevertheless the processes of Europeanization actually involve more than simple adoption of formal liberal democratic institutions. E.g., they should involve a gradual return to the prevalence of the particular European understanding of politics, inseparably connected to the concepts of autonomous citizenry, publicity of political power and politically active civil

society. Yet it is suggested in this article that the impact of the ‘socially’ (i.e., economically and administratively) oriented processes of the EU – integration does not necessary lead to the rise of such European understanding of political life in Latvia. On the contrary, these processes demand the critical assessment in the context of the legacy of the Soviet period, as well as of the recent democratization.

Eiropēizācija augsti kvalificēta darbaspēka imigrācijā Latvijā

Aija Lulle

Mg. sc. soc., LU Sociālo zinātņu fakultātes Socioloģijas nodaļas doktorante

Rakstā analizētas eiropēizācijas tendences augsti kvalificēta darbaspēka imigrācijā Latvijā. Pētījuma objekts ir rietumvalstu speciālisti, konsultanti, eksperti un uzņēmēji, kas sākuši strādāt Latvijā 20. gs. 90. gadu sākumā. Laika periods izvēlēts atbilstoši fundamentālajām pārmaiņām Latvijā – valstiskās neatkarības atgūšanai un pārorientācijai no plānveida ekonomikas uz tirgus ekonomiku.

Eiropēizācijas tendences un augsti kvalificēta darbaspēka mijiedarbību var pētīt vairākos teorētiskajos ietvaros, izmantojot transnacionālās migrācijas teorijas, institucionālās teorijas, tīkla konceptu, apmaiņas teorijas utt. Eiropēizācija un migrācija ir savstarpēji saistītas un viena otru papildinošas parādības. Eiropēizācija ir ne tikai migrācijas sekas, bet arī tās konteksts un priekšnosacījums, un starptautisko organizāciju migrācijas modelis ir gan instruments, gan rezultāts sociālo un ekonomisko procesu transformācijai ceļā uz Eiropas Savienību.

Atslēgvārdi: kvalificēta darbaspēka migrācija, transformācija, transnacionālās sociālās telpas, migrācijas tīkli un institūcijas, eiropēizācija.

Kvalificētu ārvalstu speciālistu imigrācijas fenomens Latvijas transformācijas procesu kontekstā ir šās publikācijas centrā. Tas palīdz izprast eiropēizācijas tendences Latvijā, tai pārejot no plānveida ekonomikas uz tirgus ekonomiku un veicot valsts pārveidi dalībai Eiropas Savienībā (ES), tādējādi nodrošinot Latvijas iestāšanos 25 Eiropas valstu blokā 2004. gada 1. maijā.

Eiropēizācija un migrācija ir savstarpēji saistītas un viena otru papildinošas parādības. Eiropēizācija ir ne tikai migrācijas sekas, bet arī tās konteksts un priekšnosacījums.

Kvalificēta darbaspēka imigrācijas analīze parāda gan valsts, gan ekonomikas un kultūras procesu ietekmi uz iedzīvotāju pārvietošanos, gan arī – pēc autores domām tas ir jo būtiskāk – sabiedrības struktūras dinamiku.

Augsti kvalificēta darbaspēka plūsma uz Latviju ir bijusi salīdzinoši neliela. Pēc Pilsonības un migrācijas lietu pārvaldes datiem līdz 2004. gada 1. janvārim 7512 ārvalstniekiem ir piešķirtas termiņa uzturēšanās atļaujas. Lielākā daļa no tām – 1680 – piešķirtas vadītājiem, proti, kvalificētajam darbaspēkam.

Lai gan apjomi ir kvantitatīvi nelieli, kvalificēta darbaspēka imigrācijas analīze ar kvalitatīvajām metodēm palīdz labāk izprast vairākas būtiskas eiropēizācijas problēmas, piemēram, to, kā eiropēizācija ietekmē ideju un

interesu apmaiņu starp cilvēkiem un institūcijām Latvijā, kāda ir tās ietekme uz politikas procesiem, kādā mērā ES ir mainījusi politikas struktūras, procesus un institūcijas.

Publikācijas pirmajā daļā ir sniegts raksturojums par migrācijas tendencēm Latvijā. Otrajā – teorētiskajā daļā ir īss pārskats par konceptuālo teorētisko ietvaru migrācijas studijās. Trešajā daļā tiek apkopoti pētījuma rezultāti¹, parādot augsti kvalificētu speciālistu mobilitāti saistībā ar iepriekšējā sadaļā diskutēto teorētisko konceptu.

Šā pētījuma objekts ir kvalificēti imigranti, kas ieradušies Latvijā, sākot ar 80. gadu beigām un 90. gadu sākumu. Laika periods izvēlēts atbilstoši fundamentālajām pārmaiņām Latvijā – valstiskās neatkarības atgūšanai un pārorientācijai no plānveida ekonomikas uz tirgus ekonomiku.

Pētījuma mērķis ir noskaidrot, kā kvalificētā darbaspēka imigrācija Latvijā ir veicinājusi un turpina veicināt sociālās un ekonomiskās izmaiņas sabiedrībā, kāda ir kvalificētā ārvalstu darbaspēka loma sociālajās pārmaiņās un kāda ir eiropēizācijas ietekme uz šiem procesiem.

Pamatā izvirzīts šāds pieņēmums: augsti kvalificēta darbaspēka imigrācijas plūsmas Latvijā ir augsti institucionalizētas, taču brīvas personu un darbaspēka kustības nosacījumos liela nozīme ir arī individuālajām izvēlēm, piemēram, ģimenes biznesa uzsākšanai un apmaiņai starp kvalificēto ārvalstu darbaspēku un vietējās sabiedrības grupām. Tādējādi kvalificētā darbaspēka imigrācija Latvijā atspoguļo globālās pārmaiņas darbaspēka kustībā un līdz ar to gan sociālajās, gan ekonomiskajās attiecībās sabiedrībā.

Nobeigumā autore piedāvā diskusiju par eiropēizācijas tendenču analīzes rezultātiem kvalificēta darbaspēka imigrācijā, norādot uz tālāk attīstāmām tēmām starpdisciplināros pētījumos.

Migrācijas plūsmas Latvijā

Nav pārsteigums, ka Latvijā gan sabiedriskās, gan arī pieaugošās zinātniskās diskusijas centrā izvirzās debātes par masveida imigrāciju Latvijā Padomju laikā vai pašlaik vērojamo emigrāciju no Latvijas uz rietumvalstīm, nevis par neseno imigrāciju, līdz ar to augsti kvalificēta darbaspēka iebraukšanu Latvijā.

Šādai nostājai ir būtiski argumenti. Pirmkārt, to nosaka migrācijas apjoms. Padomju okupācijas laikā iedzīvotāju skaitam Latvijā bija tendence sistemātiski palielināties. Galvenokārt tas bija saistīts ar iedzīvotāju ieceļošanu

¹ Publikācijas sagatavošanas laikā no 2004. gada maija līdz decembrim autore veikusi sešas dziļās intervijas ar kvalificēta ārvalstu darbaspēka pārstāvjiem Latvijā, kā arī ekspertu intervijas. Pētījums vēl turpinās, jo tajā iegūtie empīriskie dati tiks izmantoti doktora disertācijā par augsti kvalificēta darbaspēka imigrāciju Latvijā.

no citām padomju republikām, it īpaši no Krievijas, Ukrainas un Baltkrievijas (Zvidriņš, 2002: 1). 20. gs. 70. un 80. gados migrācijas pieaugums veidoja divas trešdaļas no iedzīvotāju kopējā pieauguma skaita. Divdesmitā gadsimta 80. gadu beigās, kad sākās atmodas process, būtiska tā iezīme bija neiecietība pret imigrantu brīvo iespiešanos Latvijā. 1989. gads migrācijā ir uzskatāms par pagrieziena punktu. Atmodas laikā 1989. gada 14. februārī tika pieņemts lēmums “Par pasākumiem iedzīvotāju skaita nepamatota mehāniskā pieauguma pārtraukšanai un migrācijas procesu regulēšanai LPSR”. Politikai mainoties, būtiski mainījās arī migrācijas plūsma. 1990. gadā statistikas gadagrāmatā parādījās negatīva migrācijas bilance. Arī pašlaik tā ir negatīva. Otrkārt, izbraukšana no neatkarību atguvušās Latvijas, sākot ar 20. gs. 90. gadiem, ir bijusi daudz iespaidīgāka nekā ārvalstnieku ierašanās Latvijā.

Aplūkojot datus par imigrācijas un emigrācijas procesiem Latvijā pēc neatkarības atjaunošanas, ir skaidri redzams, ka migrācijas plūsma uz Latviju ir neliela. Statistikas dati par migrācijas saldo parāda, ka cilvēki vairāk izbrauc no Latvijas, nekā iebrauc valstī: 1991.–1995. gadā Latvijā iebrauca 30 800 cilvēku, izbrauca – 168 200, no 1996. līdz 2000. gadam savukārt iebrauca 12 200, izbrauca 47 100 cilvēku. 2003. gadā reģistrētās imigrācijas un emigrācijas plūsmas ir bijušas nelielas: iebrauca 1400, bet izbrauca 2300 iedzīvotāju. Turklāt jāatzīmē, ka 90. gadu sākumā, kad Latvijā ieradās augsti kvalificēti ārvalstu speciālisti, dažādās valstīs nozarēs, jo īpaši zinātnē, bija vērojama pretēja tendence – “smadzeņu aizplūšana”. Tā vairāk bija saistīta ar zinātnieku pāriešanu darbā privātajā vai valsts sektorā, nevis došanos uz pastāvīgu dzīvi ārvalstīs. Lai gan precīzu apjomu “smadzeņu noplūdei” nevar sniegt datu trūkuma dēļ, var lēst, ka kopumā kopš 1991. gada pētniecības personāls Latvijā ir samazinājies aptuveni 7 reizes (Pārskats par tautas attīstību, 1999: 115). Uz ārvalstīm devušies vairāki simti zinātnieku.

Europe a la carte

Eiropa ir kas vairāk nekā tikai ideja un identitāte, tā ir arī ģeopolitiska realitāte. Lai socioloģiski pētītu kvalificēta darbaspēka imigrācijas fenomenu Latvijā, būtiski ir izprast struktūras, kas to determinē. Pirmām kārtām tā ir valsts, ekonomika, kultūra un sabiedrība kopumā. Ja pārlūkojam Eiropas idejas vēsturi, ir redzams, ka tā vienmēr bijusi saistīta ar valsti, ekonomiku un kultūru. Eiropēizācija vēsta par politisku vienotību, kuras piemērs ir ES. Šī savienība ir cieši saistīta kopīgām ekonomiskām interesēm, politiskām attiecībām, kultūras vērtībām un cilvēku personiskajiem kontaktiem.

Eiropa ir ne tikai politisks un ekonomisks veidojums, tās pamatā ir arī kultūra – gan zinātniski tehnoloģiskā kultūra, gan garīgā un sociālā Rietumu kultūra, gan arī mūsdienu centieni radīt pilsonisko sabiedrību un kopēju Eiropas publisko telpu. Divdesmitajā gadsimtā Eiropas ideja lielākoties bija saistīta ar priekšstatu par Rietumu sabiedrību.

Līdz ar Eiropas Ekonomiskās kopienas nodibināšanu 50. gados pirmo reizi vēsturē Eiropas ideja tika institucionalizēta politiskā ietvarā. Taču tās identitāte bija ne tik daudz eiropeiska kā rietumnieciska. “Eiropas ekonomiskajā telpā, ko tā sev radīja, Eiropas ideja vairāk bija aukstā kara konstrukcija un lielais Rietumu bastions” (*Delanty*, 1995: 115).

Laikā, kad izveidojās ES, Latvija Eiropas ģeopolitiskajā kartē bija viena no Padomju Savienības republikām. Taču 20. gs. 80. gadu beigās un deviņdesmito sākumā Eiropā notika būtiskas pārmaiņas. 1989. gadā Eiropā bija 34 valstis, bet jau 1992. gadā – 52 valstis. Latvija *de iure* neatkarību atguva 1991. gadā.

Pēc 1989. gada Eiropai bija nepieciešama jauna ģeopolitiskā definīcija. Centrālajā Eiropā un Austrumeiropā, tāpat arī Baltijas valstīs, Eiropa nenozīmēja to pašu, ko tā nozīmēja Rietumos. Jaunā Eiropas ideja bija *Europe a la carte* – Eiropa kā izvēle (*Delanty*, 1995: 142–7).

Kā argumentē sociologs Alēns Turēns, Eiropas konstrukcija mums piedāvā iespēju vienlaikus dzīvot vairākās politiskās un sociālās organizācijās. “Ja mēs to neizmantojam, mēs būtu saplosīti starp universālismu un partikulārismu vai ieslēgtu sevi kareivīgā nacionālismā” (*Touraine*, 1994: 22).

Latvija pēc neatkarības atgūšanas izvēlējās Eiropas ceļu (idejas un identitātes izpratnē) un, tāpat kā citas Centrālās un Austrumeiropas valstis, piedzīvoja kvalificētu Rietumu speciālistu īslaicīgu imigrāciju Latvijā. Ar īslaicīgu imigrāciju autore apzīmē darbu Latvijā uz līguma pamata vai pašnodarbinātas personas statusā ilgāk nekā sešus mēnešus. Atsevišķos gadījumos Rietumu speciālisti apmetās uz pastāvīgu dzīvi Latvijā.

Eiropēizācijas aspekti kvalificēta darbaspēka imigrācijā Latvijā

Augsti kvalificēta darbaspēka imigrācijā Latvijā ir novērojami vairāki eiropēizācijas aspekti: institūciju (plašākā izpratnē – ar institūcijām saprotot arī likumus, procedūras, normas, praksi) adaptēšana un izveidošana dažādu politiku līmeņos, tādējādi atbildot uz ES integrācijas dinamiku. Eiropēizācija izpaužas arī kā demokrātijas un tirgus ekonomikas nostiprināšana ES pirmsiestāšanās procesā. Tās rezultātā Latvijā parādījās un turpina parādīties jauni – pārnacionāli institucionālie, politiskie un individuālie tīkli: starptautiskas kompānijas un starptautiski projekti. Eiropēizācija tiek skaidrota arī kā strukturālu izmaiņu process, kas dažādos veidos ietekmē aģentus un institūcijas, idejas un intereses (*Featherstone and Radaelli*, 2003).

Migrācijas analīzei parasti izmanto trīs teorētiskos modeļus: pirmkārt, spiediena/pievilkšanas (*push/pull*) faktoru noteiktu migrāciju, otrkārt, no perifērijas uz centru orientētu migrāciju un, treškārt, transnacionālās sociālās telpas migrācijas modeli, kas jaunākajā socioloģiskajā literatūrā (piemēram, *Faist*, 2000, 2002; *Beck*, 2000; *Portes*, 2000) tiek analizēts aizvien vairāk.

Trešajā modelī iespējams vislabāk atklāt eiropēizācijas kā strukturālu izmaiņu procesa tendences kvalificēta darbaspēka migrācijā, analizējot to kā hierarhiski strukturētas sociālās attiecības un institucionālos ierobežojumus individuālajās izvēlēs.

Šīs publikācijas ietvaros ir aplūkoti trīs jautājumu bloki.

Transformācija un mobilitāte. Kādas ir valsts politiskās un ekonomiskās transformācijas, eiropēizācijas un migrācijas savstarpējās attiecības? Kāda bijusi augsti kvalificētā darbaspēka pārstāvju motivācija strādāt Latvijā? Kāda ir augsti kvalificētā darbaspēka loma un uzdevumi?

Normatīvie nosacījumi. Kādi likumi un normas veicinājuši vai ierobežojuši augsti kvalificētā darbaspēka imigrāciju Latvijā?

Resursi. Kāds ir augsti kvalificēta darbaspēka imigrācijas apjoms un sastāvs, sociāli demogrāfiskās pazīmes? Kas augsti kvalificētam darbaspēkam ļāvis imigrēt Latvijā – izglītība, prasmes, sociālais kapitāls, finanšu kapitāls?

Teorētiskais ietvars migrācijas analīzei

Eiropēizācijas tendences kvalificēta darbaspēka migrācijā var analizēt institucionālo teoriju ietvarā vai arī skatīt tīkla teoriju perspektīvā. Tāpat būtu iespējams izveidot analīzes modeli apmaiņu teoriju (*Mauss*, 1969; *Sahlins*, 1972; *Berking*, 1999) perspektīvā, jo tās ļautu aplūkot procesā iesaistīto indivīdu un institūciju sociālās attiecības dinamikā, rodot skaidrojumu procesā iesaistīto dalībnieku izpratnē.

Pastāv plaši izplatīts pieņēmums, ka vēsturiski migrācija Eiropā ir jauns fenomens. Bieži tas tiek saistīts ar kapitālisma ekspansiju un industriālo revolūciju, vairāk uzsverot migrācijas aizsākumu 18. un 19. gadsimtā. Šo pieņēmumu vēsturnieki nesenos pētījumos ir apstrīdējuši, norādot, ka eiropieši pašā Eiropā, kā arī pārējo kontinentu iedzīvotāji ir migrējuši gan uz Eiropu, gan no tās vismaz jau 500 gadus (*Lucassen and Lucassen*, 1996).

Jauno migrāciju var identificēt pēc dinamiskām attiecībām starp ģeopolitiskajām un ģeoeconomiskajām izmaiņām un migrācijas procesu attīstību (*Castles and Miller*, 1998: 5).

Visbiežāk migrācijas analīzē izmanto tīklu teorijas. Vispārīgā līmenī tīkls tiek definēts kā “specifiskas attiecību saites starp personām, objektiem un notikumiem” (*Knoke and Kuklinski*, 1991: 175). Indivīdi, objekti un notikumi tiek konceptualizēti kā savstarpējām saitēm saistīti mezgļpunkti vai aģenti tīklā.

Visvienkāršākajā tīklā ir divi elementi (piemēram, divi aģenti, kas savienoti ar saitēm). Pirmoreiz migrācijas analīzē šis koncepts tika izmantots 60. gados, koncentrējoties uz personisko attiecību nozīmi imigrantu adaptācijā zemē, uz kuru viņi ir emigrējuši (*MacDonald, MacDonald*, 1964; *Tilly and*

Brown, 1967). 70. gados pirmie migrācijas tīklu pētījumi tika papildināti ar makrostruktūru pētījumiem – nacionālo migrācijas sistēmu analīzi (*Lomnitz* 1977, arī *Dumon*, 1989; *Massey*, 1990, *Pessar*, 1982).

1989. gadā Džons Salts migrācijas procesus analizēja tikai makrolīmenī, un arī šajā analīzē tīkls tika raksturots ar tīkla dalībnieču – valstu stiprumu. *Duglass Guraks* un *Fī Kakess* pētījumos izmantojuši sociālo tīklu teoriju (*Gurak and Caces*, 1992: 153). *Rodžers Valdingers* pētījis, kā tīkli reprezentē imigrantu sociālo kapitālu, darba meklējumus, rekrutāciju, apmācību, taču neanalizēja tīklus valstī, kas uzņēmusi imigrantus (*Waldinger*, 1994). *Alehandro Portess* uzskata, ka migrācijas tīklu konceptā šī perspektīva ir jāpaplašina ar ekonomiskām aktivitātēm, kas ietvertas sociālā kontekstā. (*Portes*, 1995: 8).

Pēdējo divdesmit gadu laikā starptautiskā migrācija parasti teorētiski tiek analizēta divu koncepciju – “ortodoksālā” vai “strukturālā” modeļa ietvaros.

Ortodoksālajā modelī migrācija tiek aplūkota kā spiediena (*push*) un pievilksanas (*pull*) faktoru kombinācija – indivīdi pamet mājas bezdarba, ekonomisko grūtību, politiskās nebrīves dēļ un dodas uz valstīm, reģioniem, kuros migrantiem piedāvā darbu un augstākas algas. Vienu no pirmajiem teorētiskajiem konceptiem, kas raksturo ortodoksālo modeli, *Mahaels Todaro* izklāstījis publikācijā “A model of labour migration and urban unemployment in less developed countries” (*Todaro*, 1969). Tajā tiek pieņemts, ka indivīdi veic racionālu izvēli, balstoties uz viņiem pieejamo pierādījumu izvērtējumu. Ortodoksālais modelis ir daudzkārt kritizēts par vēsturiskā un politiski ekonomiskā konteksta izvērtējuma trūkumu, un tas, kas tiek parādīts kā individuāla, racionāla izvēle, nereti tiek aprakstīts vismaz ar dažiem faktoriem, kas ir ārpus indivīdu kontroles. Šinī modelī veiksmīgi ir uzsvērti cilvēka kā aģenta loma, bet tas nepietiekami raksturo hierarhiski strukturētu sociālo attiecību un institucionālos ierobežojumus individuālajā izvēlē. Ortodoksālajā modelī migrācijas procesu bieži uzlūko kā migrācijas ķēdi. Sociologi *Sīvens Kāstls* un *Marks Mārtins* argumentē, ka šis process parasti sākas ārēju apstākļu ietekmē un pirmo imigrantu pēdās seko citi (*Castles, Martin*, 1998: 24).

Martins Heislars 20. gadsimta 90. gadu sākumā migrācijas analīzi ieteica veikt, vispirms izpētot institūciju un likumdošanas normu ietekmi uz migrantiem gan nacionālā, gan starptautiskā līmenī un pēc tam institucionālo pētījumu izmantojot par pamatu migrācijas teorijas attīstīšanai (*Heisler*, 1992).

Izmantojot strukturālo pieeju darbaspēka migrācijas analīzei, darbaspēka migrācija jāskata kā hierarhiski strukturētas sociālās attiecības un institucionāli ierobežojumi individuālajā izvēlē. *Goss* un *Lindkvists* strukturālā modeļa pamatā pieņem *Antonija Gidensa* strukturācijas tēzi, raksturojot sterilu aģentūras/struktūras divdalījumu jeb dihtomiju. Tādā veidā strukturācijas potenciāls palīdz izveidot adekvātu un transformējamu migrācijas analīzes modeli (*Goss and Lindquist*, 1995: 331). Sociālās struktūras objektīvi pastāv

kā normas un resursi, kā ekonomiski, politiski un kulturāli nostiprinātas attiecības. Normas ietver semantisko nosacījumu dimensijas (indivīdu interpretatīvie filtri, ko tie lieto realitātes dekodēšanai) un morālās normas (lēgītīma sociālā uzvedība. (*Goss and Lindquist, 1995*).

Resursi tiek definēti kā nozīmes, kas sekmē vai ierobežo indivīda rīcību. Dominē autoritatīvie un piešķirtie resursu tipi. Migrantu rīcība tiek interpretēta kā kompleksa nosacījumu un resursu artikulācija, kas parāda ierobežojumus un iespējas individuālā rīcībā. Indivīdi stratēģiski rīkojas sadarbībā ar institūcijām, taču šādu rīcību kapacitāte ir atkarīga no nosacījumu pārzināšanu un piekļuves resursiem, kas savukārt var būt daļēji citu institūciju noteikti.

Gosa un Lindkvista dinamiskās institucionālās pieejas teorētiskajā konceptā tīkli, kas reprezentē izveidojušās migrācijas struktūras laikā un telpā, tiek definēti kā institūcijas. Šāda tīklu un institūciju sasaiste definīcijā ir netipiska, jo tīklus parasti pretstata institūcijām kā dinamiskus, mainīgus un īslaicīgus. Goss un Lindkvists argumentē, ka šīm institūcijām ir jākoordinē un jāreproducē sociālā sistēma. Starptautisku migrācijas institūciju iedibināšanu, tas ir, piekļuvi ārvalstu darbaspēkam vai – pretējā virzienā – ārvalstu darbaspēka piekļuvi vietējam tirgum ar specifisku normu un resursu mobilizēšanu, Goss un Lindkvists definē kā migrācijas institucionalizāciju.

Ņemot vērā struktūras un aģentūras savstarpējo saistību, šī teorētiskā pieeja varētu būt veids, kā iegūt plašāku izpratni par starptautisko migrāciju.

Par pamatu ņemot šo teorētisko ietvaru, nākamajā sadaļā autore identificē migrācijas institūcijas kvalificēta ārvalstu darbaspēka imigrācijā Latvijā.

Metodoloģija

Tā kā dati par augsti kvalificētu darbaspēku ir fragmentāri, empīrisko datu ieguvei autore veikusi dziļās intervijas ar augsti kvalificēta darbaspēka pārstāvjiem Latvijā, kā arī ekspertu intervijas.

Publikācijas sagatavošanas gaitā sekundāri ir analizēti likumdošanas un citi dokumenti, dažādi pētījumi, statistikas datu krājumi, darba atļauju izsniegšanas dati, Pilsonības un migrācijas pārvaldes dati u. c. Šī analīze parāda kvalificēta darbaspēka imigrācijas dinamiku un, ņemot vērā datu fragmentārismu, ļauj daļēji noteikt sociāldemogrāfiskās pazīmes un sniegt atbildes uz daļu jautājumu mobilitātes, normatīvo nosacījumu un resursu jautājumu blokos.

Tā kā datu par augsti izglītotā darbaspēka imigrāciju Latvijā ir maz un tie ir fragmentāri, pētījumu nav bijis iespējams balstīt tikai uz sekundāro datu vai citu pētījumu analīzi. Sekundārā analīze loģiski kalpoja datu apkopošanai tālākam kvalitatīvam pētījumam – dziļajām intervijām. Šā pētījuma ietvaros veiktas sešas dziļās intervijas ar augsti kvalificētiem imigrantiem Latvijā, kā arī ekspertu intervijas.

Imigrācijas likumdošana Eiropas integrācijas kontekstā

Eiropēizācija Eiropas integrācijas procesā tiek determinēta kā procesu konstrukcija, difūzija un formāli un neformāli nosacījumi, procedūras, politikas paradigmas, rīcības stili, kopējas vērtības un normas, kas pirmām kārtām tiek definētas un konsolidētas ES politikas procesā un tad inkorporētas nacionālā vai daļēji nacionālā diskursā, politikas struktūrās un sabiedriskajā politikā (Featherstone, 2003: 17). Tāpat eiropēizācija var tikt definēta kā strukturālo pārmaiņu process, ko atšķirīgā mērā ietekmē institūcijas, idejas un intereses, kā arī individuālie aģenti.

Tā kā ES integrācija noris gan paplašināšanās, gan padziļināšanās virzienā, eiropēizācijas efekti aizvien vairāk parādās Latvijas imigrācijas likumdošanā. Pirms Latvijas iestāšanās ES vīzu un darba atļauju iegūšana gan ES, gan citu valstu pilsoņiem bija daudz sarežģītāka nekā šobrīd, jo Latvija ar likumdošanas palīdzību stiprināja valsts kā robežu sargātājas pozīcijas.

“Jo mazāk man ar viņiem [Pilsonības un migrācijas lietu pārvaldi un Nodarbinātības valsts aģentūru] ir darīšanu, jo labāk. Tas ir milzīgs birokrātiskais loks.” (Zviedrijas pilsonis, 2000. gadā saņēma uzturēšanās atļauju kā brīvmākslinieks.)

Tomēr augsti kvalificētiem speciālistiem pirmsiestāšanās periodā bija atvieglājumi darba atļauju un vīzu saņemšanā. Tas iezīmēja eiropēizācijas tendences, proti, strukturālas izmaiņas likumu, procedūru un praksi adaptēšanā. Starptautisku politisku organizāciju eksperti, piemēram, ES pirmsiestāšanās programmas PHARE konsultanti, dokumentus darba un uzturēšanās atļaujas saņemšanai varēja iesniegt uz vietas Latvijā. Tāpat kā ES pirmsiestāšanās procesā, arī pēc iestāšanās ES, atsevišķām kategorijām, piemēram, lielajiem ieguldītājiem, kuri Latvijā investējuši vismaz vienu miljonu ASV dolāru (2004. gadā Latvijā tādu bija 8), kā arī treneriem un citām ar likumu noteiktām kategorijām piešķīra pastāvīgās uzturēšanās atļaujas. Latvijas ierēdņi, kuri tieši saistīti ar uzturēšanās atļauju izsniegšanu, birokrātiskās procedūras pirms iestāšanās ES paši raksturoja kā sarežģītas.

Agrāk ārzemnieki pēc dokumentu iesniegšanas Latvijā vai Latvijas pārstāvniecībās ārvalstīs devās uz Nodarbinātības Valsts aģentūru (NVA), apstiprināja darba izsaukumu, ar to devās uz Pilsonības un migrācijas lietu pārvaldi (PMLP) un iesniedza dokumentus uzturēšanās atļaujas pieprasīšanai. Kad šo atļauju PMLP pēc noteikta laika bija izsniegusi, atkal vajadzēja doties uz NVA, lai tur saņemtu darba atļauju.

“Uzturēšanās atļaujas saņemšanas formalitātes bija sarežģīts process. Ārzemnieki tās salīdzina, piemēram, ar ikgadējo gājienu pie zobārsta. Šiem cilvēkiem, kas brauc no Rietumiem, katrs pieprasītais dokuments ir kā personisks apvainojums. (..) Arī mūsu darbinieki ne vienmēr ir pretimnākoši. (Valsts ierēdne.)

Laikā, kad Latvija gatavojās dalībai ES, un pēc iestāšanās Eiropas Savienībā 25 tajā ietilpstošo valstu pilsoņu pieeja Latvijas darba tirgum ievērojami vienkāršojās. Jautājumus, kas skar ES pilsoņu pieeju Latvijas darba tirgum, regulē:

- 2003. gada 1. maijā pieņemtais jaunais Imigrācijas likums;
- 2004. gada 20. janvāra Ministru kabineta noteikumi Nr. 44 “Noteikumi par darba atļaujām ārzemniekiem”;
- 2004. gada 13. aprīļa Ministru kabineta noteikumi Nr. 297 “Kārtība, kādā Latvijas Republikā ieceļo un uzturas ES pilsoņi un viņu ģimenes locekļi”.

ES pilsonim, kas vēlas nodibināt darba attiecības, noslēdzot darba līgumu vai citu civiltiesisku līgumu (piemēram, kā kapitālsabiedrības izpildinstitūcijas loceklim), vai būt pašnodarbināta persona, nav nepieciešama darba atļauja.

Ja ES pilsonis uzturas Latvijā saistībā ar darba tiesiskajām attiecībām ilgāk par 90 dienām pusgada laikā, viņš reģistrējas PMLP, saņem uzturēšanās atļauju un var strādāt Latvijā ar tādiem pašiem noteikumiem, kādi attiecas uz Latvijas darba ņēmējiem.

Jaunā imigrācijas likuma un uzturēšanās noteikumu izstrādē bija iesaistīti arī ārvalstu uzņēmēji un investori Latvijā, tādējādi īstenojot zināšanu apmaiņu praksi un procedūru adaptēšanā.

“Ārvalstu investoru zināšanas un pieredze ir mūsu galvenais resurss sadarbībā ar valsts institūcijām. Saistībā ar iestāšanos ES aktuāls bija jautājums par brīvu personu pārvietošanos. PMLP mums ļāva komentēt jaunus uzturēšanās noteikumus. Galvenais jautājums bija par kapitālvaldes locekļu uzturēšanos, jo viņi nav nodarbināti, bet ir īpašnieku deleģēti. To mēs veiksmīgi kārtojam ar savu pieredzi un PMLP vēlmī sadarbības.” (Ārvalstu investoru padomes Latvijā pārstāvis.)

Tagad ārzemniekiem, kuriem ir vajadzīgas darba atļaujas (pārsvarā trešo valstu pilsoņiem, jo ES pilsoņiem darba atļaujas nav vajadzīgas), darba devējs tās apstiprina NVA. PMLP tiem izsniedz gan uzturēšanās, gan darba atļauju. ES pilsonis var sākt strādāt jau pēc pirmās ieceļošanas dienas. Mēneša laikā kopš pieteikšanās PMLP sagatavo uzturēšanās atļauju uz pieciem gadiem, ja vien darba līgums ir noslēgts vismaz uz vienu gadu. Pēc Pilsonības un migrācijas lietu pārvaldes datiem līdz 2004. gada 1. janvārim termiņa uzturēšanās atļaujas bija piešķirtas 7512 ārvalstniekiem. Lielākā daļa no tām – 1680 – vadītājiem, proti, kvalificētam darbaspēkam.

Kvalificēta darbaspēka migrācijas pētījumos Latvijā, tāpat kā Austrumeiropā, piemēram, Polijā, ir atklājies, ka lielākā daļa ārvalstu vadītāju, kas Latvijā saņēmuši termiņa uzturēšanās atļaujas, ir vīrieši – 1186; sievietes ir aptuveni divreiz mazāk – 494. PMLP vismaz tuvākajā nākotnē neplāno ierobežot ES

pilsoņu iebraukšanu un strādāšanu Latvijā, pamatojot to ar nelielo ārzemnieku skaitu – 1,5%, ieskaitot trešo valstu pilsoņus. Lielākā daļa no ārzemniekiem ir Krievijas pilsoņi, kas pastāvīgi dzīvo Latvijā. Nevienā citā ES valstī šis skaitlis nav tik zems, vidēji tas ir aptuveni 4–5 procenti. Uz laiku, kas ilgāks par trim mēnešiem, pēdējos gados Latvijā ir ieceļojuši apmēram 2200 ārzemnieku gadā. Liela daļa no viņiem ieceļo nolūkā veikt termiņa līgumdarbu, nevis apmesties uz pastāvīgu dzīvi. Pēc PMLP datiem līdz 2004. gada 1. janvārim uzturēšanās atļaujas bija saņēmuši 3075 ārvalstnieki.

Izsniegto darba atļauju skaits

Gads	Skaitis
1998	672
1999	1486
2000	3453
2001	3323
2002	2843
2003	2966

Avots: Nodarbinātības Valsts aģentūra.

Nodarbinātības Valsts aģentūras dati par apstiprinātajiem darba izsaukumiem ārzemniekiem no ES un trešajām valstīm sadalījumā pa nozarēm no 1999. līdz 2003. gadam rāda, ka lielākais to skaits bijis rūpniecībā (2003. gadā 29,4 procenti) un tirdzniecībā (11,8 procenti).

Apstiprināto darba izsaukumu sadalījums pa ES valstīm (pirms ES paplašināšanās)

Valsts	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Beļģija	3	8	7	6	7	6
Zviedrija	77	95	65	55	64	35
Somija	60	66	56	69	97	56
Vācija	61	69	104	157	101	57
Lielbritānija	67	60	56	50	55	27
Francija	16	22	32	27	20	12
Spānija	6	6		5	6	
Dānija	48	51	53	83	78	41
Īrija	4	1	4	5	2	3
Itālija	5	9	12	23	15	10
Luksemburga						
Nīderlande	37	35	48	23	11	9
Grieķija	1	1	1		4	2
Austrija	5	5	8	18	11	9
Portugāle			6	4	1	2
Kopā:	390	428	452	525	472	269

Avots: Nodarbinātības Valsts aģentūra.

Savukārt Nodarbinātības Valsts aģentūras filiālēs noformētie darba izsaukumi ES kandidātvalstu pilsoņiem pirms 10 valstu pievienošanās ES parāda, ka no kopumā 378 izsaukumiem visvairāk to bijis no kaimiņvalstīm – no Igaunijas 127 (2003. gadā) un Lietuvas – 187 (2003. gadā). Tādējādi redzams, ka migrācija visbiežāk notiek no ģeogrāfiski tuvām valstīm vai arī tādām valstīm, ar kurām attiecīgajai valstij ir vēsturiskas un kultūras saites (*Castles, Martin*, 1998).

Dati liecina, ka liela daļa imigrantu, kuriem ir izsniegtas uzturēšanās un darba atļaujas, vismaz reģistrēšanās laikā ieņēmuši vadošu vai kvalificētu darbu. Piemēram, 2003. gada pēdējā ceturksņa pārskatā par vietējās iestādēs reģistrētiem darba izsaukumiem ārvalstniekiem un bezvalstniekiem termiņatļaujas saņemšanai Latvijas Republikas teritorijā tika apstiprināti 314 darba izsaukumi, 150 gadījumos pamatojoties uz darba līgumu, 3 – uz starptautisku līgumu, 161 – uz uzņēmuma līgumu. Lielākoties tie apstiprināti cilvēkiem vecumā līdz 30 gadiem (108 gadījumos) un vecumā no 31 līdz 40 gadiem (91 gadījumā). Šādi izsaukumi galvenokārt apstiprināti vīriešiem (278), turpretim sievietēm minētajā periodā apstiprināti 36 izsaukumi. Šāda demogrāfiskā tendence parādās arī citos periodos, proti, izsaukumus saņēmušie pārsvarā ir vīrieši vecumā līdz 50 gadiem. Lielākā daļa no viņiem izsaukuma saņemšanas laikā ieņēmuši vadošus amatus – bijuši prezidenti, direktori, rīkotājdirektori, izpilddirektori, priekšsēdētāji, valdes locekļi utt.

Ārvalstu kvalificētā darbaspēka resursu analīzi apgrūtina nepilnīgā statistika. Lai arī pastāv ES regula attiecībā uz statistikas datu vākšanu par visiem nodarbinātajiem dalībvalstīs, arī ES pilsoņiem, līdz šīs publikācijas pabeigšanai Latvijā netika pilnvērtīgi vākti statistiskie dati par ārzemniekiem. Piemēram, Latvijā 2004. gada nogalē vēl nebija izstrādāta sistēma par datu vākšanu attiecībā uz ārvalstu darbinieku izglītību.

“Pienāks laiks, kad no EK būs norādījumi, ka Latvijā nav pilnvērtīga uzskaites sistēma.” (Valsts ierēdne.)

Lai gan dati ir fragmentāri, var izvirzīt pieņēmumu, ka tie norāda uz sociālajām un ekonomiskajām pārmaiņām valstī.

Migrācijas institūcijas Latvijā

Migrācijas institucionalizēšanās, kas novērojama augsti kvalificēta ārvalstu darbaspēka imigrācijā Latvijā, ir gan rezultāts, gan arī instruments valstī notikušajiem transformācijas procesiem. Īpaši tas attiecas uz valsts pāreju no plānveida ekonomikas uz tirgus ekonomiku. Tirgus ekonomikas ieviešana nav saistīta tikai ar tīri finansiāliem un ekonomiskiem, skaidri institucionalizētiem jautājumiem. Šis process saistīts ar zināšanu un prasmju jeb tā dēvēto *soft skills* transformēšanu no Rietumiem uz Austrumiem.

Pētījumā, ko 90. gadu beigās veikušas zinātnieces Hedviga Rūdolda un Felicita Hilmane, ārvalstu profesionāļi tiek dēvēti par “redzamajām galvām,

kas ar neredzamām tirgus rokām pārveido Poliju” (*Rudolph and Hillman* 1998: 64). Saskaņā ar Gosa un Lindkvista izstrādāto migrācijas institūciju definīciju augsti kvalificēta darbaspēka imigrācijā Latvijā var izšķirt trīs veidu institūcijas – starptautiskās organizācijas, daudznacionālas kompānijas, kā arī brīvos speciālistus un pašnodarbinātos.

Politiskās organizācijas

Vairākas starptautiskās organizācijas, sākot ar 90. gadu vidu atbalstīja Latviju un veicināja tās iestāšanos ES. Nozīmīga ietekme valsts pārejas periodā no plānveida ekonomikas uz tirgus ekonomiku bijusi lielām “spēlētājām” – Pasaules Bankai un Eiropas Rekonstrukcijas un attīstības bankai. Starptautisko organizāciju ietekme ir izpaudusies gan kā neatmaksājama palīdzība, gan ārvalstu un starptautisko organizāciju aizdevumi, gan arī daudznacionālu korporāciju atsaucība.

Starptautisko organizāciju atbalsta sniegšanā valsts pārejas periodā izšķir trīs fāzes: pirmajā fāzē tika veikti pasākumi ar mērķi stiprināt ekonomikas stabilizāciju un veicināt strukturālās reformas tirgus ekonomikas attīstībai; otrajā fāzē palīdzība vairāk tika vērsta uz rehabilitācijas pasākumiem noteiktos ekonomikas sektoros; savukārt trešajā fāzē kopš 90. gadu pašām beigām aizvien lielāku nozīmi ir ieguvuši globalizācijas centieni, proti, starptautiskās integrācijas pasākumi komunikācijā un izglītībā.

Daļa ārvalstu ekspertu, kuri ieradās Latvijā un kurus sponsorēja starptautiskas politiskas organizācijas, piedalījās ES programmās, piemēram, PHARE (*Poland and Hungary Action for Reconstructing the Economy*), vai arī citādā veidā bija iesaistīti transformācijas procesos. PHARE programmu var iedalīt trīs posmos. Pirmais posms ilga aptuveni divus gadus, un svarīgākais palīdzības komponents bija humānā un medicīniskā palīdzība. Nākamajā posmā galvenā uzmanība tika pievērsta valsts pārvaldes restrukturizācijai, palīdzot Latvijai apgūt zināšanas un prasmes vadībā, izglītībā, kā arī sniedzot tehnisku atbalstu privatizācijas procesā. Trešajā posmā palīdzība galvenokārt izpaudās lielos infrastruktūras projektos, kā arī ES likumdošanas ieviešanā, lai Latvija varētu sagatavoties iestājamai ES.

Latvijai reti, sākumā praktiski nemaz, nebija iespējas izvēlēties, kuri ārvalstu eksperti vadīs palīdzības programmu projektus, nenotika arī abpusēja apmaiņa, un tādējādi Latvija eiropēizācijas procesā vairāk bija resursu saņēmēja, jauno procedūru un prakšu adaptētāja.

“Nebija tā, ka Latvija ļoti izvēlētos šos ekspertus. Kas maksā, tas arī nosaka pasūtījumu. Kad parādījās PHARE projekti, bija tādi projekti, kur noteicām, vai mums šie eksperti der. PHARE tenderu sistēma bija ļoti sarežģīta, tad jau Latvijas puse kritiski vērtēja tos cilvēkus, kurus piedāvāja.” (Augsta līmeņa valsts ierēdnis.)

Starptautiskās organizācijas partnerus Latvijā izvēlējās atšķirīgi. Starptautiskais Valūtas fonds sadarbojās ar valdību, nevis tieši ar privāto sektoru, bet Eiropas Rekonstrukcijas un attīstības banka vairāk kreditēja privātā sektora attīstību, iedrošinot privātos investorus piedalīties projektos. Savukārt Pasaules Banka sadarbojās gan ar valdību, gan ar pašvaldībām.

“Viņi vienkārši šeit nāca ar programmām, vai tā bija Pasaules Banka ar grantu programmām. Viņi nāca ar zināšanām, labu ekspertīzi, ieviesa un arī uzraudzīja.” (Augsta līmeņa valsts ierēdnis.)

Liela nozīme bija tam, ka pārejā uz tirgus ekonomiku starptautiskās organizācijas palīdzēja Latvijai ar kredītlīniju atvēršanu aizdevumiem sadarbībā ar vietējām bankām, kuras pievienoja savus līdzekļus.

“Ja nebūtu ārvalstu ekspertu, mēs nebūtu veikuši banku restrukturizācijas projektu. Lauku attīstības projekts, ja tur nebūtu ļoti uzmanīgi strādāts ar mazajiem kredītiem, lauksaimnieki nebūtu vēlāk iemācījušies strādāt ar SAPARD. Tā bija pirmā skola, arī visiem tiem, kas veidoja atbalsta shēmas no valsts puses. Tas bija projektu uzraudzības piemērs.” (Augsta līmeņa valsts ierēdnis.)

Līdz ar to šie starptautiskie aģenti veicināja kredītu uzraudzības spēju, kas Latvijas uzņēmējiem joprojām ir nepieciešama citas starptautiskās palīdzības iegūšanā. Nav precīzas uzskaites, cik ES programmu ekspertu ir bijis Latvijā dažādās institūcijās, kamēr Latvija gatavojās iestāties ES. Rūdolfas un Hilmanes (*Rudolph and Hillman*, 1998a) pētījums parāda, ka konsultantu kultūras kapitāls – zināšanas par valsti, nereti arī valodas prasme līdz ar pieredzi valsts institūcijās vai lielās finanšu institūcijās – samērā bieži tika izmantots arī privātās konsultācijās. Profesionāla konsultantu ekspertīze ir pati lielākā vērtība. Taču, no otras puses, starptautiskā palīdzība reti var tikt raksturota kā tīrs labdarības žests.

“Tie, kas nāca, gribēja nopelnīt un veiksmīgu karjeru taisīt, lai nākošajā darbā tiktu augstāk apmaksātā un labākā darbā. Es neidealizēju situāciju, ka kāds nāca tikai, lai Latvijai palīdzētu. Taču tas bija ļoti lietderīgs laiks Latvijai; ja mēs nebūtu viņus izmantojuši, mēs nebūtu šodien tādi, kādi esam.” (Augsta līmeņa valsts ierēdnis.)

Kā parāda Rūdolfas un Hilmanes pētījums par augsti kvalificētajiem imigrantiem Polijā, neviens no ārvalstu menedžeriem Polijā neieņēma zemāku amatu kā pirms ierašanās šajā valstī. Atsevišķos gadījumos arī Latvijā augstu posteni ir ieguvuši speciālisti, kuriem tāds, iespējams, rietumvalstīs nebūtu uzticēts.

Tādējādi Latvija pirms iestāšanās ES īslaicīgi ir veicinājusi karjeras izaugsmi: augsti kvalificētie imigranti, sniedzot pieredzi strukturālo izmaiņu procesā un tirgus ekonomikas stiprināšanā, paši ir saglabājuši mobilitāti, lai turpinātu darbu citās valstīs.

“Tā ir vesela “šlaka” – viņi dzīvo no šīm naudām, ceļo no vienas valsts uz otru, mēģina dabūt labus darbus, labos projektos piedalīties, tagad no Latvijas arī tādi ir, un tas jau ir ļoti normāli.” (Bijušais valsts ierēdnis.)

Nākamajā fāzē tiek izglītots vietējais personāls, kas var nodot savas zināšanas jau tālāk citu valstu ekonomikas transformācijai.

“Mēs jau esam zināšanu eksportētāji uz Austrumiem. Mums ir saprotama mentalitāte postsovetiskajā teritorijā. Tā kā ir zināšanas par šo jomu, varam būt labāki eksperti nekā dažs labs anglis, amerikānis.” (Bijušais valsts ierēdnis.)

Starptautiskās kompānijas

Tirgus ekonomikas veidošanās procesā Latvijā strauji ienāca daudz-nacionālas korporācijas. Precīzu datu par tām un tajās nodarbinātajiem ārvalstu speciālistiem nav, tomēr ārvalstu investīciju un arī darbaspēka klātbūtni raksturo tiešo ārvalstu investīciju apjomi.

Tiešo ārvalstu investīciju apjoms Latvijā kopš 90. gadu sākuma (1992. gadā tas bija nedaudz vairāk nekā viens procents) ir pastāvīgi audzis. 1998. gadā tas sasniedza 18 procentus no iekšzemes kopprodukta. Taču 1999. gadā, kad Latvijā lielākā daļa uzņēmumu jau bija privatizēti, tiešo ārvalstu investīciju apjoms samazinājās.

“Visas kompānijas grib nopelnīt ilgtermiņā. Tie, kas gribēja īstermiņa peļņu, nopirkt valsts parādzīmes, piedalījās lielo uzņēmumu privatizācijā.” (Augsta līmeņa valsts ierēdnis.)

Valsts transformācijas procesā ceļā uz ES augsti kvalificēts ārvalstu darbaspēks līdz ar tiešajiem naudas resursiem – investīcijām – daudzās struktūrās ienesa arī jaunu zināšanu resursus. “Pārskatā par tautas attīstību 1999” Roberts Ķīlis un Evita Lune norāda, ka uzņēmumi un nozares, kurās ieguldīti ārvalstu investoru līdzekļi, parasti izmanto modernas tehnoloģijas un tiem ir raksturīgs augsts vadības profesionālais līmenis. Strādājošajiem, kas saistīti ar uzņēmumiem, kuriem ir ilgtermiņa saites ar ārvalstu investoriem, bieži ir ne vien labs atalgojums, bet arī iespēja piekļūt jauniem resursiem – zināšanām un informācijai.

Ārvalstu investīcijas Latvijā ir veicinājušas uz atvērtu tirgu orientētu tautsaimniecības nozaru attīstību, mainījušas biznesa sociālo vidi, savukārt tirdzniecības kontaktus ar ES valstīm būtiski veicinājis tas, ka cēlusies Latvijas ražošanas un tirdzniecības uzņēmumu darbinieku kvalifikācija mārketingā. (Pārskats par tautas attīstību, 1999: 36–37).

“Daudziem tā bija pirmā saskare ar savas vai līdzīgas profesijas pārstāvjiem ar citu mentalitāti, tas nāca mūsējiem par labu, īpaši jaunajiem.” (Valsts ierēdnis.)

“Ārvalstu investori pārstāv lielus uzņēmumus, kuros ir attīstīta korporatīvā pilsoniskā kultūra, un viņi to iedzīvina arī Latvijā.” (Ārvalstu investoru padomes Latvijā pārstāvis.)

Jāatzīmē, ka analīzi par investoriem, kuri valsts transformācijas procesa laikā ieradās Latvijā un uzsāka savu biznesu, var veikt gan dinamiskās institucionālās pieejas ietvarā, gan arī migrācijas tīklu teoriju perspektīvā. Ārvalstu menedžeri ir galvenie aģenti, kas pirmie ierodas valstī un tālāk veic vai nu vietējā darbaspēka rekrutāciju, vai arī aicina savas valsts pārstāvjus. Šajā ziņā var saskatīt saikni ar migrācijas teorijas ortodoksālajā modelī analizēto “pionieru” migrantu fenomenu.

“Latvija ir pievilcīga augsta līmeņa darbiniekiem, veras vaļā pārstāvniecības, var veidot biznesu. No pieredzes zinām, ka vadošie ir ārzemnieki, zemākie – tie ir vietējie.” (Valsts ierēdne.)

Ārvalstu uzņēmēji, kas Latvijā ieradās 90. gados, daļēji pēc savas iniciatīvas, daļēji pēc ārvalstu institūciju ieteikuma 90. gadu beigās apvienojās sabiedriskā institūcijā – Ārvalstu investoru padomē, kļūstot par institucionalizētu aģentu, kas sadarbojas ar Latvijas valsts pārvaldes iestādēm.

Ārvalstu investoru padome Latvijā

Ārvalstu investoru padome Latvijā (ĀIPL) ir sabiedriska organizācija, kas apvieno dažādas valstis un nozares pārstāvošus lielus uzņēmumus un sešas aktīvas tirdzniecības palātas Latvijā. ĀIPL mērķis ir, risinot aktīvu dialogu ar Latvijas valdību, veicināt uzņēmējdarbības vides uzlabošanu, kā arī ieguldīt investoru pieredzi un zināšanas Latvijas ekonomiskās vides stiprināšanā. ĀIPL regulāri rīko augstākā līmeņa tikšanās ar valdību. Kopš 1999. gada līdz 2004. gada nogalei ir notikušas astoņas šādas tikšanās.

ĀIPL izveidošanu ir ieteikusi starptautiska aģentūra – Pasaules Bankas Ārvalstu investoru padomdevēju dienests (*Foreign Investment Advisory Service*). Šī aģentūra rekomendēja sadarboties ar valsts institūcijām, par tiešo sadarbības partneri izvēloties Latvijas Investīciju un attīstības aģentūru.

ĀIPL biedru uzņēmumu tiešās investīcijas Latvijā reģistrētajā pamatkapitālā sasniedz 240 miljonus latu (statistikas avots – *Lursoft* datu bāze, dati uz 2004. gada 1. janvāri; kopā valstī tiešās ārvalstu investīcijas bija 1,2 miljardi latu). Pie šī apjoma vēl pieskaitāmas investīcijas, ko pārstāv sešu tirdzniecības palātu biedri, un investīcijas, kas finansētas ar kredītresursiem un nesadalīto peļņu.

ĀIPL biedri 2004. gada martā:

ASV tirdzniecības palāta, Dānijas tirdzniecības palāta, Lielbritānijas tirdzniecības kamera, Nīderlandes–Latvijas tirdzniecības palāta, Somijas tirdzniecības ģilde, Vācijas un Latvijas uzņēmumu savienība, Zviedrijas tirdzniecības palāta; uzņēmumi *Baltic Car Import*, *DHL (Danzas)*, *Ernst & Young Baltic*, Hansabanka, *Kesko Food*, *Knauf*, Latvijas Biznesa banka, *Statoil* Latvija, Latvijas Gāze, *Linstow Varner*, *Metsaliitto Group*, *Neste* Latvija, *NCH Advisors*, *NORD/LB* Latvija, *RMC Baltic*, *Scandinavian Tobacco*, *Stora Enso*, Latvijas Unibanka, *VAE Rīga*, *Vereinsbank Rīga*.

Avots: Ārvalstu investoru padome Latvijā.

Ārštata ārvalstu darbinieki un pašnodarbinātie

Balstoties uz Gosa un Lindkvista definīciju, visnenoteiktākā un plūstošākā no kvalificētā darbaspēka migrācijas institūcijām ir ārštata ārvalstu darbinieki un pašnodarbinātie. Šās institūcijas spilgtāki pārstāvji ir svešvalodu (galvenokārt angļu valodas) skolotāji un tulki. Tā ir visdaudzveidīgākā grupa.

Līdz ar 90. gadu sākumu angļu valoda kā resurss sāka ieņemt aizvien nozīmīgāku vietu un kļuva par galveno valodu saziņā ar ārvalstniekiem Latvijā. Angļu valoda kā pirmā svešvaloda 90. gados tika nostiprināta arī Latvijas izglītības sistēmā. Kā norāda britu lingvists Roberts Filipsons, britu valdība priecājās par komunisma sabrukumu Austrumeiropā un jau 1990. gada maijā paziņoja, ka Lielbritānijas mērķis ir krievu valodu aizstāt ar angļu valodu kā pirmo svešvalodu. “Jādomā, ka britu valdības motīvi, to darot, nav tikai un vienīgi altruistiski,” pieļauj R. Filipsons (*Phillipson*, 1992: 10). Pirmās svešvalodas maiņa ir nozīmīgs indikators eiropeizācijas procesā. Tās iedzīvināšanai praksē Latvijā ieradās gan angļu (pārsvarā) valodas pasniedzēji, gan arī cilvēki, kuriem nebija atbilstošas izglītības, bet kuri valstīs, kas bija ceļā uz iestāšanos ES, saskatīja darba un izaugsmes iespējas.

Starptautiskajā biznesā angļiski runājoši cilvēki, protams, vislabāk tādi, kuriem angļu valoda ir dzimtā valoda, ir ļoti nepieciešami. Īpaša nozīme šādiem cilvēkiem bija transformācijas procesa sākumā.

Taču pasniedzēju pieplūdums nav saistīts tikai ar Latvijas pieprasījumu pēc angļu valodas skolotājiem. Tas jāaplūko arī plašākā starptautiskā kontekstā, ņemot vērā ekonomiskās aktivitātes atslābumu valstīs, no kurām skolotāji ieradās. Nereti angļu valodas skolotāja darbam Latvijā bija arī personiski motīvi, ne tikai izvairīšanās no iespējamā bezdarba dzimtenē.

“Darba atrašana šeit neaizņēma daudz laika. Sāku strādāt par angļu valodas skolotāju. Ārzemnieki Latvijā deviņdesmitajos gados ieradās galvenokārt divu iemeslu dēļ – sieviešu vai darba dēļ. Tie, kas atbrauca sieviešu dēļ, liela daļa sāka strādāt kā angļu valodas pasniedzēji.” (Bijušais angļu valodas skolotājs. Latvijā ieradies 1998. gadā.)

Līdzīgi tas bija arī Polijā un citās Austrumeiropas valstīs. Lai varētu pasniegt angļu valodu vispārējās izglītības iestādēs, augstskolās vaiursos, piekļuve darba tirgum bija ļoti vienkārša. Tikai pēc 2000. gada parādījās ierobežojoši nosacījumi par iepriekšēju pieredzi darbā vai attiecīgu izglītību. Taču šāda viegla piekļuve darba tirgum nozīmēja arī konkurences palielināšanos. Angļu valodas zināšanas kā galvenais instruments, lai varētu strādāt Latvijā, tieši mācot valodu, drīzāk ir uzskatāmas par pārejas perioda resursu. Nereti valodas zināšanas bija arī glābiņš bezdarba situācijā: ja neizdevās izveidot savu biznesu, jebkurā brīdī varēja strādāt par skolotāju.

“2000. gadā viņi [augstākā mācību iestāde, kurā puisis pasniedza angļu valodu] sāka prasīt lietas, kuru man nebija, un viņi skaidri to zināja. Viņi

jautāja pēc formālas pedagoģiskās izglītības [vīrietis ir ieguvis izglītību sociālajās zinātnēs], vēlams, maģistra grāda.” (Bijušais angļu valodas skolotājs.)

Tas pats sakāms par brīvajiem tulkiem, kas strādā gabaldarbus uz īslaicīgu līgumu pamata. Dati, cik ārzemnieku Latvijā ir strādājuši par skolotājiem vai tulkiem, ir nepilnīgi. Ir grūti ārštata un brīvos darbiniekus raksturot kā augsti kvalificētu darbaspēku, jo viņu izglītība, pieredze un citi resursi, kā arī nosacījumi, uz kādiem viņi piekļūst Latvijas darba tirgum, ir ļoti atšķirīgi. Taču šajā grupā daudzveidīgāk un spilgtāk iezīmējas sociālie tīkli – gan ar citās nozarēs strādājošajiem ārvalstniekiem, gan ar vietējo sabiedrību.

Tāpat kā citās Austrumeiropas valstīs, brīvo profesiju pārstāvji, īpaši skolotāji un tulki, uzsāka savu biznesu vai sāka strādāt citās nozarēs, un šī pāreja no vienas jomas uz citu bija relatīvi viegla.

Secinājumi un diskusija

Kvalificētajam ārvalstu darbaspēkam, kas Latvijā ieplūda 90. gados, bija ļoti liela nozīme valsts pārmaiņu procesā. Tā radīto un reproducēto zināšanu un prasmju nodošana ir būtisks faktors, kas veicināja un turpina veicināt Latvijas integrāciju ES.

Latvijas pāreja uz tirgus ekonomiku, kā arī valsts, pašvaldību un privātā sektora pārstrukturēšanās nav iespējama tikai ar likumdošanas maiņu. To ietekmē arī augsti kvalificēta darbaspēka ieplūšana Latvijā. Līdz ar to transformācija kļūst daudzveidīgāka un sarežģītāka, vairāk atkarīga no kompleksām sociālām un ekonomiskām pārmaiņām.

Migrācijas plūsmas no Rietumiem uz Latviju, no vienas puses, ir augsti institucionalizētas, jo nereti augsti kvalificēta darbaspēka rekrutācija vistiešāk ir saistīta ar starptautisku kompāniju stratēģiju. Taču, no otras puses, augsti kvalificēta darbaspēka migrācijas plūsmas pēc tam, kad ir nosacīti noslēdzies aktīvais valsts transformācijas process ceļā uz ES un ir brīva personu un darbaspēka kustība, veiksmīgāk varētu raksturot tīkla teoriju ietvarā.

Empīriskie dati parāda augsti kvalificēta ārvalstu darbaspēka un eiropēizācijas tendenču savstarpējo saistību strukturālo izmaiņu procesā, valstij gatavojoties iestāties ES. Piemēram, par valsts transformācijas un augsti kvalificēta ārvalstu darbaspēka mijiedarbību un dinamiku liecina ĀIPL kopīgi ar valdību aplūkotās tēmas pēdējo sešu gadu laikā: sākot ar sociālā nodokļa sistēmas jautājumu, darba un uzturēšanās atļaujām, infrastruktūras jautājumiem, arī Starptautiskās skolas nepieciešamību, vietējā darbaspēka profesionāli tehniskās izglītības kvalitāti un beidzot ar specifiskiem nodokļiem, muitas regulējumiem saistībā ar iestāšanos ES.

Tirgus regulējumos ļoti nozīmīgas ir struktūru un aģentu savstarpējās saiknes. Šī perspektīva Latvijā un citās valstīs, kas 2004. gadā iestājās ES, ir

vēl jo nozīmīgāka, jo tirgus ekonomikas attiecības jāveido sociālisma režīma strukturētā vidē. Tikai ar tehniskiem vai administratīviem pasākumiem to nebūtu iespējams izdarīt. Īpaši liela nozīme ir ārvalstu darbaspēka integrācijai Latvijas sabiedrībā, pieredzes apmaiņai un individuāliem tīkliem.

Pēc autores domām, tālākajos pētījumos padziļināta uzmanība pievēršama kvalificētu ārvalstu speciālistu socializēšanās procesam Latvijā – ārzemnieku iekšējās kopienas tīkliem un saiknei ar vietējo sabiedrību, tīklu centrālajiem aģentiem, ap kuriem pulcējas augsti kvalificētie ārvalstnieki, kā arī zināšanu un resursu apmaiņai ar vietējo sabiedrību un šās apmaiņas dinamikai.

Līdzšinējie empīriskie dati un novērojumi rāda, ka ārvalstu speciālisti veido diezgan noslēgtu kopienu un ciešākas saites ir viņu pašu starpā, nevis ar vietējo sabiedrību. Saziņas valoda, ja kopā pulcējas vairāku tautību cilvēki, parasti ir angļu valoda. Tā ir arī kā vienojošais elements jaunu draugu atrašanās.

“Lielākā daļa manu draugu ir ārzemnieki. Mēs runājam vienā valodā – angļu. Es jūtos komfortabli, draudzējoties ar ārzemniekiem, kas apmetušies šeit uz dzīvi, un man īpaši nav vajadzīgi latviešu vai krievu draugi.” (Žurnālists.)

Latvijas situācijā atšķirībā no vairākām citām jaunajām ES dalībvalstīm paredzams, ka turpmāk augsti kvalificēta darbaspēka piesaiste turpināsies ne tikai no rietumvalstīm (šo valstu speciālistu loma un uzdevumi mainās, un viņu skaits sarūk), bet arī no tuvajām kaimiņvalstīm – Krievijas un Ukrainas.

Imigrācijas tīkli un ķēdes migrācija ir cieši saistīti ar valstu kultūras, vēsturiskajām un lingvistiskajām saiknēm. Tas parādās arī Eberta fonda un Latvijas Ārpolitikas institūta ziņojumā par imigrācijas ietekmi uz etniskajām attiecībām Latvijā ES paplašināšanās kontekstā. Tajā prognozēts, ka pašreiz un arī turpmākajos gados no bijušajām Padomju Savienības valstīm Latvijā ieceļos ārzemnieki, kuriem vietējo iedzīvotāju vidū ir radinieki un paziņas un kuri prot krievu valodu. ES valstu pilsoņi, kuriem nav bijušas vēsturiskas saiknes ar Latviju, varētu to izvēlēties par savu mītnes zemi, pamatojoties uz ekonomiskiem apsvērumiem, investējot šeit un dibinot uzņēmumus.

Tādējādi Latvijā, jaunajā ES dalībvalstī, veidotos zināšanu krātuve, kurā būtu apkopotas zināšanas gan no Rietumiem, gan Austrumiem un kura sekmētu plašāku sadarbību abos virzienos. Uz šādu scenāriju norāda arī intervētie ārvalstu speciālisti un eksperti. Tā būtu atsevišķa starpdisciplināra pētījumu tēma, kurai jāpievērš īpaša uzmanība ārvalstu darbaspēka pētījumos Latvijā.

Tālākajos pētījumos sociālo tīklu teorētiskais ietvars būtu vairāk piemērots nekā dinamiskā institucionālā pieeja. Sociālo tīklu analīzē akcents vairāk tiktu likts uz individuāliem aģentiem. Sociālā tīkla teorijās sociālā struktūra jeb sociālie tīkli un aģenti ir savstarpēji papildinošas kategorijas. Tāpēc kādas

kategorijas ietekmes noteikšanā sociālā tīkla teorijas var izmantot par izejas punktu, izvēloties gan aģentu, gan arī struktūru. Šīs teorijas noder, lai pētītu indivīdu savstarpējo ietekmi, kas tiek īstenota, izmantojot mijiedarbības saites, un to, kā viņu rīcība ietekmē sociālo attiecību tīklu.

Būtiski ir arī analizēt augsti kvalificētā darbaspēka integrācijas modeļus Latvijas sabiedrībā, kā arī publiskajā telpā esošās attieksmes pret augsti izglītota darbaspēka imigrāciju. Tas sniegtu plašāku kontekstu un papildu skaidrojumu pašreizējā imigrantu tīkla raksturojumam. Tā, ja Latvijas interesēs ir piesaistīt vairāk ārvalstu investīciju, būtiski ir arī pētījumi par valsts institūciju aktivitātes (vai pasivitātes) politiku šajā jomā, par ārzemniekiem un vietējiem uzņēmējiem izvirzīto nosacījumu atšķirībām Latvijas tirgū, par reģionālo attīstību investīciju vienmērīgākai piesaistei, kā arī par Latvijas tēlu un reputāciju.

“Pirmkārt, Latvijai ir jāizvēlas, ar ko tā izcelsies pārējo ES valstu vidū. Un tas ir jādara steidzami, jo citām valstīm ir līdzīgas problēmas. Rīga varētu būt augstu pakalpojumu metropole. Lai to sasniegtu, ir nepieciešami arī ārvalstu speciālisti, internacionāla vide. Šeit var traucēt arī etniski politiskās problēmas, piemēram, zinātnieku no Krievijas un Baltkrievijas piesaistē.”
(ES konsultants Latvijā.)

Viena no tēmām, kas būtu loģisks turpinājums augsti kvalificēta darbaspēka pētīšanai Latvijā, ir Latvijas konsultanti, kuri pārejas periodā ieguvuši nepieciešamās zināšanas un prasmes un tagad kā demokrātijas un brīvā tirgus zināšanu eksportētāji dodas uz valstīm, kurās vēl joprojām notiek pāreja uz tirgus ekonomiku vai arī kuras tālākā nākotnē gatavojas iestāties ES. Jau šobrīd Latvijas konsultanti strādā vairākās valstīs, piemēram, Mongolijā, Gruzijā, Kazahstānā, Bosnijā un citās.

Pateicība

Autore izsaka pateicību profesoriem Tālim Tisenkopfam un Brigitai Zepai, kā arī projektā iesaistītajiem socioloģijas un politikas zinātnes doktorantiem par vērtīgajiem ieteikumiem raksta tapšanas gaitā.

LITERATŪRA

- Berking, H. (1999). *Sociology of Giving*. London: Sage publications.
- Delanty, G. (1995). *Inventing Europe. Idea, Identity, Reality*. Macmillan press, pp. 142–7.
- Featherstone, E. K. and Radaelli, C. M. (2003). *The politics of Europeanization*. Oxford University press, p. 17.
- Touraine, A. (1994). *European Countries in a Post-National Era*. In: Rootes and Davis, p. 22.
- Bauman, Z. (1998). *Globalization: The Human Consequences*. Cambridge: Polity Press.
- Brym, R. (1991). *The emigration potential of Russia and Lithuania: Recent Survey Results, Innovation*, 4 (3–4) 29–32.

- Brym, R. (1992). The emigration potential of Czechoslovakia, Hungary, Lithuania, Poland and Russia: recent survey results'. *International Sociology*, 7 (4) 387–95.
- Castles, S. and Miller, M. J. (1998). *The age of migration: International population movements in the modern world*. London: Macmillan.
- Codagone (1998). The new migration in Russia in the 1990s. In: Koser, K. and Lutz, H. (eds.), *The new migration in Europe. Social constructions and social realities*. Macmillan press, Ltd., 39–59.
- Dumon, W. (1989). Family policy and migration movement. *International Migration review*, 23 (3).
- Faist, T. (2000). *The volume and dynamics of international migration and transnational social spaces*. Oxford University press, p. 368.
- Faist, T. (2002). *Beyond national and post-national models. New horizons in sociological theory and research*. University of Trento, Italy, p 277–312.
- Giddens, A. (1984). The Constitution of Society. *Outline of the theory of structuration*. Cambridge: Polity press.
- Goss, J. and Lindquist, B. (1995). Conceptualising International Labour Migration: A Structuration Perspective. *International Migration Review*, 29 (2) 51–317.
- Gurak, D. and Caces, F. (1992). Migration Networks and the Shaping of Migration Systems. *International migration systems*. Oxford: Clarendon Press, 76–149.
- Heitman, S. (1991). Soviet emigration in 1990: A new “fourth wave”? *Innovation*, 4 (3–4) 1–15.
- Heisler, M. O. (1992). Migration, International Relations and the New Europe: Theoretical perspectives from Institutional political sociology. *International Migration Review* (2).
- Fr. Eberta fonds un Latvijas Ārpolitikas institūts (2004). *Imigrācijas ietekme uz etniskajām attiecībām Latvijā ES paplašināšanās kontekstā. Ziņojums*. 9 lpp.
- Lomnitz, L. (1977). *Networks and marginality: life in a Mexican Shantytown*. New York: Academic press.
- Lucassen, J. and Lucassen, J. (1996). *Migratrions, Migration History, History: Old Paradigmas and new perspectives*. Bern: Lang.
- Massey, D. (1990). Social structure, household strategies and the cumulative causation of migration. *Population index*, 56 (1) 3–26.
- Mauss, M. (1969). *The Gift*. London: Cohen&West.
- McDonald, J. and McDonald, L. (1964). Chain migration, ethnic neighbourhood formation and social networks. *Milbank Memorial Fun Quarterly*, 4, 82–97.
- Phillipson, R. (1992). *Linguistic imperialism*. Oxford University press, 10. lpp.
- Pessar, P. R. (1982). The role of households in international migration and the case of U.S.-bound migration from the Dominican Republic. *International Migration Review*, 2, 342–364.
- Rudolph, H. and Hillman, F. (1998). The invisible hand needs visible heads: managers, experts and professionals from Western countries to Poland. In *The new migration in Europe. Social constructions and social realities*. Macmillan press, Ltd., 60–84.
- Rudolph, H. und Hillmann, F. (1998 a). Via Baltica. Die Rolle westlicher Fach- und Führungskräfte im Transformationsprozeß Lettlands. Berlin: *WZB-discussion paper*, FS I 98–106.
- Sahlins, M. (1972). *Stone age economics*. New York: Aldyne de Gruyter.
- Salt, J. (1989). A comparative overview of international trends and types, 1950–1980s. *International migration review*, 15 (3).
- Salt, J. (1995). New Community. *International Migration Report*, 21 (3).

- Tilly, C. and Brown, H. (1967). On uprooting kinship and the auspices of migration. *International Journal of comparative sociology*, 8, 139–164.
- Todaro, M. (1969). A model of labour migration and urban unemployment in less developed countries. *American Economic Review*, 59.
- Waldinger, R. (1994). The making of an immigrant niche. *International migration review*, 28 (1).
- Zvidriņš, P. (2002). Depopulācija. Ventspils Augstskolas zinātnisko pētījumu krājumā “Sociālekonomiskā procesa trajektorija Latvijā kopumā, Latvijas pilsētās un novados laikā no 1985.–2002. gadam”.

Europeanization's trends in a process of immigration of highly skilled workers into Latvia

Summary

The publication is devoted to analysis of Europeanization's trends in a process of immigration of highly skilled workers into Latvia. The objects of research are Western specialists, consultants, experts and private entrepreneurs, who came to Latvia in the early 1990ties. This period of time marks fundamental changes in the country, which regained its independence and went through transformation processes towards a market economy.

Europeanization's trends could be analyzed in a variety of theoretical frameworks such as transnational migration theories, institutional theories, a theoretical concept of network, exchange theories, etc. Europeanization and migration are interdependent phenomena and they complement each other. Therefore Europeanization is not only a consequence of migration, but is also a precondition of it and forms the context of migration, while a model of international migration organizations represents both a tool and a result in the country's transformation processes towards the European Union.

Keywords: skilled workers' migration, transformation, transnational social spaces, migration networks and institutions, Europeanization.

Sociolingvistiskā šķelšanās Latvijā etnopolitisko diskursu un eiropeizācijas kontekstā

Evija Kļave

Mg. sc. soc., LU Sociālo zinātņu fakultātes Socioloģijas nodaļas doktorante

Latvijas mūsdienu sabiedrību, tāpat kā lielāko daļu Eiropas Savienības valstu, raksturo kultūru un valodu daudzveidība. Latvijas sabiedrība nav nedz etniski, nedz lingvistiski viendabīga – līdzās daudzām etniskajām grupām to veido divas dominējošās sociolingvistiskās kopienas: latviešu grupa un krievu grupa. Šī raksta analīze ir balstīta uz hipotēzi, ka Latvijas divu lielāko valodas kopienu – latviešu un krievu – ietvaros pastāv atšķirīgi etnopolitiskie diskursi. Šo diskursu konfrontācija ir pamats sociolingvistiskās šķelšanās procesam Latvijā. Autore priekšplānā izvirza divus galvenos jautājumus: pirmkārt, kā etnopolitiskie diskursi ietekmē Latvijas dominējošo valodu kopienu attiecības integrācijas vai – gluži otrādi – dezintegrācijas virzienā, un kādi faktori to nosaka; otrkārt, kā sociolingvistisko grupu attiecības un etnopolitiskās attieksmes vienā vai otrā virzienā ietekmē Latvijas integrācija Eiropas Savienībā.

Atslēgvārdi: sociolingvistiskā šķelšanās, valodu grupas/ kopienas, etnopolitika, integrācija, etnopolitiskais diskurss, eiropeizācija, kritiskā diskursa analīze.

Ievads

Postmoderno sabiedrību raksturo kultūru daudzveidība un no tās izrietošais multilingvisms. No vienas puses, multikulturālisma aizstāvji norāda uz kultūru daudzveidības pozitīvajām vērtībām – kultūru, arī valodu plurālisms bagātina ikvienas sabiedrības locekļus, paver daudzveidīgas attīstības stratēģijas, pilnveido un sekmē kopējo izaugsmi. Kultūras plurālisma politika ir arī viena no Eiropas Savienības (ES) politiskajām pamatnostādņēm. No otras puses, postmodernajā sabiedrībā, mazinoties šķiriskiem konfliktiem, ir aktualizējusies cita konfliktu forma – etniskais konflikts. Tomēr šī konflikta pamatā visbiežāk ir nevis etniskās grupas etniskā piederība un ar to saistītā kultūra, bet gan šo grupu nevienādās iespējas piekļūt ekonomiskajiem, politiskajiem, administratīvajiem un sociālajiem resursiem (Rotčailds, 1981, 1999: 39). Līdz ar to uzmanības lokā nonāk jautājums par dažādo kultūras, etnisko, lingvistisko grupu līdzāspastāvēšanas apstākļiem un mijiedarbību.

Latvija pieder pie tām valstīm un sabiedrībām, uz kurām vistiešākajā veidā attiecināma gan valodu, gan kultūru daudzveidība, jo īpaši pēc tās pievienošanās ES multikulturālajam un multilingvistiskajam valstu kopumam. Latvijas sabiedrība nav nedz etniski, nedz lingvistiski viendabīga. Aplūkojot Latvijas iedzīvotāju etnodemogrāfisko sastāvu (1. tabula), ir redzams, ka

2002. gadā 58,5 % iedzīvotāju bija latvieši, 29 % – krievi. Pārējās etniskās grupas ir salīdzinoši nelielas un kopā veido 12,5 %. Aplūkojot datus, kas atspoguļo Latvijas pastāvīgo iedzīvotāju atzinumu par savu dzimto valodu (62 % par savu dzimto valodu min latviešu valodu, bet 36 % pastāvīgo valsts iedzīvotāju – krievu valodu¹), jāsecina, ka Latvijā pastāv divas dominējošās sociolingvistiskās kopienas – latviešu un krievu kopiena.

1. tabula

Latvijas iedzīvotāju etniskais sastāvs (1935–2002), %

	1935	1959	1979	1989	1993	2002	2003
Latvieši	77,0	62,0	53,7	52,0	53,5	58,2	58,5
Krievi	8,8	26,6	32,8	34,0	33,5	29,2	29,0
Citi	14,2	11,4	13,5	14,0	13,0	12,6	12,5

Avoti: Etniskā situācija Latvijā. Filozofijas un socioloģijas institūts, Rīga, 1992; *Latvijas Demogrāfijas gadagrāmata, 2003.*

Teorētiskajā literatūrā šķelšanās jēdziens ietver indivīdu, grupu vai organizāciju sadalīšanos pēc kādas noteiktas pazīmes vai kritērija, turklāt šo indivīdu, grupu vai organizāciju starpā pastāvošu *konfliktu iespējamību* (*Lane and Ersson, 1987; 1991*). *Sociolingvistiskā šķelšanās* sabiedrībā nozīmē vairāku sabiedrības grupu dalījumu pēc divām galvenajām pazīmēm – kopīgas dzimtās valodas un piederības vienotai teritorijai un sociāli politiskajai sistēmai. Šīs grupas tiek definētas kā valodu kopienas vai valodu grupas (sociolingvistiskās kopienas vai grupas). Grupu starpā var valdīt mierīga koeksistence, taču, kā pierāda valodas politikas teorijas, vairāku valodas kopienu bezkonflikta līdzāspastāvēšanas iespējamība ir ideālistisks pieņēmums (*Druviete, 2001*).

Konceptuāli sociolingvistiskā šķelšanās raksturo gan valodu kopienu attiecības sabiedrībā (šajā gadījumā attiecības starp latviešu un krievu valodā runājošo iedzīvotāju kopienām/grupām; šķelšanās kā viena no sabiedrības dezintegrācijas izpausmēm), gan šo attiecību iespējamo attīstību grupu konsolidācijas vai konflikta virzienā. Sociolingvistiskās šķelšanās pamatā ir grupu starpā pastāvošās atšķirības (attieksmju, rīcības modeļu atšķirības u. tml.), kas rada konflikta iespējamību šo grupu starpā. Valodas grupu konflikti var būt arī latentī un atklāti neizpausties vai arī pastāvēt valodas kopienu konkurences formā, kuru lielā mērā nosaka sabiedrībā pieejamo resursu sadale, ja valoda ir viens no galvenajiem resursu ieguves līdzekļiem. Konflikta draudi var saasināties noteiktos laika periodos, noteiktos sociālos, politiskos un ekonomiskos apstākļos, kuriem mainoties var mainīties arī valodas grupu attiecības (*Lane and Ersson, 1987; 1991*).

¹ „Cittautiešu jauniešu integrācija Latvijas sabiedrībā izglītības reformas kontekstā”, BSZI, ES PHARE (2004); „Etniskā tolerance un Latvijas sabiedrības integrācija”, BSZI, ES PHARE (2004); „Latvijas iedzīvotāju motivācija un ekspektācijas attiecībā pret Latvijas iestāšanos Eiropas Savienībā”, BSZI (2003).

Vairāki līdzšinējie pētījumi liecina, ka Latvijas gadījumā viens no svarīgākajiem faktoriem, kas nosaka sociolingvistisko šķelšanos, ir dominējošo valodas grupu – latviešu un krievu – atšķirīgās etnopolitiskās attieksmes. Galvenā hipotēze, uz kuru balstīta raksta autores analīze, ir šāda: *Latvijas divu lielāko valodas kopienu – latviešu un krievu – ietvaros pastāv atšķirīgi etnopolitiskie diskursi*, kas ietver sevī attieksmes pret tādiem etnopolitiku veidojošiem jautājumiem kā latviešu valoda, mazākumtautību izglītības reforma un naturalizācija. Šo *diskursu konfrontācija ir sociolingvistiskās šķelšanās galvenais cēlonis Latvijā*. Sociolingvistiskās šķelšanās izpētē, balstoties uz kritiskā diskursa analīzes pārstāvja N. Ferklafa (*Fairclough*, 1992) atziņām, diskurss ir analizēts lielākoties kā sociālā un diskursīvā prakse. Tādējādi *etnopolitiskais diskurss ir definēts kā verbalizētu priekšstatu, attieksmju un viedokļu tīkls, kas atklāj valodas kopienu izpratni un interpretāciju par valodas, izglītības, naturalizācijas (pilsonības) un kultūras politiku un kas veido šo grupu sociālo un politisko realitāti, kurā tās darbojas un mijiedarbojas*.

Raksta autores analīzes galvenais objekts ir krievu sociolingvistiskās grupas skolu jaunieši un viņu etnopolitiskie diskursi. Jaunieši ir viena no visnozīmīgākajām sabiedrības integrācijas mērķa grupām, turklāt tieši jaunieši ir tā sabiedrības grupa, kuras attieksmju un rīcības modeļu izpēte ļauj prognozēt, kā nākotnē varētu attīstīties valodu kopienu attiecības Latvijā. Tā kā diskursa analīze balstās pamatā kvalitatīvajā metodoloģijā gan attiecībā uz datu vākšanu, gan to analīzi, tad galvenās datu kopas, kuras ir izmantotas šī raksta izstrādē, ir teksts fokusa grupu diskusijās iegūtie kvalitatīvie dati.² Salīdzinājumam ir izmantoti kvantitatīvie dati, kas raksturo sabiedrības etnopolitiskās attieksmes kopumā.³

² Datu analīze balstīta uz datiem no fokusa grupu diskusijām ar mazākumtautību skolu jauniešiem (10.–12. klase). Tās tika veiktas pētījuma “Cittautiešu jauniešu integrācija Latvijas sabiedrībā izglītības reformas kontekstā” (kvalitatīvs un kvantitatīvs pētījums, BSZI, ES PHARE, 2004) ietvaros.

³ Publikācija ir balstīta uz šādiem empīriskiem pētījumiem:

“Cittautiešu jauniešu integrācija Latvijas sabiedrībā izglītības reformas kontekstā” – kvalitatīvs un kvantitatīvs pētījums, BSZI, ES PHARE (2004). Pētījuma ietvaros tika veiktas 9 fokusa grupu diskusijas Rīgā un Daugavpilī ar mazākumtautību skolēniem, vecākiem un skolotājiem. Diskusiju laiks: 2004. gada februāris. Tika veiktas 3 šo mērķa grupu kvantitatīvās aptaujas – skolēni (n=1189); skolotāji (n=507); vecāki (n=787). Aptauju laiks: 2004. gada aprīlis, maijs;

“Etniskā tolerance un Latvijas sabiedrības integrācija” – kvalitatīvs un kvantitatīvs pētījums, BSZI, ES PHARE (2004). Pētījuma ietvaros tika veiktas 6 fokusa grupu diskusijas ar latviešu un krievu valodā runājošiem iedzīvotājiem Rīgā un Balvos. Diskusiju laiks: 2004. gada februāris. Tika veiktas arī 2 paralēlas aptaujas latviešu un krievu valodā runājošo iedzīvotāju vidū. Kopumā tika aptaujāti 1018 respondenti, no kuriem n=510 latviešu valodā runājošie un n=508 krievu valodā runājošie. Aptaujas laiks: 2004. gada aprīlis;

“Latvijas iedzīvotāju motivācija un ekspektācijas attiecībā pret Latvijas iestāšanos Eiropas Savienībā” – BSZI (2003), kvalitatīvs pētījums, kura ietvaros veiktas 6 fokusa grupu diskusijas Rīgā un Daugavpilī ar latviešu un krievu valodā runājošiem Latvijas iedzīvotājiem. Diskusiju laiks: 2003. gada jūnijs.

Vēsturiskais un politiskais konteksts

Latvijas teritorijā kopš seniem laikiem dzīvo latvieši. 19. gadsimtā izveidojās latviešu nācija. Sena Latvijas pamattauta ir lībieši. Dažādos laika periodos un veidos Latvijā ir ieceļojuši cittautieši (galvenokārt vācieši, zviedri, poļi un krievi). 1918. gada 18. novembrī tika proklamēta neatkarīgā Latvijas valsts. 1940. gadā neatkarīgo Latviju okupēja Padomju Savienība, iekļaujot to PSRS sastāvā. Laikā no 1941. līdz 1945. gadam Latvijā valdīja Vācijas okupācijas vara. 1990. gada 4. maijā tika pieņemta Latvijas Augstākās Padomes deklarācija "Par Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanu". 1991. gada 3. martā notikušajā iedzīvotāju referendumā 73,8 % Latvijas iedzīvotāju nobalsoja par Latvijas neatkarību (*Muiznieks and Kehris*, 2003: 4). Gan 1990. gada 4. maija deklarācijā, gan LR Saeimas "Deklarācijā par Latvijas okupāciju" (1996. g. 22. aug.) ir atzīta PSRS īstenotā Latvijas valsts okupācija. Okupācijas gados kara, deportāciju un citu represiju rezultātā notika nozīmīgas etnodemogrāfiskas izmaiņas, kuru dēļ ievērojami samazinājās latviešu skaits un to īpatsvars Latvijā (1935. gadā latviešu bija 77 % no iedzīvotāju kopskaita, 1989. gadā – vairs tikai 52 % (1. tabula)). PSRS īstenotās kolonizācijas politikas rezultātā cittautiešu skaits Latvijā pēc 2. pasaules kara pieauga par vairākiem simtiem tūkstošu cilvēku (procentuālo latviešu un cittautiešu īpatsvara dinamiku sk. 1. tabulā).

Latvijas neatkarības atgūšana 90. gados ir ieviesusi izmaiņas valsts etnodemogrāfiskajā situācijā, kurā latvieši ir kļuvuši par majoritāti, saglabājoties nozīmīgam mazākumtautību īpatsvaram. 2003. gada sākumā Latvijā dzīvoja 58,5 % latviešu, 29 % krievu un 12,5 % cittautiešu (1. tabula). Krievi un cittautieši Latvijā veido spēcīgu, relatīvi slēgtu krievu valodā runājošu cilvēku kopienu ar saviem sociālajiem tīkliem, politiskajiem un ekonomiskajiem līderiem, plašsaziņas līdzekļu kanāliem, kas nodrošina atsevišķas informācijas telpas esamību, ar skolām, kultūras dzīvi. Lielā mērā tas pats sakāms arī par latviešu valodas kopienu, kas arī ir relatīvi slēgta. Šādu kopienu pastāvēšana iezīmē sabiedrības šķelšanos kā vienu no dezintegrācijas izpausmēm un pretstatu integrācijai.

Situācijā, kad sabiedrībā pastāv divas spēcīgas valodu kopienas, valsts, izstrādājot integrācijas stratēģiju, ir izvirzījusi sarežģītu uzdevumu – izveidot saliedētu demokrātisku pilsonisku sabiedrību, kas balstās uz kopīgām pamatvērtībām, no kurām galvenās ir neatkarīga Latvijas valsts, latviešu valoda kā valsts valoda, cieņa pret latviešiem un Latvijā dzīvojošām mazākumtautībām, to valodu un kultūru.

Atbilstoši ar etnisko problemātiku un sabiedrības integrāciju vistiešāk saistīto institūciju kompetencei izpaužas vairāki aktivitāšu virzieni, kuriem ir etnopolitisks saturs vai arī etnopolitisks konteksts un kuri ir vērtējami kā Latvijas sabiedrības integrācijas politikas stūrakmeņi: valodas politika (atbildīgās institūcijas – LR Tieslietu ministrija (TM), Valsts Valodas centrs;

LR Izglītības un zinātnes ministrija (IZM); Latviešu Valodas valsts apguves programma (LVAVP)); izglītības politika (atbildīgā institūcija – IZM); naturalizācijas politika (atbildīgās institūcijas – TM un Naturalizācijas pārvalde (NP)); kultūrpolitika (atbildīgā institūcija – LR Kultūras ministrija (KM)).

Latvijas etnopolitikas īpatnība ir tā, ka to veido divi atšķirīgi, bet savstarpēji saistīti procesi. Saskaņā ar valsts programmu “Sabiedrības integrācija Latvijā” (1999) etniskajai integrācijai ir jābalstās uz kopīgām pilsoniskām vērtībām un valsts valodas zināšanām.

No vienas puses, etnopolitika ir virzīta uz to, lai attīstītu Latvijas valsti, nostiprinātu tās demokrātiju un latviskās identitātes sistēmu, īpašu nozīmi šajā procesā piešķirot valsts valodai, tās statusa nostiprināšanai un sociolingvistisko funkciju paplašināšanai. No otras puses, etnopolitikas uzdevums ir noteikt un ievērot citu Latvijā dzīvojošo mazākumtautību tiesības, saglabājot cieņu pret mazākumtautību etnisko identitāti, valodu un kultūru.

Latvijas etnopolitika un integrācijas politika ir veidojusies tiešā eiropeizācijas ietekmē atbilstoši Eiropas vērtībām un normām. Vairāku politisku lēmumu, normatīvo aktu (LR Pilsonības likuma, LR Valodas likuma un LR Izglītības likuma, kā arī valsts programmas “Sabiedrības integrācija Latvijā” u. c.) un institūciju (LVAVP – Latviešu valodas valsts apguves programmas) u. c. izveidi ir noteikušas dažādas ES struktūrvienības, no kurām galvenās ir Eiropas Drošības un sadarbības organizācija (EDSO) un Eiropas Padome (EP).

ES lomu Latvijas etnopolitikas un integrācijas politikas veidošanā ir būtiski ievērot, analizējot eiropeizācijas ietekmi uz sociolingvistisko grupu attiecībām. Etniskās un sociolingvistiskās dimensijas analīze saistībā ar sabiedrības attieksmi pret ES, kā arī ar balsojumu par Latvijas iestāšanos ES ļauj izvirzīt atzinumus par attieksmju un diskursu konfrontāciju šai ziņā un sniegt atbildi uz jautājumu par to, kā Latvijas integrācija Eiropas Savienībā ir ietekmējusi uz sociolingvistisko šķelšanos sabiedrībā.

Integrācijas koncepts sociolingvistiskās šķelšanās analīzē

Šķelšanās latviešu un krievu valodas kopienu starpā, īpaši, ja par vienu no tās galvenajiem cēloņiem uzskata abu valodu kopienu etnopolitiskos diskursus, ir pretmets sabiedrības integrācijai. Šķelšanās līdzās tādām valodas kopienu attiecību formām kā konflikts, atsvešināšanās, norobežošanās u. c. ir viena no dezintegrācijas izpausmēm.

Pētot sabiedrības sociolingvistisko šķelšanos, būtiski ir analizēt ar valsts integrācijas politiku un etnopolitiku saistītos jautājumus, sabiedrībā pastāvošās attieksmes un diskursus. Tā kā šķelšanās iespējamo cēloņu un pazīmju analīze un definēšana ir raksta hipotēzes pamatā, tad konceptuāli šķelšanās izpēte ir balstīta uz integrācijas analīzi.

Nosakot valodu kopienu etniskās un politiskās integrācijas galvenos šķēršļus un problēmas, ir iespējams atklāt šķelšanās nozīmīgās pazīmes un iemeslus. Ņemot vērā, ka pētījumi par etnopolitisko problemātiku un tās ietekmi uz sabiedrības valodu kopienu attiecību Latvijā ir tieši saistīti ar sabiedrības integrācijas analīzi, abu procesu izziņāšanā ir iespējams izmantot vienotu metodoloģiju.

Izvērtējot Latvijas situāciju un tās izstrādāto sabiedrības integrācijas politiku, autore uzskata, ka sociolingvistisko grupu attiecību analīzes mērķiem atbilstošs ir Rasmus Kārklins izstrādātais integrācijas trīsdimensionālais modelis (*Karklins*, 2000), kas turklāt ietver un strukturē etnopolitisko diskursu veidojošās tēmas un tematus. Atbilstoši šim modelim ir izšķirtas trīs integrācijas dimensijas.

(1) *Nostādņu jeb attieksmju integrācija*. Šo integrācijas dimensiju var raksturot kā piederības pakāpi kādai etniskai grupai vai kopienai, kas ietekmē indivīda attieksmju veidošanos un uzvedību. Nostādņu integrācija paredz kopīgu grupas pilsonisko vērtību sistēmu (*Karklins*, 2000: 59). Šīs dimensijas izpētē ir iekļauti divi galvenie pētāmo jautājumu bloki: pirmkārt, attieksme pret mazākumtautību izglītības reformu, otrkārt, nostādnes par valsts valodu.

(2) *Funkcionālā integrācija*. Šī integrācijas dimensija tiek definēta kā spēja prast latviešu valodu un tādējādi ir attiecināma uz spēju veidot saskarsmi ar citiem. Lai indivīds spētu sekmīgi darboties valsts publiskajā telpā, viņam ir jāprot valsts valoda, turklāt arī politiskais diskurss parasti tiek pausts valsts valodā (*Karklins*, 2000: 58). Ievērojot raksta autores analīzes mērķus, funkcionālā valodas kopienu integrācija ir analizēta, pētot latviešu valodas apguves un lietošanas paradumus.

(3) *Strukturālā integrācija*. Galvenais uzsvars šīs dimensijas izpētē ir likts uz etnisko sociālo tīklu analīzi, nosakot etnisko kontaktu biežumu un saturu. Šāda pieeja ļauj noteikt, cik lielā mērā kādas valodas kopienas locekļi ir vai – gluži otrādi – nav strukturāli integrējušies sabiedrībā kopumā, kā arī iegūt zināšanas par to, kāda ietekme ir indivīda sociālā tīkla etniskajai homogenitātei vai heterogenitātei uz indivīda etnopolitiskajām attieksmēm.

Balstoties uz atziņu par šķelšanos kā integrācijas pretmetu un iepriekš raksturoto integrācijas trīsdimensionālo modeli, autore turpmāk rakstā pievēršas tādām etnopolitiskā diskursa tēmām kā mazākumtautību izglītības reforma, latviešu valoda un starpetniskās attiecības. Šīs tēmas ir vērtējamas arī kā galvenie latviešu un krievu valodu kopienu šķelšanās iemesli. Ņemot vērā raksta tēmu un eiropeizācijas ietekmi uz Latvijas etnopolitiku, kā vēl viens no latviešu un krievu valodas kopienu šķelšanās aspektiem ir analizēts jautājums par abu valodas kopienu attieksmi pret Latvijas iestāšanos Eiropas Savienībā.

Kritiskā diskursa analīze kā etnopolitiskā diskursa izpētes instruments

Latviešu un krievu valodu kopienu šķelšanās izpētē, kā jau iepriekš norādīts, ir izmantoti gan kvalitatīvie, gan kvantitatīvie dati. Kvalitatīvo datu analīzes uzdevums ir iegūt izpratni par to, kāda ir mazākumtautību jauniešu attieksme pret latviešu valodu, izglītības reformu, Eiropas Savienību, kā arī analizēt viņu starpetniskās attiecības. Savukārt kvantitatīvo datu – Latvijas iedzīvotāju aptauju rezultātu – izpētes mērķis ir sniegt priekšstatu par noteiktu attieksmju izplatību sabiedrībā, kā arī salīdzināt jauniešu attieksmes ar Latvijas iedzīvotāju attieksmēm kopumā, tādējādi ļaujot izvirzīt pieņēmumus par valodas kopienu attiecību attīstību integrācijas vai šķelšanās un konflikta virzienā.

Balstoties uz izvirzīto hipotēzi par latviešu un krievu valodas kopienu dominējošo etnopolitisko diskursu konfrontācijas ietekmi uz sabiedrības sociolingvistisko šķelšanos, valodas kopienu attiecību un attiecīgi šķelšanās izpētē ir pamatoti izmantot diskursu analīzi, īpaši kritiskā diskursa analīzi kā vienu no kvalitatīvo datu analīzes pieejām, kas koncentrēta uz sociāli politisko un ideoloģisko diskursu un palīdz risināt tieši varas attiecību, arī dažādu etnisko un lingvistisko grupu attiecību jautājumus.

Kritiskā diskursa analīze ir analītiskā diskursa pētījuma tips, par kura galvenajiem izstrādātājiem tiek uzskatīti Teuns Van Deiks (*Teun Van Dijk*), Ruta Vodaka (*Ruth Wodak*), Normans Ferklafs (*Norman Fairclough*) un citi. Kopš 20. gadsimta 80. gadiem tā ir kļuvusi par vienu no nozīmīgākajām pieejām diskursa analīzē, īpaši tāpēc, ka tā ir multiteorētiska un multimetodoloģiska pieeja, kuras ietvaros iespējams izmantot arī citu socioloģisko teoriju konceptus. Kritiskā diskursu analīze ir viena no teksta un diskursa analīzes pieejām, kuru sākotnēji izmantoja tādu sabiedrību pētīšanai, kurās jau ilgstoši veidojušās un diskursa līmenī bijušas leģitimētas dominējošās un subordinētās grupas varas attiecības. Pēdējos gadu desmitos kritiskā diskursa analīze tiek plaši izmantota sociāli politiskajos pētījumos (*Van Dijk*, 1993).

Rakstā kvalitatīvo datu analīzē ir izmantoti jēdzieni “integrācijas diskurss”, ar to saprotot valsts izstrādātajai un īstenotajai integrācijas politikai atbilstošās nostādnes latviešu valodas un izglītības reformas jautājumos (vairākuma diskurss). Esošo pētījumu rezultāti, kas sniedz datus par latviešu etnopolitisko diskursu, liecina, ka dominējošais latviešu etnopolitiskais diskurss lielā mērā atbilst valsts etnopolitikas uzstādījumiem. Otrs nozīmīgākais analīzes jēdziens ir “opozīcijas diskurss”, kas saturiski ir pretnostatāms “integrācijas diskursam” (mazākuma diskurss).

Tā, piemēram, ja atbilstoši integrācijas diskursam izglītības reforma sekmē cittautiešu jauniešu konkurētspēju augstākās izglītības laukā un darba tirgū, tad saskaņā ar opozīcijas diskursu mazākumtautību jaunieši ir pietiekami

konkurētspējīgi un izglītības reforma nevis pozitīvi, bet gan negatīvi ietekmēs viņu iespējas turpināt izglītību augstskolā un iekļauties darba tirgū.

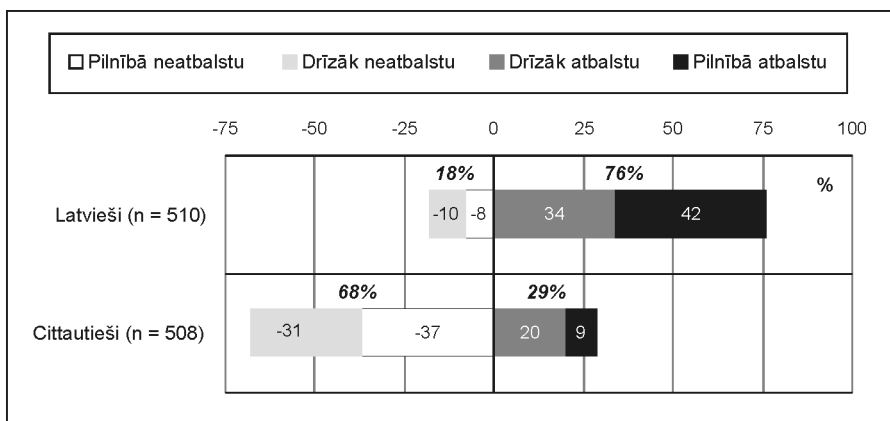
Abi šie diskursi ir analizēti kā dominējošie diskursi, jo vispārīgās līnijās tie atbilst majoritātes un minoritātes kā dominējošās un subordinētās grupas diskursiem. Katras grupas iekšienē pastāv t. s. alternatīvie diskursi, kas atšķiras no grupas dominējošā diskursa.

Šķelšanās attieksmē pret mazākumtautību izglītības reformu

Viens no galvenajiem etnopolitikas un integrācijas politikas virzieniem ir izglītības politika, konkrēti – mazākumtautību izglītības reforma vispārīzglītojošajās skolās. Latviešu un cittautiešu uzskati šajā jautājumā būtiski atšķiras. Tas norāda, ka izglītības reforma ir viens no nozīmīgākajiem Latvijas lielāko valodas kopienu šķelšanās iemesliem etnopolitisko diskursu kontekstā.

Kā redzams 1. attēlā, lielākā daļa latviešu atbalsta izglītības reformu mazākumtautību skolās (summējot atbildes “pilnībā atbalstu” un “drīzāk atbalstu”, šis rādītājs ir 76 % latviešu vidū), bet cittautieši – gluži pretēji – vairākumā gadījumu to neatbalsta (summējot atbildes “pilnībā neatbalstu” un “drīzāk neatbalstu”, šis rādītājs ir 29 % cittautiešu vidū).

Jautājums: “Sākot ar 2004. gada septembri, Latvijā visās mazākumtautību skolās desmitajās klasēs ir paredzēts mācīt 60 % priekšmetu latviešu valodā un 40 % priekšmetu dzimtajā valodā. Kāda ir jūsu attieksme pret šādu kārtību?”

Avots: “Etniskā tolerance un Latvijas sabiedrības integrācija”, BSZI, ES PHARE, 2004.

1. att. Attieksme pret izglītības reformu

Ņemot vērā, ka izglītība ir viens no valsts attīstības galvenajiem resursiem, viedokļu konfrontācija šajā jautājumā ir uzskatāma par nosacījumu ievērojamas etniskās neiecietības un līdz ar to arī sociolingvistiskās šķelšanās pieaugumam gan latviešu, gan cittautiešu vidū.

Ja apkopojam šos datus ar mazākumtautību jauniešu attieksmi, ir redzams, ka pāreju uz mācībām 60 % latviešu valodā un 40 % dzimtajā valodā atbalsta tikai 15 % mazākumtautību 9.–12. klašu skolēnu (“Cittautiešu jauniešu integrācija Latvijas sabiedrībā izglītības reformas kontekstā”, BSZI, 2004). Taču šo datu interpretācijā ļoti svarīgi ir ņemt vērā pētījuma lauka darba laika sociālpolitisko situāciju valstī (aptaujas laiks: 2004. gada 6. aprīlis – 14. maijs). Aptaujas laiks sakrīta ar vairākiem sociālpolitiskiem notikumiem⁴ valstī saistībā ar izglītības reformu – tika pieņemti nozīmīgi politiski lēmumi, grozījumi Izglītības likumā, kas izraisīja ne tikai daudzas diskusijas gan publiskajā, gan privātajā telpā, bet arī atklātas protesta akcijas pret izglītības reformu. Šie sociālpolitiskie notikumi ir vērtējami kā nozīmīgs faktors, kas ietekmē valodas kopienu attiecības dezintegrācijas virzienā.

⁴ 22. janvārī Rīgā notika pikets pie Saeimas ēkas “Rokas nost no krievu skolām!”. Šajā dienā bija paredzēts pieņemt valdības 2003. gada maijā ierosinātos grozījumus Izglītības likumā, lai nostiprinātu samēru starp mācībvalodu lietojuma apjomu 60 % latviešu un 40 % dzimtajā valodā mazākumtautību vidusskolās. Otrajā lasījumā likumprojekts tika pieņemts jaunā redakcijā, paredzot mācības latviešu valodā mazākumtautību vidusskolās, izņemot ar etnisko identitāti un kultūru saistītos mācību priekšmetos.

23. janvārī Rīgā pie Izglītības un zinātnes ministrijas ēkas notika protesta mītiņš pret jauno likuma redakciju un izglītības reformu. Saeimas valdošās koalīcijas deputāti atteicās no ierobežojumiem izglītībā, un trešajam lasījumam tika sagatavots priekšlikums mazākumtautību vidusskolās noteikt mācības atbilstoši iepriekšējam principam – 60% latviešu un 40% dzimtajā valodā. Turklāt dzimtajā valodā apgūstamo mācību priekšmetu izvēle ir skolas ziņā.

5. februārī likumprojektu pieņēma trešajā lasījumā. Šajā dienā tika organizēti masu protesta mītiņi pie Saeimas ēkas un Valsts prezidentes pils.

11. februārī Rīgā notika streiks – mītiņš pie Valsts prezidentes pils. Līdz 12. februārim Valsts prezidente varēja atdot pieņemto Izglītības likumu Saeimā atkārtotai izskatīšanai.

27. februārī stājās spēkā pieņemtie grozījumi Izglītības likumā.

6. martā notika Vislatvijas krievu skolu aizstāvju kongress. Tā dalībnieki izvirzīja trīs galvenās prasības: pirmkārt, atjaunot izglītību krievu valodā, otrkārt, piešķirt LR pilsonību visām personām, kurām ir “LR nepilsoņa” statuss, treškārt, piešķirt oficiālās valodas statusu krievu valodai.

15. aprīlī Rīgā Esplanādē pie J. Raiņa pieminekļa notika streiks pret izglītības reformu. Akcijas galvenais mērķis bija nodot izglītības un zinātnes ministram un ministru prezidentam vēstuli “Mums nav vajadzīga šāda reforma!”.

16. aprīlī Rīgā tika organizēta atklātā stunda krievu valodā pie Kongresu pils.

1. maijā Rīgā pie Uzvaras pieminekļa notika manifestācija “Par krievu skolām vienotā Eiropā”.

(Avots: “Cittautiešu jauniešu integrācija Latvijas sabiedrībā izglītības reformas kontekstā”, Rīga: BSZI, 2004: 8, 9).

Kvalitatīvo datu analīzē, kas atspoguļo krievu jauniešu diskursu par izglītības reformu, skaidri iezīmējas integrācijas un opozīcijas diskursu sadursmes attieksmēs pret izglītības reformu. To ilustrē nākamais diskusijas fragments.

Opozīcijas diskurss.

- *Es uzskatu, ka skolai pašai ir jāizvēlas – skolas administrācijai kopā ar vecākiem ir pašiem jāizlemj, jo nevar viennozīmīgi apgalvot, ka visu vajag latviešu valodā vai arī atstāt visu krievu valodā. (..) augstskolas dēļ nav vērts pāriet uz latviešu valodu. Mīmusus tam, lai paliktu tikai krievu valodā, es nesaskatu.*

Integrācijas diskurss.

- *Skolas taču pamatā ir valsts skolas, pareizi? Tad kāpēc valstij jau tik ilgu gadus, 10 gadus, nodrošināt krievu iedzīvotājus, krievu skolas? Krievijā taču ir ļoti daudz azerbaidžāņu, bet tur taču nav tik daudz skolu priekš viņiem kā Latvijā priekš krieviem.*

Opozīcijas diskurss.

- *Bet lieta tāda, ka šeit Latvijā tiešām ir ļoti daudz krievvalodīgo iedzīvotāju, kas maksā nodokļus. Bet nodokļi – tā taču ir nauda!*
- *Kāpēc nevar būt divas valsts valodas? (Skolēni, Rīga, 1. grupa.)*

Diskutējot par izglītības reformu, cittautiešu skolēnu vidū dominē negatīvās attieksmes. Skolēni, kas atbalsta izglītības reformu un saskata tajā pozitīvos aspektus un ieguvumus, pauž savas grupas alternatīvo diskursu. Viņu izteikumi pamatā iekļaujas integrācijas diskursa argumentācijas shēmās un tematiski atbilst tā saturam. Interesanti, ka šajos izteikumos respondenti distancējas no pozitīvajiem vērtējumiem un attieksmēm, lietojot vietniekvārdu “viņi”. Skolēnu komentāros ir jaušama vēlēšanās atbilst opozīcijas diskursam.

- *Es droši vien būšu pret jums visiem [šeit un turpmāk citātos – autores pasvītrojumi], **bet tomēr izteikšu savu viedokli, ka es principā esmu par reformu.** Es gribu pateikt, ka tagad mēs te visi sēžam un domājam tikai par sevi. Labi, pieņemsim, es nepiekrītu, ka tas ir no 10. klases. (Skolēni, Rīga, 1. grupa.)*

Analizējot skolēnu diskursā par izglītības reformu valdošos tematus, ir izkristalizējusies būtiska atziņa – protests pret izglītības reformu ir veids, kā krievvalodīgās kopienas locekļi iestājas par krievu valodu. Kā liecina etnopsihologu atziņas (Apine, 2001: 29–2), Latvijas krievu pašidentifikācijas elements ir nevis etniskā izcelsme, bet krievu valoda un krievu valodā funkcionējošā kultūra. Krievu valodas pastāvēšana un lietojuma lauks nosaka pašas kopienas pastāvēšanu. Izglītības reformā skolēni saskata vērsanos pret krievu valodu, bet līdz ar to pret šīs valodas lietotājiem. Šāds viedokļu kopums norāda arī uz to, ka protesta kustības ietvaros spēcīgāka ir kļuvusi kopienas identitāte un iekšējā konsolidācija.

- *Attiecībā uz latviešu valodu dzejnieks Imants Ziedonis cīnījās padomju laikos par latviešu valodu kā pamatvalodu, un viņam tas izdevās. Mēs visi redzējām, kā latviešu valodu pieņēma par pamatvalodu. Tagad notiek tas pats – krievvalodīgie cīnās par krievu valodu, nevis lai kādu gāztu, bet lai vienkārši kaut ko nedaudz pamainītu, bet panākumi pagaidām nav nekādi labie.* (Skolēni, Rīga, 2. grupa.)

Vēl viena būtiska atziņa, kas sakņojas jauniešu diskursu izpētē, ir tā, ka reformas kontekstā ir saasinājušās starpetniskās attiecības sabiedrībā, tā pastiprinot sociolingvistisko šķelšanos valstī. Šīs nostājas pamatā ir cittautiešu vidū izplatītā atziņa, ka izglītības politikas veidotāji ir latviešu valodas kopienas locekļi. Līdz ar to vērsšanās pret politisko eliti, tās pieņemtajiem lēmumiem netieši izpaužas kā nepatika pret latviešu valodā runājošo kopienu.

- *Šī reforma tiešām ir akmens divu rasu savstarpējo attiecību vidū, ja tā var izteikties, krievvalodīgie un latvieši.* (Skolēni, Daugavpils.)
- *Tāpēc man liekas, ka tādu cilvēku dēļ, kas iet uz šiem mītiņiem, arī rodas tādi cilvēki, kas sāk kliegt: “Iesim sitīsim latviešus!” Tā arī rodas tādi konflikti. Tieši tad, kad ir daudz cilvēku un visi ir uzvilkušies, un visi tur kaut ko kliež, tad jauniešiem arī rodas tādi nodomi darīt kaut ko.* (Skolēni, Rīga, 1. grupa.)

Šo atziņu, kas izriet no kvalitatīvo datu analīzes, apstiprina arī aptauju dati. Skolēnu grupai rādītājs “pēdējā pusgada laikā manas attiecības ar latviešiem ir pasliktinājušās” ir visaugstākais (20 %) salīdzinājumā ar vecākiem (8 %) un skolotājiem (4 %)⁵. Diskursa līmenī šādas latviešu un cittautiešu attiecības tiek identificētas kā etniskais konflikts, taču pēc būtības tas ir etnopolitisks konflikts, jo tā pamatā ir vairāk politiskas, ne tikai etniskas intereses. Turklāt krievu valodas kopienas locekļu etniskā piederība ir ļoti daudzveidīga un nav noteicoša šo kopienu vienojošā pazīme atšķirībā no krievu valodas.

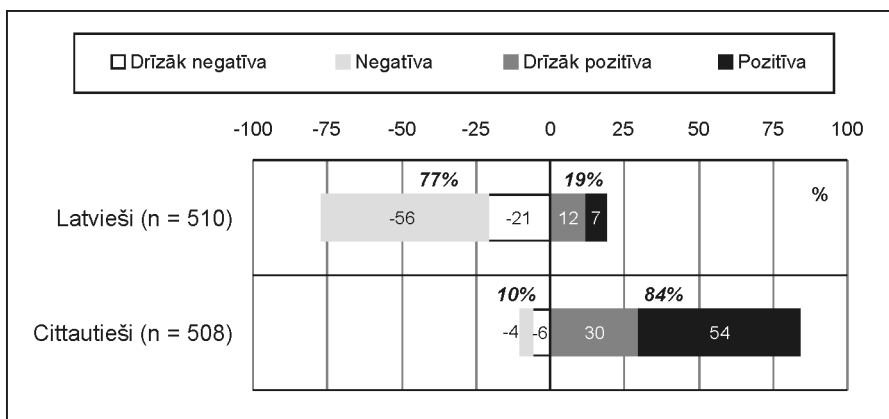
Šķelšanās attieksmē pret latviešu valodu, tās zināšanām un lietojumu

Valodas lietojums ir viena no redzamākajām sociolingvistiskās šķelšanās pazīmēm. Šobrīd latviešu un krievu valodas sociolingvistiskās funkcijas sabiedrībā liecina par notikušu valodu hierarhijas maiņu par labu latviešu valodai. Vienlaikus virkne pazīmju – iedzīvotāju sociālie tīkli, valodas lietojums formālajā un neformālajā vidē, krievu kopienas centieni nostiprināt krievu valodas statusu un paplašināt tās lietojuma lauku u. c. – joprojām liecina par Latvijā pastāvošo valodu konfliktu, kura skaidrošanā iespējams izmantot P. H. Neldes teorētisko koncepciju. Viņš norāda, ka valodas, kuru starpā

⁵ “Cittautiešu jauniešu integrācija Latvijas sabiedrībā izglītības reformas kontekstā”, BSZI, ES PHARE (2004).

pastāv kontakti, neizbēgami rada pamatu konfliktam šajās valodās runājošo starpā (Nelde, 1986). Pamatojoties uz šo Neldes atzinumu, iespējams izvirzīt pieņēmumu, ka valodas konflikti var pāraugt valodas kopienu konfliktos un izpausties kā politiski konflikti. Šādu konfliktu pamatā ir tas, ka sabiedrībā dominējošā valodas grupa kontrolē administratīvo, politisko un ekonomisko dzīvi. Subordinētā valodas grupa šādos apstākļos ir spiesta vai nu atteikties no saviem sociālajiem mērķiem, asimilēties, vai arī pretoties. Arvien biežāk subordinētās valodas grupas, kuras ir pietiekami lielas un spēcīgas un kurām bez vienotas valodas ir arī vienota kultūra, izvēlas politisko pretestību, kas ir viena no politiskā valodas konflikta izpausmes formām. Šāda veida konflikti ir īpaši raksturīgi tajās sabiedrībās, kurās dominējošā grupa par pārējās sabiedrības daļas integrācijas pamatu izvirza savu valodu (Nelde, 1998), kā tas ir arī Latvijā, kur valodu konflikts izvēršas starp divām dominējošām valodām – latviešu un krievu valodu.

Jautājums: “Kāda ir Jūsu attieksme pret krievu valodas kā otrās valsts valodas ieviešanu Latvijā?”

Avots: “Etniskā tolerance un Latvijas sabiedrības integrācija”, BSZI, ES PHARE, 2004.

2. att. Attieksme pret krievu valodu kā otro valsts valodu Latvijā

Par Latvijā pastāvošo valodu konfliktu un tā ietekmi uz sociolingvistisko šķelšanos liecina arī attieksme pret krievu valodu kā otro valsts valodu. Kā norādīts vienā no Latvijas iedzīvotāju aptaujām,⁶ lielākā daļa latviešu neatbalsta krievu valodas kā otrās valsts valodas ieviešanu Latvijā, savukārt cittautieši – gluži pretēji – to atbalsta (2. att.).

⁶ “Etniskā tolerance un Latvijas sabiedrības integrācija”, kvalitatīvs un kvantitatīvs pētījums, BSZI, ES PHARE (2004).

Salīdzinot šos datus ar skolēnu aptaujas rezultātiem, ir redzams, ka lielākajai daļai skolēnu (95 %) ir “pozitīva” vai “drīzāk pozitīva” attieksme pret krievu valodas kā otrās valsts valodas ieviešanu Latvijā. Kad skolēniem, kuri pauž kopumā pozitīvu attieksmi, bija jāatbild uz jautājumu “*Kāpēc krievu valodai būtu jāpiešķir otrās valsts valodas statuss Latvijā?*”, vairākums skolēnu (84 %) kā iemeslu norādīja, ka “*tā ir valoda, kurā runā liela daļa Latvijas iedzīvotāju*”. Otrā biežāk sniegtā atbilde bija “*ir svarīgi atjaunot un nostiprināt krievu valodas statusu sabiedrībā*” (38 %).⁷

Kvalitatīvo datu analīze atklāj, ka krievu valodas kopienas jauniešu nostādnes par latviešu valodas lietošanu lielā mērā iekļaujas integrācijas diskursā, uz ko norāda skolēnu vairākkārt paustā pārliecība, ka Latvijā ir jāprot latviešu valoda un ka tā ir sabiedrības integrācijas pamats.

Jauniešu diskursu analīze liecina, ka viņiem ir pozitīva nostāja pret latviešu valodu kā valsts valodu, bet negatīvā attieksme ir vērsta pret latviešu valodu kā mācību valodu. Tas savukārt liecina par politisko lēmumu un konkrētas politikas īstenošanas ietekmi uz etnopolitiskā diskursa saturu un attiecīgi arī uz sociolingvistisko grupu attiecībām.

Kaut arī kopumā mazākumtautību jauniešiem ir pozitīva attieksme pret latviešu valodu un tās prasmes nepieciešamību (tā atbilst dominējošajam valsts integrācijas diskursam), aktualizējas arī opozīcijas diskursi.

Jauniešu viedokļi un komentāri par latviešu valodu norāda uz divu sabiedrībā dominējošo diskursu konfrontāciju un liecina par Latvijā pastāvošo valodu konfliktu. Proti, attieksmju līmenī skolēni atbalsta integrācijas diskursu, bet viņu sociālā prakse liecina par to, ka viņiem nav iespēju apliecināt savu attieksmi sociālajā realitātē – ārpus skolas viņi kontaktējas galvenokārt krievu valodā. Latviešu valodu skolēni lieto samērā reti un neregulāri, biežāk īsās pieklājības frāzēs.

Skolēni izmanto vairākas argumentācijas shēmas un stratēģijas, lai pamatotu, kāpēc viņi tik reti lieto latviešu valodu. Viena no raksturīgākajām ir attaisnojuma stratēģija, kas izpaužas kā neatbilstība starp izteikuma daļām: pirmajā daļā ir skaidra norāde uz nepieciešamību praktizēties valodas lietošanā, otrajā daļā – argumenti, kāpēc valoda netiek lietota.

- *Labāk runāt latviski ar kļūdām un tādā veidā gūt pieredzi, bet tu izej uz ielas, un tur tev kāds pasaka – tu krievs, tu tāds un šitāds, tu neko nesaproti. Pēc tam vairs nespēj izteikt nevienu vārdu. Tev kļūst kauns par savu valodu.* (Skolēni, Rīga, 2. grupa.)

⁷ “Cittautiešu jauniešu integrācija Latvijas sabiedrībā izglītības reformas kontekstā”, kvalitatīvs un kvantitatīvs pētījums, BSZI, ES PHARE (2004).

Viedokļu pamatojumā skolēni lieto arī šķietamā pieļāvuma argumentācijas shēmu. Atbilstoši tai latviešu uzvedība un attieksme ir cēlonis, kāpēc krievvalodīgie nerunā latviešu valodā. No vienas puses, skolēni pieļauj, ka grupa “mēs” rīkojas nepareizi, bet, no otras puses, tās rīcību attaisno vai arī uztver un interpretē neadekvāti. Tāpat respondenti izmanto arī “pārceļšanas taktiku”, stāstot par saviem paziņām, draugiem, par to, “kā parasti, vispār notiek”, nevis par savu konkrēto pieredzi. Raksturotās skolēnu lietotās argumentācijas shēmas iekļaujas pozitīvā paštēla diskursīvajā stratēģijā.

Mazākumtautību jauniešu latviešu valodas lietošanas paradumus un arī apguvi pamatā nosaka instrumentālā motivācija. Analizējot valodas apguves motivāciju sociolingvistiskās šķelšanās kontekstā, jānorāda, ka instrumentālā valodas apguves un lietošanas motivācija ir vērsta uz indivīdu un sekmē sociolingvistisko fragmentāciju sabiedrībā, turpretim integratīvā motivācija ir vērsta uz grupas vienotību, solidaritāti, saliedētību, attīstot kolektīvo identitāti un apziņu (Beikers, 2000). Šādā griezumā jauniešu latviešu valodas lietošanas paradumi liecina par negatīvu ietekmi uz Latvijas sabiedrības sociolingvistisko grupu integrāciju.

Šo atziņu apstiprina arī citu pētījumu dati, kas raksturo latviešu un krievu valodas kopienas valodu lietošanas paradumus. Latvieši norāda, ka, kontaktējoties ar citas tautības pārstāvjiem, viņi pārsvarā lieto krievu valodu. To nosaka gan ieradums, gan krievu valodas kopienas locekļu vājās latviešu valodas zināšanas. Savukārt cittautieši atzīst, ka nereti viņi tikai principa pēc lieto krievu valodu, turklāt uz šādu rīcību viņus mudinot latvieši, kas agresīvā formā norāda uz nepieciešamību Latvijā visiem runāt tikai latviešu valodā.⁸ Tādējādi abu sociolingvistisko grupu valodas lietošanas pieredze ir pretrunīga un norāda uz zināmu spriedzi, kas rada valodu konflikta situācijas.

Etnisko tīklu ietekme uz sociolingvistisko šķelšanos

Valodas kopienas sociālie tīkli ir uzlūkojami par sociolingvistiskās šķelšanās raksturojošu pazīmi, atklājot tīklu homogenitāti vai heterogenitāti atbilstoši tīklā iesaistīto aģentu etniskajai un lingvistiskajai piederībai. Tīklu analīze – šajā gadījumā saskarsmes biežuma un satura izpēte – ļauj iegūt izpratni par šķelšanās cēloņiem pašu respondentu skatījumā.

Analizējot krievu kopienas jauniešu etnisko attiecību vērtējumu, ir jānodala divi šo attiecību līmeņi. No vienas puses, skolēni runā par etniskajām attiecībām sabiedrības mērogā (vispārīgais/globālais līmenis), no otras puses, viņi raksturo un vērtē etniskās attiecības sava sociālā tīkla ietvaros

⁸ “Latvijas iedzīvotāju motivācija un ekspektācijas attiecībā pret Latvijas iestāšanos Eiropas Savienībā”, BSZI (2003).

(konkrētais/ lokālais līmenis). Raksturīgi, ka, runājot par starpetniskajām attiecībām vispārīgā līmenī, skolēni tās vērtē drīzāk negatīvās kategorijās – kā konfliktējošas, turpretim savas attiecības ar latviešiem cittautiešu jaunieši raksturo pozitīvi – kā draudzīgas vai neitrālas. Tas ļauj izvirzīt pieņēmumu, ka konflikti etniskajās attiecībās pamatā pastāv diskursa, nevis ikdienas prakses līmenī. Vienlaikus tas norāda uz to, ka diskursa līmenī pastāvošie etniskie konflikti skolēnu apziņā tiek pārcelti uz sociālo realitāti.

Jaunieši savos izteikumos sadala sabiedrību “latviešos” (grupā “viņi”) un “krievos” (grupā “mēs”). Veids, kā viņi runā par šīm grupām, norāda uz sabiedrības šķelšanos. Krievu skolēnu raksturotās starpetniskās saskarsmes situācijas ļauj konstatēt vairākus konflikta tipa attiecību cēloņus, kas vienlaikus ir analizējami arī plašākā mērogā – kā iespējamie sabiedrības sociolingvistiskās šķelšanās iemesli.

(1) Latviešu attieksme pret latviešu valodas zināšanu nepieciešamību un lietošanu. Tieši valoda, pēc mazākumtautību jauniešu domām, ir viens no nozīmīgākajiem elementiem, kas šķeļ Latvijas sabiedrību. Izteikumos par latviešu valodu īpaši aktualizējas grupas “mēs” nošķiršana no grupas “viņi”.

(2) Vēsturiskā saskarsmes pieredze. Skolēnu vidū pastāv viedoklis, ka sabiedrības etniskā šķelšanās “nav nekas jauns”, tā ir bijis “no laika gala” (raksturīgi ir piesaukt padomju varas gadus) un tā ir šo sabiedrību raksturojoša pazīme – divu kopienu līdzaspastāvēšana paralēlās telpās.

(3) Tautība kā demarkācijas zīme. Jaunieši runā gan par latviešu, gan par krievu negatīvajām attieksmēm pret otru tautību. Šajā konfliktējošo attiecību un sabiedrības šķelšanās iespējamo cēloņu grupā iekļaujas arī skolēnu ksenofobiskās attieksmes pret ārējo grupu, kuru vieno cita etniskā piederība nekā iekšējai grupai “mēs”.

(4) Politiskie lēmumi, kas attiecas uz mazākumtautību pārstāvjiem pilsonības, valodas un izglītības jomā, ir vēl viens būtisks sabiedrības dezintegrācijas cēlonis, turklāt gan vertikālajā, gan horizontālajā dimensijā. Pēc skolēnu domām, vairāki lēmumi diskriminē valstī dzīvojošās etniskās minoritātes, un tāpēc tie negatīvi ietekmē attieksmi pret latviešiem kā majoritāti un starpetniskās attiecības individuālajā un sabiedrības līmenī.

Krievu valodas kopienas neapmierinātība un kritiskās attieksmes ir vērstas pret politiskajiem lēmumiem pilsonības, valodas un izglītības jomās, kas attiecas uz mazākumtautību pārstāvjiem.

Tā kā politisko lēmumu pieņēmēji ir politiķi, tad tipiski ir norādīt, ka sabiedrības etniskajā dezintegrācijā ir vainojami tieši viņi. Tas savukārt apstiprina atziņu, ka noteicošais sociolingvistisko grupu šķelšanās cēlonis ir attieksmju konflikts – etnopolitisko diskursu konfrontācija.

Šādas atziņas sastopamas arī latviešu diskursā par etniskajām attiecībām. Latviešu jaunieši ir pārliecināti, ka Latvijas politiķi ar nodomu kultivē un saasina etniskās nesaskaņas valstī, izmantojot tās savās politiskajās spēlēs par varu, tādējādi sekmējot sociolingvistiskās sabiedrības šķelšanos divās daļās.

- *Es te gribētu nodalīt divas lietas – viena ir sadzīve, tavs kaimiņš, un otra ir jau augstākā, teiksim, politiskajā līmenī. Negribētu teikt sabiedrisko attiecību līmenī, bet nu tā. Jo man liekas, ka no tā tiek veidota diezgan liela ažiotaža. Man liekas, ka tā brēka ir daudz lielāka nekā vilna, jo reāli taču neviens uz ielas nešauj viens otru nost par to, ka kāds runā kādā valodā. Bet tas vienkārši tiek uzkurināts diezgan mākslīgi, un manā uztverē tas ir tādēļ, lai uzvarētu cīņu par varu. Zināma cilvēku grupa izmanto šo argumentu, lai būtiski nošķirtos no citas cilvēku grupas un līdz ar to iegūtu zināmu varu. (Pilsonis, jaunietis, Rīga.)⁹*

Salīdzinot šīs atziņas ar kvantitatīvajiem datiem – skolēnu aptaujas rezultātiem, ir redzams, ka 82 % skolēnu uzskata, ka viņiem ir “draudzīgas” vai “drīzāk draudzīgas” attiecības ar latviešiem. Kaut arī empīriskie dati liecina, ka cittautiešu jauniešu etniskie tīkli ir heterogēni un atvērti starpetniskai komunikācijai, tomēr mijiedarbības saites ar latviešiem ir vājas, jo pamatā tie latvieši, kas ir skolēnu etniskajos tīklos, ir draugi (saskarsmes biežuma rādītājs ļauj izvirzīt pieņēmumu, ka tie nav tuvi draugi) vai paziņas, nevis ģimenes locekļi, tuvi radnieki vai tuvi (labākie) draugi.

Analizējot kvalitatīvos datus (iedzīvotāju un skolēnu grupu diskusijas¹⁰), iespējams izvirzīt secinājumu par latviešu kopienas un krievu valodā runājošās kopienas nošķirtības un savstarpējas izolēšanās tendences attīstību, īpaši neformālajā telpā. Viena no galvenajām pazīmēm, kas par to liecina, ir vājās mijiedarbības saites ar otras (attiecīgi latviešu vai krievu) sociolingvistiskās grupas locekļiem, kā arī savas grupas valodas lingvistiskā pašpietiekamība. Šie divi faktori ir attiecināmi kā uz latviešu, tā uz krievu valodas kopienu locekļu dominējošo saskarsmes modeli privātajā telpā – mājās, draugu lokā u. tml. Savstarpējas norobežošanās tendences attīstība ir vērtējama kā sabiedrības sociolingvistisko šķelšanos sekmējošs process un pazīme vienlaikus.

⁹ “Latvijas iedzīvotāju motivācija un ekspektācijas attiecībā pret Latvijas iestāšanos Eiropas Savienībā”, BSZI (2003).

¹⁰ “Etniskā tolerance un Latvijas sabiedrības integrācija”, BSZI, ES PHARE (2004). / “Cittautiešu jauniešu integrācija Latvijas sabiedrībā izglītības reformas kontekstā”, BSZI, ES PHARE (2004).

Šķelšanās valodas kopienu attieksmē pret ES

Analizējot sabiedrībā pastāvošos etnopolitiskos diskursus, jāņem vērā valstī notiekošie sociālpolitiskie procesi. Viens no nozīmīgākajiem šobrīd ir Latvijas integrācija Eiropas Savienībā. Izvērtējot balsojuma un aptauju datus par Latvijas iestāšanos ES, ir pamats secinājumam par dominējošo valodas kopienu attieksmju konfrontāciju šajā jautājumā.

3. tabula

**Rezultāti, kas iegūti referendumā par Latvijas iestāšanos ES (2003)
un aptaujas datu validitāte**

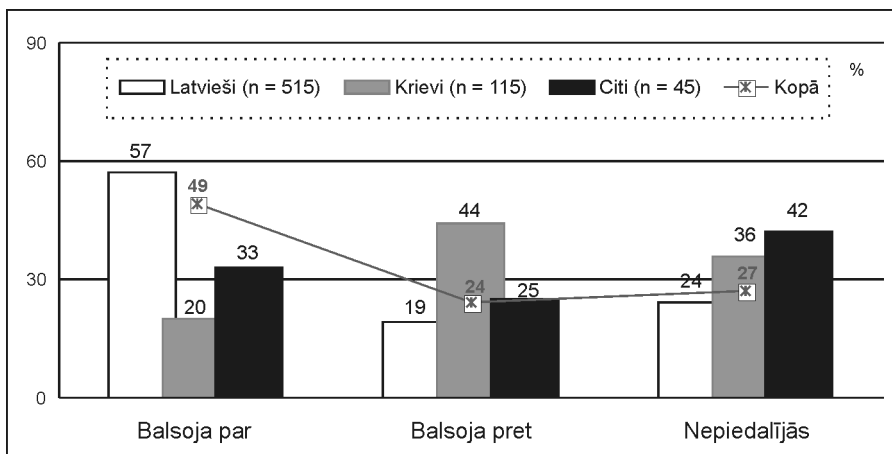
	Referenduma rezultāti (2003) Centrālās vēlēšanu komisijas dati		Aptaujas dati (BSZI, 2003) (n=675; pilsoņi vecumā 18–74); svērti dati
Balsstiesīgie pilsoņi	1 381 890	100 %	100 %
Referendumā piedalījušos skaits	1 010 467	73,12 %	–
“par” balsojušie	676 700	48,97 %	49 %
“pret” balsojušie	325 980	23,59 %	23,6 %
Referendumā nepiedalījušos skaits	371 423	26,88 %	27,4 %
% no tiem, kas piedalījušies referendumā (CVK dati): “par” – 66,97 % “pret” – 32,26 % Nederīgi biļeteni – 0,77 %			

Kā redzams 3. tabulā, no visiem nobalsojušajiem par Latvijas iestāšanos ES balsojuši 66,97 %, pret – 32,26 %. Pēc etniskā sadalījuma “par” balsojuši 57 % latviešu, 20 % krievu un 33 % cittautiešu, savukārt “pret” – 19 % latviešu, 44 % krievu un 25 % citu tautību pārstāvju (3. att.).

Jautājums: “Kā Jūs balsojāt referendumā par Latvijas dalību Eiropas Savienībā?”

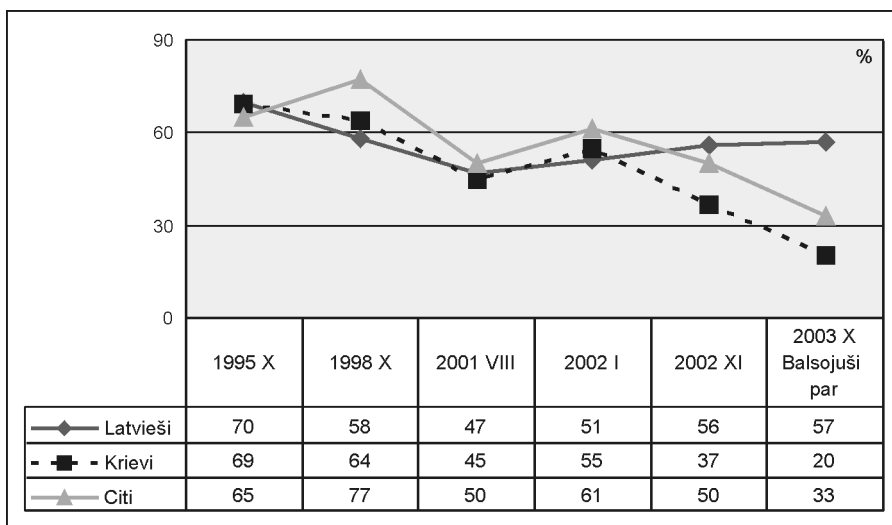
Nākamajos divos attēlos ir atspoguļota lielāko etnisko grupu attieksme pret iestāšanos ES un tās dinamika laikā no 1995. līdz 2003. gadam. Kā redzams, visu triju attēlā iekļauto grupu – latviešu, krievu, cittautiešu – attieksmi veido t. s. šķēres, turklāt diagrammām, kas raksturo krievu un cittautiešu viedokli, ir gandrīz vienāda trajektorija, kas apstiprina attieksmju šķelšanos atbilstoši sociolingvistiskajai piederībai, pieņemot, ka krieviem un cittautiešiem dzimtā valoda pamatā ir krievu valoda.

Kā liecina šie dati, lūzuma punkts abu grupu attieksmēs ir 2002./2003. gads, kad arī izveidojās atklāta nostāju konfrontācija. Šī raksta ietvaros būtu neiespējami iztirzāt visus varbūtējos šīs situācijas cēloņus, un tas arī nav autores mērķis. Īsumā aplūkosim iespējamus cēloņus, raugoties uz šo situāciju no etnopolitiskā diskursa analīzes un iedzīvotāju attieksmju perspektīvas.

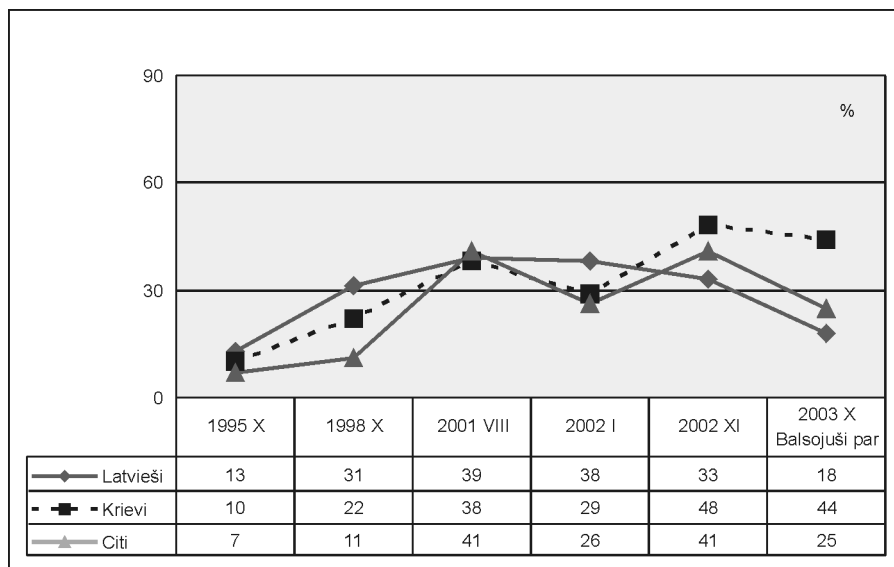
Bāze: LR pilsoņi, n=675; dati novērtēti arī pēc balsojuma referendumā // Avots: BSZI, 2003. oktobris.

3. att. Balsojums par Latvijas iestāšanos ES – etniskais griezumus (%)

Avots: Baltijas datu nams, 1995–1998; Baltijas Sociālo zinātņu institūts, 2001–2003.

4. att. Iedzīvotāji, kas atbalstījuši iestāšanos ES (%)

Avots: Baltijas datu nams, 1995–1998; Baltijas Sociālo zinātņu institūts, 2001–2003.

5. att. Iedzīvotāji, kas nav atbalstījuši iestāšanos ES (%)

Latvijas iestāšanās ES ir viens no Latvijas iekšpolitikas un ārpolitikas virzošajiem mērķiem kopš Latvijas neatkarības atgūšanas 90. gadu sākumā. Šim mērķim, kā jau raksta sākumā norādīts, tika pakārtota arī valsts etnopolitika un veidota integrācijas politika. Kaut arī nav īpašu ES vai EP dokumentu, kas reglamentē valodas politiku atsevišķās dalībvalstīs, pastāv principiālas nostādnes, kas izriet no ES ideoloģijas. Ikvienā dalībvalstī, tāpat kā ES kopumā, jāīsteno aktīva minoritāšu valodu un lingvistiskā un kultūras plurālisma politika (Druviete, 2001).

Cittautiešu sākotnējo pozitīvo attieksmi pret ES (no 1995. līdz 2002. gadam) lielā mērā noteica tieši šis apsvērumus. Tajā sakņojās cittautiešu pārliecība par tādu “sev izdevīgu” likumu pieņemšanu, kas atbilstu mazākumtautību un nepilsoņu interesēm. Tā, piemēram, ilgstoši bija izplatīts viedoklis par t. s. “nulles varianta” pieņemšanu attiecībā uz Latvijas pilsonības piešķiršanu. BSZI 2003. gadā veiktais pētījums par iedzīvotāju ekspektācijām attiecībā uz Latvijas iestāšanos ES skaidri parāda nepilsoņu dominējošo nostāju un diskursu. Ilustrācijai minēti daži izteikumi no iedzīvotāju grupu diskusijām.

- *Es domāju, ka ES piespiedīs visiem Latvijas iedzīvotājiem iedot pilsonību. Nulles variantu.* (Nepilsonis, jaunietis, Daugavpils.)
- *Jā, visiem iedot nulles variantu. Lietuva, malacis, iedeva visiem nulles variantu. Visi ir pilsoņi. Zina valodu, jo neviens nav piespiedis, neviens nav uzspiedis. (..) Bet te pašā saknē nocirta to vēlēšanos. Spieda ar varu.* (Nepilsonis, vecāks par 30 gadiem, Rīga.)

- *Varbūt, ja viņa [Latvija] iestāsies, tad iedos nulles variantā Latvijas pilsonību. Nolikt pilsonību nav problēmu, latviešu valodas pamati ir katram, jo skolā mums mācīja. (..) Var aiziet uz kādiem kursiem un nokārtot, bet gribētos, lai viņi paši iedod, nevis kaut kur iet. (Nepilsonis, jauniešs, Daugavpils.)*¹¹

Līdzīga cittautiešu attieksme – pārliecība par ES ietekmi uz Latvijas politiskajiem lēmumiem – bija vērojama arī citos ar integrācijas politiku un etnopolitiku saistītajos jautājumos, kas skar mazākumtautības, – jautājumos par izglītības reformu, valodas politiku. Savukārt latviešu negatīvās nostādnēs etnopolitiskā diskursa līmenī sākotnēji bija saistītas ar priekšstatu, ka līdz ar Latvijas iestāšanos ES valsts šķietami zaudē savu neatkarību. Tika vilktas paralēles ar Latvijas piespiedu iekļaušanu bijušās PSRS sastāvā.

Pētījumi, kas veikti neilgi pirms Latvijas balsstiesīgo iedzīvotāju referenduma par valsts iestāšanos ES un pēc tā (2003. gadā), liecina, ka 2002. un 2003. gadā saasinājās cittautiešu attieksme vairākos ar etnopolitiku un integrācijas politiku saistītajos jautājumos, īpaši mazākumtautību izglītības jautājumā. Iespējams, to ietekmēja arī fakts, ka 2000. un 2001. gada Eiropas Komisijas ziņojumos par Latviju bija vairākkārt norādīts, ka Latvija ir izpildījusi nepieciešamos politiskos kritērijus, taču ir vēlams turpināt darbu naturalizācijas procesa sekmēšanai, lielāko atbildību šajā jautājumā deleģējot EDSO Augstajam komisāram un EDSO Misijai Latvijā – tās mandāts beidzās 2001. gada decembrī (*Muiznieks and Kehris*, 2003: 21). Ar šo brīdi kļuva skaidrs, ka ES spiediena ietekmē būtiskas izmaiņas valsts iekšpolitikā, kas vērsta uz mazākumtautībām, vairs nav sagaidāmas. Līdz ar to cittautiešu negatīvā attieksme izpaudās ne tik daudz pret valsts iekšpolitiku mazākumtautību jautājumos kā pret valsts centrālajām ārpolitiskajām aktivitātēm šajā laikā – iestāšanos ES. Tā vērās pret valdošo politisko varu kopumā. Turpretim latviešiem par Latvijas iestāšanos ES bija diametrāli pretējs viedoklis. Šādā kontekstā izmaiņas latviešu attieksmē ir vērtējamas kā protests pret mazākumtautību neapmierinātību ar valsts politiku.

Šobrīd, kā liecina Latvijas iedzīvotāju aptauja (BSZI, 2004), ar Eiropu cieši saistīti jūtas 12 % latviešu un 6 % cittautiešu. Savukārt 59 % cittautiešu atzīst, ka nemaz nejūtas saistīti ar Eiropu. Ar Krieviju cieši saistīti jūtas 23 % cittautiešu, bet nemaz nejūtas saistīti – 32 %.¹² Mazākumtautību jauniešu aptaujas dati rāda, ka salīdzinājumā ar piederību Latvijai vai Krievijai kopību ar Eiropu tie izjūt vismazāk. Tas ir vēl viens no faktoriem, kas izskaidro attieksmju konfrontāciju. Kaut arī nedaudz, tomēr latvieši piederību Eiropai un līdz ar to eiropisko identitāti apzinās vairāk nekā cittautieši.

¹¹ “Latvijas iedzīvotāju motivācija un ekspektācijas attiecībā pret Latvijas iestāšanos Eiropas Savienībā”, BSZI (2003).

¹² “Etniskā tolerance un Latvijas sabiedrības integrācija”, BSZI, ES PHARE (2004).

Kvalitatīvo datu¹³ analīze liecina, ka abām grupām piederība Eiropai ir raksturojama vairāk kā ģeogrāfiska, nevis kā sociāli ekonomiska vai politiska. Arī kvalitatīvie dati apstiprina atziņu par vājāku eiropisko identitāti cittautiešu vidū, jo tā sakņojas viņu pārliecībā par Latvijā valdošo diskrimināciju izglītības un pilsonības jomā.

Secinājumi

Etnopolitisko diskursu nozīme valodas grupu attiecībās

Mazākumtautību jauniešu etnopolitisko attieksmju un diskursu analīze atklāj, cik lielā mērā noteiktas politikas (šajā gadījumā izglītības reformas) īstenošanas veids ietekmē šīs diskursīvās grupas attieksmes un rīcības modeļus. Analizējot šīs grupas, var izvirzīt divus galvenos secinājumus. Pirmkārt, abu kopienu etnopolitiskās attieksmes ir savstarpēji ļoti cieši saistītas un viena otru ietekmē. Otrkārt, jauniešu etnopolitisko diskursu veido abu dominējošo etnopolitisko diskursu nostādnes un struktūras – valsts politikas veidota integrācijas diskurss un opozīcijas diskurss.

Mazākumtautību skolēnu etnopolitisko diskursu analīze un salīdzinājums ar sabiedrības attieksmēm kopumā norāda uz vairākiem būtiskiem secinājumiem, kas iezīmē divu galveno sociolingvistisko kopienu – latviešu (majoritātes) un krievu (minoritātes) – iespējamo attiecību attīstību integrācijas vai dezintegrācijas virzienā.

Nav pamata nodalīt sabiedrības grupas kā noteiktu diskursu nesējas pēc to sociāli demogrāfiskajām pazīmēm, jo sociāli demogrāfiskais profils nenorāda uz kādām īpašām problēmgrupām. Pamatoti ir nodalīt t. s. diskursīvās grupas jeb kodolus, kurus vieno etnopolitiskā diskursa struktūra un saturs – temati, izmantotās diskursīvās stratēģijas, stilistiskās iezīmes.

Esošo kvantitatīvo un kvalitatīvo datu analīze skaidri iezīmē divu dominējošo etnopolitisko diskursu struktūru un saturu. Lai gan pastāv vairāki alternatīvie diskursi, ir pamatoti apgalvot, ka dominējošās diskursu nesējas ir divas Latvijā lielākās sociolingvistiskās jeb valodas kopienas – latvieši un krievvalodīgie. Sabiedrībā pastāvošie etnopolitiskie diskursi balstās uz visaptverošo diskursīvo stratēģiju “pozitīvais paštēls un negatīvais cita tēls”. Atbilstoši kritiskā diskursa atziņām, tieši šī diskursīvā stratēģija ir viena no galvenajām pazīmēm, kas norāda ne vien uz dominējošo diskursu konfrontāciju, bet arī uz šo diskursu nesēju un lietotāju starpā pastāvošo attieksmju konfliktu, kas var rezultēties plašākā sociāli politiskā vai etniskā konfliktā.

Kā liecina cittautiešu jauniešu integrācijas izpēte izglītības reformas kontekstā, viens no noteicošajiem faktoriem, kas mainīs sociolingvistisko kopienu attiecības, būs valsts etnopolitikas un integrācijas politikas īstenošanas veids

¹³ “Latvijas iedzīvotāju motivācija un ekspektācijas attiecībā pret Latvijas iestāšanos Eiropas Savienībā”, BSZI (2003).

un forma, kas tiešā veidā ietekmē dominējošos etnopolitiskos diskursus. Nepārdomāti etnopolitiskie lēmumi ir būtisks sabiedrības dezintegrācijas cēlonis, kas sekmē sociolingvistisko šķelšanos sabiedriskajā un privātajā telpā, vertikālajā un horizontālajā dimensijā.

Nākotnes attīstības scenārijus nosaka to cilvēku daudzums, kuri izjūt piederību Latvijas sabiedrībai (94 % latviešu un 75 % cittautiešu jūtas piederīgi Latvijas sabiedrībai), un viedoklis par Latvijas sabiedrības vienotību. Ja jautā par vēlamo Latvijas nākotnes vīziju, lielākā daļa latviešu (84 %) un cittautiešu (82 %) ir līdzīgās domās – *“ir jāpanāk, lai Latvija būtu vienota, vienas kopienas sabiedrība, kurā dzīvo dažādu tautību cilvēki”*. Pretēju uzskatu – *“Latvija var būt arī divkopienas sabiedrība, kurā latvieši un krievvalodīgie dzīvo vairāk nošķirti un maz kontaktējas savā starpā”* – atbalsta neliela daļa aptaujāto (6 % latviešu un 9 % cittautiešu).¹⁴ Arī mazākumtautību jauniešu diskursu analīze rada pamatu secinājumam, ka daudzi no viņiem vēlas, lai Latvijas sabiedrība būtu vienota un integrēta. Kritiskās attieksmes pret valsti pamatojas uz sabiedrības vertikālo šķelšanos, t. i., starp sabiedrību un valsti, retāk – uz horizontālo šķelšanos sabiedrības etnisko, lingvistisko, kultūras grupu starpā.

Eiropēizācijas ietekme uz sociolingvistisko šķelšanos

ES un citu starptautisko organizāciju un institūciju ietekme uz Latvijas politiku ir vērojama tieši Latvijā etnopolitikā un integrācijas politikā, kas nepastarpināti attiecas uz Latvijā dzīvojošajām mazākumtautībām. Ir pamatoti apgalvot, ka Latvijas etnopolitika un integrācijas politika ir veidota un tiek īstenota tiešā eiropeizācijas ietekmē. Līdz ar Latvijas neatkarības atgūšanu tās ārpolitika un lielā mērā arī iekšpolitika ir virzīta tā, lai sekmētu integrāciju ES. Tas attiecas gan uz normatīvo aktu un politisko lēmumu pieņemšanu, gan uz to institūciju izveidi, kuru kompetencē ir integrācijas politikas un etnopolitikas īstenošana un tās pārraudzība.

Līdz ar Latvijas neatkarības atgūšanu 90. gadu sākumā īstenotā valsts valodas politika ir ievērojami izmainījusi valodu hierarhiju latviešu valodas un krievu valodas starpā. Latviešu valoda tiek lietota visās valstiski regulējamās sfērās, proti, valsts pārvaldē, pašvaldībās, sabiedrības informācijas, kultūras un arī izglītības jomās.

Sabiedrības etnopolitisko diskursu analīze liecina, ka Latvijā ir saasinājies valodu konflikts. Tas rada izmaiņas arī valodu hierarhijā. No vienas puses, konflikta cēloņi ir saistīti ar valsts etnopolitikas ietvaros pastāvošo mazākumtautību izglītības politiku, kuras kontekstā ir aktualizējies krievu valodas statuss. No otras puses, konflikts ir saistīts ar Latvijas integrācijas procesu ES, kas, iespējams, radīs jaunas izmaiņas valodu hierarhijā. Ir paredzams, ka valodu hierarhijā arvien augstāku vietu ieņems angļu valoda. Par to jau šobrīd liecina

¹⁴ “Etniskā tolerance un Latvijas sabiedrības integrācija”, BSZI, ES PHARE (2004).

vairāki pētījumi.¹⁵ Kaut arī joprojām latvieši vairāk uzsver latviešu valodas zināšanu nepieciešamību, bet krievi un citu tautību pārstāvji – krievu valodas nozīmīgumu, tomēr abu sociolingvistisko grupu vidū pieaug angļu valodas nozīmīguma apzināšanās, kas liecina gan par pieaugošo valodu konkurenci, gan globalizācijas procesu ietekmi, gan Latvijas ārpolitiskajām aktivitātēm līdz ar iestāšanos ES.

Nozīmīgus secinājumus var izdarīt, analizējot dominējošo valodas kopienu attieksmes pret ES un šo kopienu valstisko identitāti raksturojošos rādītājus.

Kopumā Latvijas iedzīvotājiem – gan cittautiešiem, gan latviešiem – ir attīstīta valstiskā identitāte, kaut arī katrai sociolingvistiskajai grupai to veido un nosaka atšķirīgi faktori. Cittautiešiem, kā liecina kvalitatīvo datu analīze¹⁶, ir raksturīga biogrāfiskā nacionālā identitāte – Latviju viņi uztver kā savu dzimteni, vietu, kur viņiem ir nozīmīgi sociālie tīkli. Diskursa analīze parāda, ka citas valstis viņi uztver kā svešas vietas. Tas ir vērtējams kā valodas grupu konflikta izlīdzināšanās scenārija avots. Tādējādi jāsecina, ka nav vērojamas krievu sociolingvistiskās kopienas separātisma tendences, kas ir viena no etniska konflikta galvenajām pazīmēm un izpausmēm.

Kaut arī Eiropas identitāte ir vāja un neattīstīta, eiropeizācijas kontekstā ir vērojama valstiskās identitātes nostiprināšanās un solidaritātes attīstība. Valstiskās identitātes veidošanā un uzturēšanā dominē izteikta nepieciešamība pēc pozitīvā paštēla attiecībā pret citām valstīm, arī ES valstu kopumu. Šādā kontekstā ir vērojama abu valodas kopienu identificēšanās ar Latvijas iedzīvotājiem kā iekšējo grupu. Tādējādi tiek sekmēta sabiedrības konsolidācija kopumā.

Vienlaikus ir pamatoti apgalvot, ka eiropeizācija sekmē arī pretējus procesus – šķelšanos ne tikai starp divām lielākajām sociolingvistiskajām grupām, bet arī to iekšienē. Par to liecina diametrāli pretējās dominējošās abu grupu attieksmes pret ES un Latvijas integrāciju tajā. Taču jāņem vērā, ka kritiskās attieksmes pret ES ir veids, kā krievu kopiena pauž savu negatīvo attieksmi pret Latvijas valsts varu, politisko eliti, kas ir arī etnopolitikas un integrācijas politikas veidotāji. Līdz ar to jāsecina, ka eiropeizācija kā iekļaušanās ES negatīvi ietekmē šķelšanās vertikālo dimensiju (šķelšanos starp sabiedrību vai valodas – biežāk krievu valodas – kopienu un politisko eliti). Jāņem vērā arī tas, ka politiskā elite diskursa līmenī tiek identificēta ar latviešu sociolingvistisko kopienu. Līdz ar to norobežošanās un atsvešināšanās no politiskās varas ir vērtējama kā norobežošanās no majoritātes. Savukārt samērā pozitīvi eiropeizācija ietekmē sociolingvistisko grupu attiecības horizontālajā dimensijā. Par to liecina attīstīta valstiskā identitāte pretstatā vājajai eiropiskajai identitātei.

¹⁵ "Valoda", LVAVP, BSZI (1996–2004).

¹⁶ "Etniskā tolerance un Latvijas sabiedrības integrācija", BSZI, ES PHARE (2004). / "Cittautiešu jauniešu integrācija Latvijas sabiedrībā izglītības reformas kontekstā", BSZI, ES PHARE (2004).

IZMANTOTĀ LITERATŪRA UN AVOTI

Pētījumi

- Ceļā uz pilsonisku sabiedrību – 2000 (2001)*. Rīga: Baltijas Sociālo zinātņu institūts.
- Cittautiešu jauniešu integrācija Latvijas sabiedrībā izglītības reformas kontekstā (2004)*. Rīga: Baltijas Sociālo zinātņu institūts, ES PHARE.
- Etniskā tolerance un Latvijas sabiedrības integrācija (2004)*. Rīga: Baltijas Sociālo zinātņu institūts, ES PHARE.
- Latvijas iedzīvotāju motivācija un ekspektācijas attiecībā pret Latvijas iestāšanos Eiropas Savienībā (2003. gada jūnijs–septembris)*. Rīga: Baltijas Sociālo zinātņu institūts.
- VALODA (1996–2002)*. Rīga: Baltijas Sociālo zinātņu institūts, LVAVP.
- Vienota izglītības sistēma: pāreja uz mācībām vidusskolā valsts valodā (2003)*. Rīga: Baltijas Sociālo zinātņu institūts.

Citi avoti

- Apine, I. (2001). *Politoloģija. Ievads etnopsiholoģijā*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Baker, C. (1992). *Attitudes and Language*. Clevedon: Multilingual Matters Lmt, Clevedon, UK.
- Beikers, K. (2002). *Bilingvisms un bilingvālās izglītības pamati* (tulk. I. Druvieta). Rīga: Nordik. (Baker, C. Key Issues in Bilingualism and Bilingual Education).
- Blommert, J. and Bulcaen, C. (2000). Critical Discourse Analysis. *Ann. Rev. Antropol.*, 29, 447–466.
- De Callia, Reisigl, and Wodak (1999). The Discursive construction of national identities. *Discourse and Society*, 10 (2) 149–173.
- Druvieta, I. (2001). *Latvijas sociolingvistiskās situācijas monitorings*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
- Druvieta, I., Baltaiskalna, D., Ernstone, V., Poriņa, V. (2001). *Latvijas valodas politikas analīze: ekonomiskie aspekti*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
- Fairclough, N. (1992). *Discourse and Social change*. Cambridge, UK: Polity.
- Granovetter, M. (1974, sec. ed. 1995). *Getting a job: a study of contacts and careers*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Kalmus, V. (2003). Is interethnic integration possible in Estonia?: ethno-political discourse of two ethnic groups. *Discourse and Society*, 14 (6) 667–697. London: Sage Publications.
- Karklins, R. (2000). *Theories of National Integration and Developments in Latvia*. Grām.: Integrācija un etnopolitika, E.Vēbers (red.). LU Filozofijas un socioloģijas institūts.
- Muiznieks and Kehris (2003). *The European Union, Democratization and Minorities in Latvia*. Unpublished material.
- Nelde, P. H. (1998). Language Conflict. In: *Handbook of Sociolinguistics*. Coulmas, F. (ed.), Blackwell Publishers.
- Nelde, P. H. (1986). Language Contact Means Language Conflict. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 8, 33–42.
- Rotčailds, Dž. (1981, 1999). *Etnopolitika: konceptuālās aprises*. Izdevniecība AGB.
- Smits, E. D. (1997, 2002). *Nacionālā identitāte*. Izdevniecība AGB.
- Valsts programma “Sabiedrības integrācija Latvijā” (1999).
- Van Dijk, T. A. (1993). The principles of critical discourse analysis. *Discourse and Society*, 4 (2) 249–283. London: Sage.

- Van Dijk, T. A., Ting-Toomey, S., Smitherman, G. and Troutman, D. (1997). Discourse, Ethnicity, Culture and Racism. In: T. A. van Dijk (ed.). *Discourse as Social Interaction. Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*, 2, 144–180. London: Sage.
- Van Dijk, T. A. (2000, July). *Ideology and discourse. A multidisciplinary introduction*. English version of an internet course for the Universitat Oberta de Catalunya (UOC). In: <http://www.discourse-in-society.org/teun.html>.
- Vēbers, E. (1997). *Latvijas valsts un etniskās minoritātes*. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmijas Filozofijas un socioloģijas institūta Etnisko pētījumu centrs.
- Vēbers, E. (2000). *Latvijas sabiedrības integrācijas etnopolitiskā dimensija*. Integrācija un etnopolitika, E. Vēbers (red.). LU Filozofijas un socioloģijas institūts.
- Vēbers, E., Apine, I., Dribins, L., Jansons, A., Volkovs, V., Zankovska, S. (2001). *Etnopolitika Latvijā (Pārskats par etnopolitisko stāvokli Latvijā un tā ietekmi uz sabiedrības integrāciju)*. E. Vēbers (red.). Rīga: Elpa.
- Wasserman, S. and Faust, K. (1999). *Social Network Analysis. Methods and Applications*. Cambridge University Press.
- Wodak, R., De Cillia, R., Reisigl, M., and Liebhart, K. (1999). *The Discursive Construction of National Identity* (Critical discourse analysis series), Edinburgh: Edinburgh University Press, 224 p.
- Wodak, R. and Meyer, M. (ed.) (2001). *Methods of critical discourse analysis*. London: Sage Publications.

Sociolinguistic Cleavages in Latvia in the Context of Ethnopolitical and Europeanization Discourses Summary

Latvian society as the main part of other European Union countries and societies is characterised by cultural and linguistic plurality. Beside many different ethnic groups there exist two dominating sociolinguistic communities: Latvian and Russian language communities. The analysis of this article is based on the following hypothesis: within two major language communities in Latvia i.e. among Latvians and Russians exist different ethnopolitical discourses. Confrontation of these discourses makes the base for sociolinguistic cleavages in Latvian society. Two main questions, the author is trying to answer, are the following ones. The first question is how ethnopolitical discourses of two dominating sociolinguistic groups affect relationships between them as this characterise the very process of society integration or disintegration. The second one is how Latvia's integration in European Union affects the relationships between Latvian and Russian sociolinguistic groups towards ethnic integration or *vice versa* – disintegration.

Keywords: sociolinguistic cleavages, language groups/ communities, ethnopolitics, integration, ethnopolitical discourse, Europeanization, critical discourse analysis.

Zinātnes un sabiedrības attiecību traktējums inovāciju politikas kontekstā: Eiropas tendences un to atspoguļojums Latvijas nacionālajā politikā

Anda Ādamsone-Fiskoviča

Mg. sc. soc., LU Sociālo zinātņu fakultātes socioloģijas doktorante

Šī raksta mērķis ir identificēt eiropeizācijas tendences inovāciju politikas jomā Latvijā, integrējot to plašākā zinātnes un tehnoloģijas pārvaldības jautājumu perspektīvā. Veikta galveno attiecīgās politikas dokumentu izstrādes un satura analīze, skatot Eiropas Savienības un Latvijas inovāciju politikas veidošanās kopsakarības un zinātnes un sabiedrības mijiedarbes problemātikas elementu iekļaušanu izstrādātajos inovāciju politikas dokumentos kā pārnacionālajā, tā nacionālajā līmenī. Identificēti vairāki nākotnes izaicinājumi inovāciju pārvaldības jomā, norādot uz nepieciešamību veicināt līdzdarbīgākas pilsoniskās sabiedrības veidošanos tehnoloģiskās attīstības pozitīvo un negatīvo ietekmju apzināšanā un izvērtēšanā.

Atslēgvārdi: inovāciju politika, zinātnes un sabiedrības attiecības, eiropeizācija.

Ievads

Latvijas iestāšanās Eiropas Savienībā nosaka arī tās integrāciju ES valdošajā politiskajā un sabiedriskajā sistēmā. Analītiķi nereti apzīmē šo procesu kā eiropeizāciju – jēdzienu, kas tiek lietots arvien plašāk un ļoti daudzveidīgās nozīmēs, attiecinot to gan uz politikas jomu, gan plašākiem sociāliem procesiem. Klaudio Radelli eiropeizāciju definē kā Savienībā pastāvošo formālo un neformālo noteikumu, procedūru, politikas paradigmu, darbības un domāšanas veidu, uzskatu un normu veidošanās, izplatīšanās un institucionalizācijas procesu nacionālajās sistēmās (*Featherstone, 2003: 17*). Savukārt Kevins Fezerstouns nošķir eiropeizācijas t. s. minimālo jeb sašaurināto un maksimālo jeb paplašināto traktējumu. Saskaņā ar tiem vienkāršoti šo dalījumu var saistīt ar Eiropu kopumā, no vienas puses, un Eiropas Savienību, no otras puses (*Featherstone, 2003*). Šajā rakstā eiropeizācijas jēdziens ir lietots tā sašaurinātajā nozīmē, izprotot to kā valstu atbildes reakciju uz Eiropas Savienības politikas virzību.

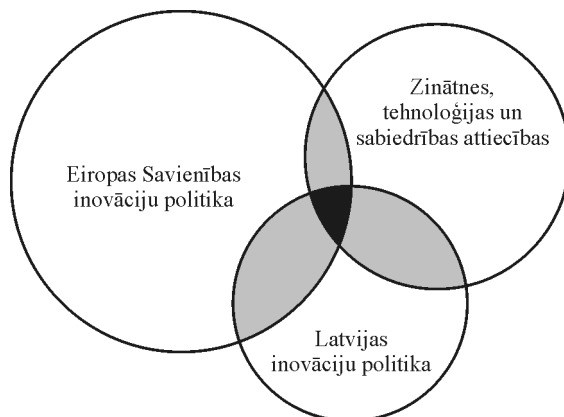
Eiropeizācijas procesa izpētes literatūrā ir izklāstīti dažādi eiropeizācijas mehānismu iedalījumi un to principi. Viena no pieejām ir šo procesu iedalīt valdības institūciju, lēmumu pieņemšanas un izstrādātās politikas eiropeizācijā (*Olsen, izklāstīts Trondal, 2002*). Savukārt atbilstoši Fezerstouna (2003) ieteiktajai eiropeizācijas tipoloģijai tiek izšķirtas četras kategorijas:

eiropeizācija kā vēsturisks process, kā kultūras izplatīšanās, kā institucionāla pielāgošanās un kā politikas un politikas procesu adaptēšana. Šī raksta ietvaros galvenais uzsvars ir likts uz pēdējo no šīm četrām kategorijām. Kā norāda Prange, eiropeizācija būtiski ietekmē nacionālo politiku gan politiskā procesa, gan politikas satura, gan arī politikas struktūras un fondu ziņā (Prange, 2000). Trondāla (2003) skatījumā politikas eiropeizāciju iespējams traktēt divu savstarpēji saistītu procesu – konverģences un diverģences jeb “saplūsmes” un “novirzes” – perspektīvā. Šie divi procesi norāda uz līmeni, kādā nacionālā politika un tās saturs (identificētās problēmas, izvirzītie mērķi, izmantotie instrumenti) ir vai kļūst līdzīgi Eiropas Savienības politikai konkrētā jomā. Pie tam konverģences gadījumā jāskata pārnacionālu politiku veidošanās Eiropas Savienības līmenī un nacionālo politiku saplūsme ar tām. Šī eiropeizācijas dimensija šajā rakstā tiks izvērsta un analizēta, izmantojot konkrētu politikas jomu.

Galvenā uzmanība eiropeizācijas procesu kontekstā tiks vērsta uz zinātnes un tehnoloģijas attīstību jeb – plašākā nozīmē – inovāciju politikas jomu.¹ Šajā ietvarā šo jautājumu var skatīt vismaz no diviem aspektiem. Pirmkārt, var runāt par zinātnes un tehnoloģijas politikas eiropeizāciju (Prange, 2001). Otrkārt, eiropeizācijas kontekstā var aplūkot sabiedrības un zinātnes mijiedarbību mūsdienās un ar to saistītās problemātikas skatījuma evolūciju attīstītajās Eiropas valstīs un aktualizēšanos Latvijā. Šajā rakstā mēģināts apvienot šos divus eiropeizācijas aspektus, skatot Eiropas Savienības un Latvijas inovāciju politikas veidošanās kopsakarības un zinātnes un sabiedrības mijiedarbības problemātikas elementu integrāciju izstrādātajos inovāciju politikas dokumentos kā pārnacionālajā, tā nacionālajā līmenī. Schematiski to varētu attēlot triju dažāda mēroga tematisku apļu veidā (sk. 1. attēlu), kuru divpusējās pārklāšanās sfēras (attēlā pelēkā krāsā) un jo īpaši to trīspusējās saskares lauks (attēlā melnā krāsā) tad arī veido rakstā izvērstās problemātikas degpunktu.

Šajā rakstā ir ietverta savdabīga divpakāpju analīze, sākot ar konkrēto politikas jomu un secīgi pievēršoties inovāciju politikas ietvaros izstrādātās un dokumentos atspoguļotās politikas satura izvērtēšanai. Tādējādi tiek mēģināts integrēt jautājuma politiskos un socioloģiskos aspektus un realizēt šī rakstu krājuma pamatieceri. Raksta autore nepretendē uz pilna politikas izstrādes cikla analīzi, kā to paredzētu klasiskā politikas analīze, bet koncentrē uzmanību uz konceptuāliem politikas dokumentiem un tajos vērojamām eiropeizācijas tendencēm ar atsevišķiem diskursiem praksē. Rakstā vienoti ir aplūkotas tādas līdz šim vēl publiskajās diskusijās samērā nošķirtas, bet savā būtībā cieši

¹ Šajā rakstā jēdzieni „zinātnes un tehnoloģijas (tehnoloģiskās attīstības) politika” un „inovāciju politika” tiek lietoti kā sinonīmi, balstoties uz inovāciju jēdziena šaurāko tehnoloģiski orientēto definējumu.

1. att. Rakstā aplūkojamo izpētes jomu divpusējā un trīspusējā pārklājuma lauki.

saistāmas jomas kā inovāciju politika un zinātnes, tehnoloģijas un sabiedrības attiecību jeb zinātnes pārvaldības stratēģija. Uzsvars tiek likts uz jautājumiem par ekspertīžu dažādošanu, pilsoniskās sabiedrības attīstību un iesaistīšanu diskusijās par tehnoloģiskajām inovācijām attiecībā uz to plašāku sociālo ietekmi un ilgtspēju.

Balstoties uz izvirzītajiem mērķiem un uzdevumiem, rakstā vispirms ir iztirzāts inovāciju jēdziens, un pēc tam sniegts inovāciju politikas attīstības pārskats Eiropas Savienībā un Latvijā. Tālāk tiek izklāstītas pašreizējās tendences akadēmiskajā traktējumā attiecībā uz sabiedrības lomu un tās sasaisti ar inovāciju politiku. Beidzot, pamatojoties uz šo izklāstu, veikta politikas dokumentu analīze un sniegti galvenie secinājumi, kā arī identificēti atsevišķi nākotnes uzdevumi.

1. Inovāciju jēdziena un lomas traktējums

Inovāciju jēdziena lietojums un inovāciju kā ekonomiskās attīstības virzītājspēka loma tika aktualizēta 20. gadsimta vidū, norādot uz jaunu patēriņa preču, jaunu ražošanas un pārvadāšanas metožu, jaunu tirgu un jaunu rūpnieciskās organizācijas formu fundamentālo nozīmi kapitālisma attīstībā (*Schumpeter*, 1950). Mūsdienās inovācijas tiek definētas kā “process, kurā jaunas zinātniskās, tehniskās, sociālās, kultūras vai citas jomas idejas, izstrādes un tehnoloģijas tiek īstenotas tirgū pieprasītā un konkurētspējīgā produktā vai pakalpojumā” (LR Centrālā statistikas pārvalde, 2003: 43). Konkrētākā veidā inovācijas var traktēt arī kā zināšanu komercializāciju, savukārt inovāciju politiku – kā valsts realizētās iniciatīvas šī procesa veicināšanā un nodrošināšanā.

Balstoties uz pasaules valstu pieredzi, tiek uzsvērtā inovāciju un jo īpaši moderno zinātņietilpīgo tehnoloģiju kā mūsdienu ekonomiskās izaugsmes

virzītāj spēka loma, valstu konkurētspējas un vispārējas labklājības pieauguma veicināšanā (sk. Dimza, 2003). Lai arī pēdējā laikā inovāciju teorētiski arvien lielāku nozīmi piešķir inovāciju jēdziena plašākam skatījumam un to klātesamībai praktiski visās dzīves sfērās, tomēr politikas līmenī pagaidām vēl saglabājas inovāciju šaurāks definējums. Saskaņā ar šo determinējumu inovatīvā attīstība lielā mērā tiek saistīta tieši ar zinātnes sasniegumu un pētniecisko rezultātu izmantojumu un iemiejumu konkrētās tehnoloģijās lielākoties uzņēmējdarbības aktivitāšu rezultātā. Arī šajā rakstā galvenais uzsvars tiek likts uz zinātnes un tehnoloģiju attīstības un tehnoloģiskā progresa dimensiju.

1.1. Inovāciju politikas attīstība Eiropas Savienībā

Pētnieki norāda uz pētniecības un tehnoloģijas politikas eiropēizācijas pirmsākumiem 20. gadsimta 50. gadu beigās līdz ar dažādu starpvalstu līgumu slēgšanu, specializētu institūciju un to apakšvienību veidošanu, kā arī Eiropas Savienības ietvara programmu realizācijas uzsākšanu (Prange, 2003). Tomēr sistēmiska inovāciju politika un tās koordinēšana par izteikti nozīmīgu Eiropas Savienības politikas jomu kļuva 90. gadu sākumā. Šajā laikā arvien jūtāmāka kļuva ASV un Japānas izvirzīšanās priekšgalā ekonomiskās attīstības un dzīves līmeņa ziņā salīdzinājumā ar Eiropas Savienības valstīm. Tas bija izskaidrojams ar šo valstu salīdzinoši labākajiem sasniegumiem inovāciju jeb jaunievedumu realizācijas jomā.²

Kopš 90. gadu sākuma Eiropas Komisija ir pieņēmusi vairākus politiskus dokumentus Eiropas Savienības pozīciju un snieguma konkretizēšanai un uzlabošanai. To izstrāde pēdējo 20 gadu laikā pētniecības, tehnoloģijas un inovāciju politikas jomā ir pieaugusi gan kvantitatīvi, gan kvalitatīvi (Prange, 2003). 1994. gadā tika izstrādāta t. s. Baltā grāmata³, savukārt 1995. gada decembrī publicēta Inovāciju zaļā grāmata⁴. 1996. gada novembrī pieņēma pirmo Inovāciju rīcības plānu, kas vērsts uz inovāciju kultūras veicināšanu, inovācijām labvēlīgas vides veidošanu un pētniecības orientēšanu uz inovācijām.⁵

Inovāciju nozīmība no jauna tika uzsvēta 2000. gada janvārī, kad Eiropas Komisija nāca klajā ar paziņojumu "Virzībā uz Eiropas vienoto pētniecības

² Detalizētāku informāciju par Eiropas Savienības aktivitātēm un politiku sk.: <http://www.cordis.lu> un <http://europa.eu.int>.

³ Commission of the European Communities (1993) White Paper on Growth, Competitiveness, and Employment: The Challenges and Ways Forward into the 21st Century. COM(93)700 final, December 5.

⁴ Commission of the European Communities (1995) *Green Paper on Innovation*. COM(95) 688 final, 135 pp.

⁵ Commission of the European Communities (1996) *The First Action Plan for Innovation in Europe: Innovation for Growth and Employment*. COM(96)589 final, 16 pp.

telpu”⁶, un 2000. gada martā Eiropas Padomes sanāsmē Lisabonā, kurā tika izvirzīts nākamās desmitgades Eiropas Savienības stratēģiskais mērķis – attīstīt konkurētspējīgāko un dinamiskāko uz zināšanām balstīto ekonomiku pasaulē. Lisabonas stratēģija liek uzsvāru uz inovācijām kā nozīmīgu konkurētspējas un ekonomiskās izaugsmes bāzi un inovāciju lomu Eiropas vienotās pētniecības telpas attīstībā. Šai stratēģijai 2000. gada septembrī sekoja jau praktiskākas ievirzes Eiropas Komisijas paziņojums “Inovācija zināšanu virzītā tautsaimniecībā”⁷, kurā viens no prioritārajiem mērķiem ir izveidot inovācijām atvērtu sabiedrību.

Kopš 90. gadu vidus Eiropas Komisijas politikas veidošanas līdzšinējā tehnokrātiskajā pieejā notiek pārvirze uz demokrātiskāku zinātnes pārvaldību. Tas atspoguļojas Eiropas Komisijas 2000. gadā izveidotajā darba grupā, kas strādā pie ekspertīzes demokratizācijas jautājumiem, arī jautājumiem par ekspertīzes neatkarību, atbildību un caurskatāmību (*Irwin, Michael*, 2003: 54). 2000. gada novembrī Eiropas Komisija izstrādāja darba dokumentu “Zinātne, sabiedrība un pilsonis Eiropā”⁸, uz kura bāzes 2002. gadā tika publicēts Zinātnes un sabiedrības rīcības plāns⁹. Šis plāns iemieto jauno politikas paradigmu (turpat: 55), kas vērsta uz jaunas un ciešākas partnerības veidošanu starp zinātni un sabiedrību.

2002. gadā Lisabonas sanāksmes izvirzītos mērķus pētniecības un attīstības jomā Eiropas Komisija papildināja Barselonas sanāsmē. 2003. gadā tika izstrādāts rīcības plāns “Investīcijas pētniecībā: rīcības plāns Eiropai”¹⁰, kā arī paziņojums “Inovāciju politika: savienības pieejas atjaunināšana Lisabonas stratēģijas kontekstā”¹¹. Savukārt 2004. gadā Eiropas Komisija uzsāka darbu pie jauna Inovāciju rīcības plāna izstrādes¹², kas līdz 2004. gada 31. maijam atradās publiskā apspriešanā. Tas tiek izstrādāts, lai paātrinātu Lisabonas mērķu sasniegšanu, uzlabotu ES konkurētspēju, ražīgumu un izaugsmi, kā arī gūtu netiešus uzlabojumus gan produktu drošības, gan videi draudzīgu ražošanas metožu, gan nodarbinātības, gan veselības aprūpes un patērētāju uzticības ziņā.

⁶ Commission of the European Communities (2000) *Towards a European Research Area*. COM(2000)6 final, January 18, 38 pp.

⁷ Commission of the European Communities (2000) *Innovation in a Knowledge-driven Economy*. COM(2000)567 final, September 20, 31 pp.

⁸ Commission of the European Communities (2000) *Science, Society and the Citizen in Europe*. Working document. SEC(2000)1973, November 14, 19 pp.

⁹ Commission of the European Communities (2001) *Science and Society Action Plan*. COM(2001) 714 final, November 4, 27 pp.

¹⁰ Commission of the European Communities (2003) *Investing in Research: an Action Plan for Europe*. COM(2003)226 final/2, June 4, 26 pp.

¹¹ Commission of the European Communities (2003) *Innovation Policy: Updating the Union's Approach in the Context of the Lisbon Strategy*. COM(2003)112 final, March 11, 27 pp.

¹² Commission of the European Communities (2004) *New Action Plan: Innovate for a Competitive Europe*, 25 pp.

Visbeidzot, 2004. gadā tika izstrādāts arī Eiropas Komisijas politikas dokuments “Zinātne un tehnoloģija, Eiropas nākotnes atslēga”¹³, kas ietver vadlīnijas Lisabonas mērķu realizēšanai un turpmākai Eiropas Savienības politikai attiecībā uz atbalstu pētniecībai, un Eiropas Komisijas izdevums “Eiropas pētniecība: rokasgrāmata veiksmīgai komunikācijai”¹⁴ par dažādu mediju izmantošanu informācijas plūsmas un pētniecisko projektu rezultātu izplatīšanas veicināšanai plašākai nespeciālistu auditorijai.

1.2. Inovāciju politikas veidošanās Latvijā

Lai arī inovāciju politikas aizmetņi Latvijā rodami vairākos 90. gados izstrādātos politikas dokumentos (sk.: Kristapsons et al, 2003), pirmais LR Ministru kabineta akceptētais stratēģiskais inovāciju politikas plānošanas dokuments ir 2001. gada 27. februārī pieņemtā Nacionālā inovāciju koncepcija. Tās vispārīgais mērķis bija veicināt inovācijām atvērtas tautsaimniecības attīstību Latvijā. Šī koncepcija kalpoja par pamatu tālākai Nacionālās inovāciju programmas izstrādei.

Nacionālā inovāciju programma 2003.–2006. gadam ir šobrīd galvenais dokuments, kas nosaka inovatīvās attīstības politiku. Tas ir akceptēts Ministru kabineta 2003. gada 1. aprīļa sēdē un tiek dēvēts arī par “inovāciju balto grāmatu”. Šās programmas mērķis ir veicināt nacionālās inovāciju kapacitātes palielināšanos, kas nodrošinātu ekonomisko izaugsmi un sabiedrības labklājību. Viens no programmas īstenošanas nepieciešamības argumentiem ir panākt “Latvijas sabiedrībā pārliecību un ticību nākotnes izaugsmes un dzīves līmeņa paaugstināšanās iespējām, kas sniegtu inovācijas politikas veidotājiem vispusīgu sabiedrības atbalstu, vienlaicīgi veicinot arī pilsoniskās saskaņas un sadarbības veidošanos” (13. lpp.). Kā norādīts šajā dokumentā, “saskaņā ar citiem valdības ekonomiskās attīstības stratēģijas un politikas dokumentiem Programma papildina esošos ekonomiskās attīstības stratēģiskos pasākumus, kuru mērķis ir veicināt ekonomikas izaugsmi un inovācijām atvērtas sabiedrības veidošanos Latvijā” (15. lpp.).

Uz Nacionālās inovāciju programmas bāzes ir izstrādāts rīcības plāns 2004. gadam. Tas ietver jau detalizētāku informāciju par programmas īstenošanas plāniem un konkrētiem pasākumiem, to finansējumu, atbildīgajām institūcijām un sasniedzamajiem rezultātiem. Plānā ir noteikti tādi vispārīgie mērķi kā harmonizētas un koordinētas inovatīvai darbībai labvēlīgas vides veidošana, ilgtspējīgas inovatīvu uzņēmumu veidošanās un izaugsmi veicinošas bāzes radīšana un unikālas un konkurētspējīgas tautsaimniecības struktūras

¹³ Commission of the European Communities (2004) *Science and Technology, the Key to Europe's Future*. COM(2004)353 final, June 16, 12 pp.

¹⁴ Commission of the European Communities (2004) *European Research: A Guide to Successful Communications*, 43 pp.

izveides veicināšana. Šiem mērķiem ir pakārtoti politisko uzstādījumu realizācijas mehānismi.

Pagaidām Latvijā nav izstrādāts neviens izvērsts zinātnes, tehnoloģijas un sabiedrības attiecību sfēru izvērtējošs un regulējošs politikas dokuments. Tādējādi turpmākajā analizē – gan attiecībā uz eiropizācijas jautājumu, gan sabiedrības lomas identificēšanu – līdz ar iepriekš minētajiem Eiropas Savienības izstrādātajiem dokumentiem tiks izmantoti tikai šie trīs Latvijas inovāciju politikas dokumenti. Pirms tam tiks ieskicētas tendences sabiedrības lomas traktējumā inovāciju procesos, lai secīgi varētu izvērst Eiropas Savienības un Latvijas inovāciju politikas kopsakarību un atšķirīgo iezīmju analīzi.

2. Sabiedrības loma inovatīvās attīstības kontekstā

Pēdējos gados arvien aktīvāk tiek norādīts, ka zinātnes un sabiedrības attiecību problemātiku nepieciešams integrēt uz inovācijām balstītas ekonomiskās izaugsmes diskursā, kas šobrīd dominē lielākajā daļā valstu, atspoguļojot to uzsāktu kursu cīņā par vietu starptautiskajā konkurencē (*Irwin, Michael, 2003*).

Inovāciju politikas kontekstā zinātnes un sabiedrības attiecību traktējuma kritiskas analīzes nepieciešamība ir saistīta arī ar bieži sastopamo uzskatu, ka cilvēki noraida zinātniski tehniskās inovācijas, jo nespēj aptvert to potenciāli pozitīvo ietekmi viņu dzīvē (*Felt, 2003: 31*). Proti, šāds aizspriedumains un neprogresīvas sabiedrības traktējums saskaņā ar zinātnes sabiedriskās izpratnes socioloģisko skaidrojumu (piem., *Wynne, 1995; Gregory, Miller, 1998; Michael, 2002*) joprojām balstās t. s. sabiedriskā deficīta modelī, pēc kura galvenais akcents tiek likts uz vienvirziena informēšanas procesu bez iespējām plašākai sabiedrībai iesaistīties zinātnes un tehnoloģijas kārtējo jautājumu noteikšanā, kā arī lēmumu pieņemšanā.

Sūzana Borasa akcentē arvien pieaugošo zinātniskās un tehnoloģiskās attīstības kritiku un politisko lēmumu nozīmi risku paredzēšanā un jaunu ētisko dilemmu risināšanā, izvēršot jautājumu par “zinātnes pārvaldību” Eiropas Savienībā un tās saistību ar inovāciju politiku (*Borras, 2003*). Viņaspriekš, atšķirībā no Eiropas Savienības 80. gadu tehnokrātiskas ievirzes tehnoloģijas politikas mūdienu Eiropas Savienības inovāciju politika būtu jāpaplašina, liekot lielāku akcentu uz riska, kā arī inovāciju sociālas ilgtspējas jautājumiem – sabiedrības atbalstu inovācijām un izvēles nepieciešamību inovāciju procesā. Šādu nostādni autore balsta uz inovāciju procesa izpratni, kas paredz inovāciju ciešu sasaisti ar to sociālo un ekonomisko kontekstu. Uzsvars tiek likts uz inovāciju procesa sociālo dimensiju, sabiedrības noteiktajiem inovāciju procesa sociālajiem ierobežojumiem, ko tam uzliek sabiedrības locekļi, gan izdarot savas izvēles attiecībā uz noteiktu tehnoloģiju lietojumu vai atsakoties iegādāties konkrētus produktus, gan izvirzot prasības attiecībā uz

šo jomu regulējošo likumdošanu, kā arī izvairoties no noteiktām ar zinātņi un tehnoloģiju saistītām praksēm savā privātās dzīves sfērā (turpat: 184). Borasa tādējādi aktualizē tehniskās lēmumu pieņemšanas demokrātisko dimensiju un vērš uzmanību uz zinātnes un politikas mijiedarbi, kā arī uz valdību pieaugošo atbildību zinātniskas nenoteiktības apstākļos. Pētniece norāda uz dažādu zinātniski tehnisko krīžu eiroleizācijas tendencēm (piem., attiecībā uz vides piesārņojuma, pārtikas drošības jautājumiem, arī ģenētiski modificētiem organismiem, “govju trakumsērgu” u. c.). Šīs tendences raksturo attiecīgo krīžu aktualizēto problēmu izvēršanās ārpus vienas valsts jautājumu robežām un saistīto zinātnisko, tehnisko un politisko lēmumu dislocēšana vairāklīmeņu politiskā sistēmā. Šāds autores apgalvojums lielā mērā norāda uz to, ka eiroleizācija zinātnē nozīmē ne tikai pētniecības attīstību un tehnoloģisko jaunradi, bet arī zinātnisko prasmju un kompetences pārbaudīšanu plašos pilsoniskās sabiedrības tīklos un zinātnes iekļaušanu paplašinātā pārvaldības sistēmā.

Eiroleizācijas tendences zinātnes, tehnoloģiskās attīstības un tās sociālās ietekmes ietvaros atzīmē arī Ulrike Felta (2003). Viņas skatījumā zinātnes un tehnoloģijas pieaugoša izmantojuma un ietekmes apstākļos arvien lielāka uzmanība tiek pievērsta tam, ka līdz šim nacionālajā kontekstā skatītie jautājumi attiecībā uz pētniecības un tehnoloģiskās attīstības pozitīvajiem un negatīvajiem aspektiem, arī attiecībā uz pārtikas drošību, vides un citiem cilvēku dzīves kvalitāti ietekmējošiem faktoriem, kļuvuši par kopīgu Eiropas problēmu. Proti, tiek pausts uzskats, ka ar tehnoloģiskām inovācijām saistīto sociālo jautājumu risinājumi vairs nevar tikt skatīti tikai nacionālā līmenī, bet tie jāaplūko kā Eiropas problēma, lai rastu atbilstošas kopīgas politikas nostādnes. Tādējādi, no vienas puses, zinātnes un tehnoloģiskās attīstības Eiropas dimensijas apzināšanās jāskata kopsakarībās ar dažādajiem Eiropas reģionālajiem un nacionālajiem kontekstiem, bet, no otras puses, zinātnes un tehnoloģijas sociālās ietekmes jautājumiem jāklūst par Eiropas un nacionālās zinātnes politikas neatņemamu sastāvdaļu.

Sabiedriskā aspekta jeb dažādu procesu sociālo ietekmju apzināšanas pieaugošā nozīme tiek pamazām atzīta un integrēta arī tādā jomā kā zinātnes un tehnoloģijas (arī pētniecības un izstrāžu) politikas izvērtēšana, kas saistīta ar dažādu attiecīgās politikas iniciatīvu un programmu izpēti kā nacionālā, tā starptautiskā mērogā attiecībā gan uz to sagaidāmo, gan esošo rezultātu efektivitāti un ietekmi (*Shapira, Kuhlmann, 2003*). Ārijs Rips (*Rip, 2003*) uzsver sabiedriskās vērtības jeb nozīmīguma kritērija un t. s. zinātnes auditorijas identificēto izaicinājumu būtiskuma palielināšanos pētniecības un izstrāžu finansēšanas un izvērtēšanas jomā, lai gan tas viss pagaidām atrodas tikai sākuma stadijā. Viņš atsaucas uz jaunu zinātnes un sabiedrības sociālo vienošanos, tādas jaunas kārtības iedibināšanu zinātnes un sabiedrības attiecībās, kuru raksturo plašāka ieinteresēto pušu spektra (piem., pacientu

asociāciju, vides aizsardzības grupu) iesaistīšana zinātnes sfērā un līdz ar to līdzšinēji striktās robežas nojaukšana starp zinātni un sabiedrību.

Visbeidzot, tiek norādīts arī uz nepieciešamību aktualizēt sociālo saliedētību inovāciju jautājumu risināšanā un izvairīties no iespējamās sabiedrības polarizācijas atkarībā no indivīdu, organizāciju vai tautsaimniecības spējas apgūt jaunas zināšanas un iemaņas (Lundvall, 2002). Lundvals pievērš uzmanību pastiprinātas ekonomiskās nevienlīdzības draudiem, kā arī tehnoloģiskā progresa izraisītajiem riska faktoriem cilvēku dzīvē, piemēram, pieaugošas vardarbības iespējamībai saistībā ar jaunu ieroču sistēmu ieviešanu, interneta izmantošanu pretlikumīgām darbībām, jaunu ķīmisko produktu iepriekš neparedzētu ietekmi uz cilvēka organismu, kā arī ar citu tehnoloģiju nepareizu vai pat ļaunprātīgu lietošanu (turpat: 24). Viņš uzsver nepieciešamību attīstīt saskaņotas politikas stratēģijas reģionālā, nacionālā un Eiropas Savienības līmenī, lai varētu tikt galā zināšanu ekonomikas izaicinājumiem, kas izvērsās globālos apmēros.

3. Inovāciju politikas dokumentu analīze

Balstoties uz iepriekš norādītajiem dokumentiem un atbilstošiem teorētiskajiem apsvērumiem, šajā sadaļā pievērsīsimies politikas dokumentos ietvertās inovāciju politikas retorikas un diskursa analīzei, lai atklātu zinātnes un sabiedrības komunikācijas idejas un nozīmi – šajā gadījumā ar politikas dokumentu starpniecību. Uzmanība vērsta uz Latvijas zinātnes politikas dokumentos sastopamajām atsaucēm uz Eiropas Savienību un ar to saistītajām nostādņēm, lai izsekotu eiropeizācijas izpausmēm šajos dokumentos un sabiedrības lomas traktējumam, lai identificētu un salīdzinātu sabiedrībai atvēlēto lomu inovāciju politikā un vispārējā zinātnes un tehnoloģijas attīstībā.

3.1. Eiropeizācijas tendenču identifikācija

Pamatojoties uz konverģences un diverģences scenārijiem eiropeizācijas kontekstā, var apgalvot, ka Latvijas gadījumā ir novērojamas vairākas konverģences jeb ideju un politisko nostādņu pārņemšanas iezīmes. Pirms ķeramies pie šīs tēzes pamatošanas un pievērsīsimies dokumentu saturiskajai analīzei, jāatzīmē, ka viena no konverģences iezīmēm izpaužas laika nobīdē starp Eiropas Savienības politikas dokumentu izstrādi un Latvijas nacionālo stratēģiju veidošanu un norāda uz zināmu ķēdes reakciju politikas nostādņu attīstībā. Proti, pirmais inovāciju politikas dokuments Eiropas Savienības līmenī tika izstrādāts 1994. gadā, savukārt Latvijā pirmais izvērsta dokuments parādījās tikai 2001. gadā. Taču tajos vērojama arī būtiska šo dokumentu un tajos pausto ideju saturiskā līdzība.

Pievēršoties dokumentu tekstuālajai analīzei, par konverģences tendencēm liecina arī norāde uz nepieciešamo atbilstību Eiropas līgumos inovāciju jomā,

saskaņotību starp Eiropas Savienības un Latvijas inovāciju politikas mērķiem, nostādņēm, stratēģijām. Šīs norādes analizētajos politikas dokumentos nereti tiek izmantotas kā pamatojums vienai vai otrai izklāstītajai pozīcijai vai dokumenta nepieciešamībai kopumā. Tā, piemēram, Nacionālajā inovāciju koncepcijā uzsvērts, ka “Eiropas Savienības (ES) un Ekonomiskās sadarbības un attīstības organizācijas (OECD) nostādnes nepārprotami parāda, ka nacionālā politika un stratēģija inovāciju jomā ir tās ilgtermiņa ekonomiskās attīstības un sabiedrības intelektuālās izaugsmes garants un pamats, lai veidotu tādu ekonomiku, kuru uz 21. gadsimta sliekšņa sauc par “jauno ekonomiku” vai “zināšanu ekonomiku.”” Koncepcijā ir arī atsaucies uz Eiropas Padomes Lisabonas sanākumi. Tajā minēta prasība Eiropas Savienības dalībvalstīm aktīvāk realizēt inovāciju politiku. Nacionālā inovāciju programma postulē: “Programmas mērķi un uzdevumi atbilst ES inovāciju politikas realizācijas pamatprincipiem un noteiktajām prioritātēm.”

Par Eiropas Savienības un Latvijas inovāciju politikas konvergenci liecina attiecīgo nacionālo dokumentu pieņemšana un tajos izklāstīto ideju realizēšana kā viens no pilnīgas integrācijas ceļiem Eiropas Savienībā, kā arī izvirzītā prioritāte veidot inovāciju politiku saskaņā ar citām Eiropas Savienības valstīm. Saistībā ar Eiropas Savienību, tās valstu sasniegumi tiek arvien plašāk piesaukti un izmantoti par pamatu gūto rezultātu salīdzināmai analīzei (*benchmarking*). Konverģences scenāriju lielā mērā nosaka arī līdz šim neizvērstā inovāciju politika Latvijā. Tās trūkums skaidrojams ar Latvijas padomju režīma diktētajiem politiekonomiskajiem apstākļiem 20. gadsimta otrajā pusē. Tiem bija raksturīgs institucionāls dalījums starp pētniecību un izstrādātnēm, zinātnes un tehnoloģijas sistēmas fragmentācija (*Radoševic, 1999*). Taču līdz ar to iespējams vieglāk pārņemt Eiropas Savienībā spēcīgāk attīstītās pārnacionālās politikas tendences, kas balstītas ilgstošā attīstīto rietumvalstu pieredzē un tiek uztvertas kā paraugs kandidātvalstīm un jaunajām dalībvalstīm.

Kopumā varam izdarīt secinājumu, ka vērojama vismaz daļēja nacionālās inovāciju politikas un tās satura saplūsme ar attiecīgajām tendencēm Eiropas Savienības līmenī gan politikas dokumentu formālās izstrādes, gan to saturiskā viedokļa ziņā. Nenoliedzami, daudzos gadījumos pārņemtie uzstādījumi un politikas stratēģijas ir nelielas entuziastu grupas iniciētas un tiek iekļautas nacionālajos dokumentos pirms plašākas izpratnes veidošanās valdības un sabiedrības līmenī. Tāpēc varam runāt drīzāk par pakāpenisku un nevis tūlītēju un vienreizēju konvergenci, kas nākotnē varētu nostiprināties, politikas dokumentos paustajām idejām praktiski realizējoties nacionālajā kontekstā. Jāatzīmē eiropeizācijas divpusējā, nevis tikai vienpusējā daba, tomēr pagaidām gan šķiet, ka Latvijai zinātnes politikas eiropeizācijas procesos vēl ir samērā pasīva un subordinēta loma, taču tā laika gaitā var mainīties, valstij attīstot savas oriģinālas pieejas un izvirzot konkrētus nacionālus orientierus inovāciju politikas sfērā.

Kā norāda Heiko Prange (2003), eiropeizācijas procesu rezultātā tehnoloģijas un inovāciju politika kļuvusi par tipisku vairāklīmeņu politiku gan satura, gan budžeta, gan arī institūciju ziņā un tajā kompetences apjomi un resursi ir teritoriāli izkliedēti. Lai arī joprojām pastāv ievērojama rīcībspēja nacionālā un reģionālā līmenī, tomēr Eiropas līmeņa ietekmi palielinās gan finansējums, gan nemateriāli faktori. Tomēr, viņaprāt, neskatoties uz pieaugošu attiecīgās politikas jomas eiropeizāciju un Eiropas tehnoloģijas un inovāciju politikas nozīmes palielināšanos, atšķiras gan dažādu Eiropas Savienības valstu sasniegumi inovāciju jomā, gan arī to realizētā politika un izmantoto instrumentu kopums.¹⁵

3.2. Sabiedrības loma Eiropas Savienības dokumentu diskursā

Analizējot Eiropas Savienības inovāciju politikas dokumentus, sabiedrībai un tās lomai ir pievērsta uzmanība jau kopš inovāciju politikas attīstības pirmsākumiem. Atsevišķos dokumentos iezīmējas arvien skaidrāka tendence ieinteresēto pušu iesaistīšanā un zinātnes politikas tuvināšanā sabiedrībai. Tā, piemēram, Pirmajā inovāciju rīcības plānā atsevišķa sadaļa bija veltīta jautājumiem par sabiedrības informētību un līdzdalību, uzsverot diskusiju nozīmību būtisku tehnoloģisko izvēļu izdarīšanā. Zinātnes un sabiedrības mijiedarbes jautājumiem pievērsta liela uzmanība dokumentos, kas izstrādāti kopš 2000. gada. Piemēram, viens no centrālajiem jautājumiem Zinātnes un sabiedrības rīcības plānā ir pilsoņu un pilsoniskās sabiedrības aktīva līdzdalība zinātnes politikas formulēšanā un ieviešanā, lai realizētu sabiedrības pārvaldību pār zinātniskajām izvēm un to radīto seku kontroli. Tādējādi tiek akcentēta atbildīga zinātnes attīstība, nepieciešamība pārskatīt attiecības starp zinātni, tehnoloģiju, inovācijām un sabiedrību. Turpmāk zinātniskās aktivitātes vairāk jākoncentrē uz Eiropas pilsoņu vajadzībām un prasībām un lielāks uzsvars liekams uz ētisko aspektu izvērtējumu visās politikas jomās, kas ietver zinātnes un tehnoloģijas aspektus. Eiropas Komisijas paziņojumā "Inovācija zināšanu virzītā tautsaimniecībā" tiek uzsvērts, ka inovatīvas sabiedrības izveides priekšnosacījums ir "inovācijām atvērta attieksme, kura balstīta uz tādu iespēju un risku apzināšanos, ko iespējams realizēt, tikai izmantojot brīvu dialogu starp pētniecības, uzņēmējdarbības, valdības pārstāvjiem, interešu grupām un pārējo sabiedrību" (2000: 16). Vērojama vispārēja virzība uz sabiedrības locekļu līdzdalības atzīšanu aktīvākas un kritiskākas pieejas saistīto inovāciju risku novērtēšanā.

Arī jaunajā Inovāciju rīcības plānā norādīts uz nepieciešamību veicināt Eiropas līmeņa vienprātību attiecībā uz izvīrītājiem mērķiem un interaktīvas inovāciju pārvaldības veidošanu, iesaistot pilsonisko sabiedrību inovāciju

¹⁵ Sk.: "European TrendChart on Innovation" (www.trendchart.org). Tas ir Eiropas Komisijas izveidots salīdzinošas analīzes instruments, kas apkopo Eiropas Savienības valstu kvalitatīvos un kvantitatīvos rādītājus inovāciju snieguma un inovāciju politikas jomā.

ietekmes izvērtēšanā, reglamentēšanas un standartizācijas procesos, tomēr šajā dokumentā saglabājas uzsvars galvenokārt uz pozitīvajiem inovatīvas attīstības aspektiem. Līdzīga tendence vērojama jau 1996. gadā pieņemtajā Pirmajā inovāciju rīcības plānā, kurā teikts: “Ir vieglāk padarīt inovācijas *vēlamas* un tādējādi *veiksmīgas* ilgtermiņā [raksta autore izcēlums], ja pilsoņi, rūpniecība un to pārstāvji ir iesaistīti diskusijā par izdarāmajām būtiskākajām tehnoloģiskajām izvēlēm un ja darbinieki, lietotāji un patērētāji piedalās šajā procesā”. Proti, šajā izteikumā tiek pausts aicinājums diskutēt, skaidri norādot uz diskusijā vēlamu inovācijām labvēlīgo rezultātu, tādējādi vienpusēji akcentējot diskusiju leģitimējošo funkciju attiecībā uz šaurākās aprindās pieņemtiem lēmumiem. Pretrunīgi uzstādījumi, kuros plašākas diskusijas izvēršanas mērķis tiek saskatīts inovāciju pieņemšanas veicināšanā, uzsverot inovāciju radīto labumu apzināšanos un novērtēšanu, sastopami arī Inovāciju Zaļajā grāmatā, konkrēti, tās sadaļā “Inovācija un sabiedrība”. Šajā dokumentā inovācijas tiek traktētas kā mūsdienu būtisko problēmu (nodarbinātības, medicīnas, drošības, saziņas, vides, demogrāfijas u. c.) risinājums. Tehnoloģijas vispusīgā izvērtējumam, kā arī zinātnes un sabiedrības attiecību jautājumiem samērā niecīga vieta joprojām atvēlēta arī 2004. gadā izstrādātajā dokumentā “Zinātne un tehnoloģija, Eiropas nākotnes atslēga”, kurā galvenā uzmanība pievērsta pētniecības attīstīšanai un tās produktivitātes veicināšanai, kā arī finansējuma sadalei Lisabonas mērķu sasniegšanā.

Arī citi autori norāda uz šajos dokumentos joprojām pastāvošo spriedzi starp jaunajām postulētajām vērtībām un vienlaicīgu piesaisti līdzšinējiem vertikālās pārvaldības modeļiem (*Irwin, Michael*, 2003: 55). Līdz ar to Eiropas Savienības kontekstā vēl nevaram runāt par sabiedrības daudzveidīgo interešu un bažu konsekventu integrāciju inovāciju politikā.

3.3. Sociālie aspekti Latvijas inovāciju politikas dokumentos

Latvijā inovāciju politikas diskursu raksturo priekšstats par tehnoloģisko attīstību kā ekonomiskās izaugsmes un sociālās labklājības nodrošināšanas universālu līdzekli. Diskurss saasina uzmanību uz nepietiekamas inovatīvās darbības negatīvajām sociālajām sekām (samazinās sabiedrības motivācija un interese par izglītību un jaunradi, pazeminās intelektuālais līmenis), taču praktiski netiek aktualizēts jautājums par nekontrolētas zinātniskās un tehnoloģiskās attīstības potenciālajiem draudiem. Piemēram, inovācijām atvērtas sabiedrības ideja Nacionālajā inovāciju koncepcijā ir acīmredzami pārņemta no Eiropas Komisijas 2000. gada paziņojuma, tomēr tajā nav iekļauta piebilde par “inovācijām atvērtu attieksmi, kas balstīta uz iespēju un *risku* apzināšanos” [raksta autore izcēlums], un tādējādi inovāciju loma tiek skatīta kā viennozīmīgi vērsta uz sabiedrības labklājības celšanu. Iespējams, ka šāda nekritiska un savā ziņā vienpusīga skatījuma dominēšana skaidrojama ar to, ka Latvijas inovāciju politikas dokumentu izstrādē ir iesaistīti galvenokārt eksakto zinātņu eksperti un tajā ir ierobežota vai pat vispār nav iekļauta

sociālo un humanitāro zinātņu pārstāvniecība, kas varētu paplašināt līdzšinējo perspektīvu uz inovatīvas attīstības problemātiku.

Taču vērojamas arī pozitīvas tendences. Arvien lielāka uzmanība tiek pievērsta sociālās saliedētības un ilgtspējas nozīmībai. Tā, piemēram, Nacionālajā inovāciju programmā valdības inovatīvās attīstības politika tiek definēta kā “valdības uzsākto, veikto un koordinēto pasākumu kopums [..], kas nodrošina saskaņotu, *ilgtspējīgu* un *līdzsvarotu* attīstību” [raksta autore izcēlums], savukārt programmas realizācijas rezultātā paredzēta “stabila sabiedrības vidusslāņa veidošanās un sabiedrības ekstremālās noslāņošanās tendenču (polarizācijas) samazināšanās”. Tomēr attiecībā uz reģionālo aspektu, kas Latvijā ir viens no šīs noslāņošanās būtiskiem faktoriem, programmā norādīts tikai tas, ka “Programmas īstenošana dos arī virkni blakus, galvenokārt sociālu efektu, kas varētu ietekmēt tehnoloģiski orientētas un inovatīvas uzņēmējdarbības attīstību, piemēram, [...] reģionālo atšķirību samazināšanos un nepieciešamo priekšnoteikumu veidošanos labvēlīgu un līdzvērtīgu vides, dzīves un darba apstākļu nodrošināšanai visos Latvijas reģionos” (20. lpp.). Savukārt programmas rīcības plānā reģionālais aspekts vispār netiek pieminēts. Līdz ar to programmas uzstādītie mērķi drīzāk liek domāt par zināmu nodevu noteiktiem modes jēdzieniem un ne tik daudz par to reāliem iedzīvināšanas mēģinājumiem.

Attiecībā uz plašāku sabiedrības lomas redzējumu kopumā vērojams samērā formāls uzstādījums par brīva dialoga veicināšanu starp iesaistītajām pusēm, arī sabiedrību kopumā. Tiek pausta vēlme mainīt sabiedrības attieksmi, veicinot sabiedrības ieinteresētību šajos jautājumos. Nacionālās inovāciju programmas rīcības plānā viens no punktiem paredz vairojot sabiedrības izpratni par inovāciju darbību un tās lomu tautsaimniecības attīstībā, izmantojot “aktīvu dialogu ar mērķa grupām, skaidrojot Nacionālās inovāciju programmas mērķus un sagaidāmos rezultātus un radot jaunas iniciatīvas, kas pāraugtu jaunos attīstības projektos”. Saskaņā ar rīcības plānu šo mērķu īstenošanu paredzēts veikt ar “plašākai sabiedrībai atvērtu izglītojoša rakstura aktivitāšu palīdzību inovāciju tēmas aktualizēšanai”. Līdz ar to kopumā joprojām jūtama sabiedriskā deficīta modeļa dominēšana ar ierobežotu atsauci uz sabiedrības potenciāli aktīvo lomu. Galvenais uzsvars tiek likts uz inovācijām un inovatīvai darbībai atvērtas sabiedrības veidošanu, galvenokārt paredzot sabiedrības atbalstu un ne tik daudz tās locekļu paustu kritisku izvērtējumu. Proti, ar plašāku sabiedrību saistītās aktivitātes lielākoties ir vērstas uz inovāciju veicināšanu, nevis uz sabiedrības kritisku pienesumu šajā jomā. Tomēr jācer, ka Nacionālajā inovāciju programmā paredzētais Programmas vadības padomes uzdevums “ierosināt priekšlikumu sagatavošanu vēlamām izmaiņām Programmā, ņemot vērā gan valdības, gan *sabiedrības* un privātā sektora viedokļus” [raksta autore izcēlums] tiks pilnvērtīgi īstenots arī dzīvē.

4. Nākotnes izaicinājumi inovāciju pārvaldības jomā

Galvenie izaicinājumi tālākajā inovāciju pārvaldības attīstībā, jo īpaši Latvijā, attiecas uz mijiedarbīgu zinātnes un sabiedrības attiecību izvirzīšanu politiskā līmenī, kā arī nacionālu debašu forumu veicināšanu un tādu jautājumu apspriešanu, kas saistīti ar zinātnes, tehnoloģijas, inovāciju un sabiedrības saskari un tautsaimniecības attīstību kopumā. Būtiska ir sabiedrības kā nozīmīgas un kritizējošas partneres iesaistīšana inovatīvā attīstībā, inovāciju izvērtēšanā un ar inovācijām saistīto lēmumu pieņemšanā. Šos jautājumus var traktēt arī plašākā skatījumā uz tiem pārvaldības procesiem sabiedrībā kopumā, kuriem ir raksturīga lejupvērstas (*top-down*) vai augšupvērstas (*bottom-up*) pieejas dominēšana. Lejupvērstā pieeja uzlūko sabiedrības līdzdalību kā šaurāku varas un ekspertu aprindu plānoto un veikto pasākumu atbalstošu un leģitimējošu mehānismu, turpretim augšupvērstā pieeja paredz sabiedrības locekļu iniciētas aktivitātes, kuras attiecīgi paplašina iespējamo pilsoniskās sabiedrības lomu dažādu jautājumu, arī zinātnes un tehnoloģiskās attīstības virzības noteikšanā.

Šajā griezumā aktualizējas šī rakstu krājuma caurviju jautājumi par pilsoniskās sabiedrības veidošanos un attīstību, lēmumu pieņemšanas demokratizācijas procesu, kā arī zinātnieku un politiķu pārskatu sniegšanu sabiedrībai. Tā visa realizācijai nepieciešams ieviest mehānismus, kas nodrošinātu šādas ekspertu pārskatu sniegšanas un plašākas sabiedrības iesaistīšanās praktisku īstenošanu un iedzīvināšanu Latvijā. Viens no šādiem mehānismiem ir konsensa jeb saskaņas konferences (*consensus conferences*), kas savā būtībā ir metode, kā palīdzēt sabiedrības locekļiem uz pietiekamas informācijas bāzes piedalīties debatēs un ietekmēt sabiedrisko kārtību sarežģītu un neviennozīmīgu problēmu atrisināšanā, identificēt sev būtiskākos jautājumus un vērst uz tiem ekspertu uzmanību, piemēram, lai panāktu izmaiņas ar konkrēto jautājumu saistītā likumdošanā. Tās tiek dēvētas arī par “pilsoņu zvērināto tiesu” (*citizen jury*). Šajā tiesā ir dažādi viedokļi, dažādi bieži vien pretrunīgi pierādījumi, kuru konfrontācijas rezultātā tiek izstrādātas rekomendācijas, kas tiek darītas zināmas plašā sabiedrībā. Tāpat būtiska nozīme ir vēl citām aktivitātēm, kuras saistītas ar plašāku skatījumu uz zinātnes un sabiedrības komunikācijas iespējām, kas var tikt realizētas ar mediju palīdzību, piemēram, paziņojumiem presē, tīmekļa lappusēm, dažādām publikācijām (brošūrām, bukletiem, plakātiem), prezentācijām, audiovizuālajiem un citiem saziņas līdzekļiem.

Ir būtiski ne tikai arvien aktīvāk atzīt inovāciju pozitīvo ieguldījumu, bet arī apzināt to nevēlamo un potenciāli negatīvo, neprognozējamo sociālo un ekonomisko seku iespējamību, politikas izstrādē un realizācijā ievērojot gan inovāciju procesa izmaksas, gan ieguvumus un to sadalījumu sabiedrībā. Nepieciešams arī izvairīties no inovāciju, zinātnes un tehnoloģiskās attīstības idealizēšanas un veidot kritiskāku skatījumu uz iespējamiem negatīvajiem

blakus efektiem, kuri skaidri iezīmējušies jau tādās līdzšinējās nacionāla un pārnacionāla mēroga diskusijās kā, piemēram, saistībā ar Latvijas ģēnu datu bāzes izveidošanu, celulozes rūpnīcas būvniecību, radara uzstādīšanu un citiem lielākiem vai mazākiem infrastruktūras projektiem. Jāparedz darbības, kā negatīvās sekas ierobežot vai novērst. Šobrīd Eiropā un citviet pasaulē arvien aktuālāka kļūst t. s. tehnoloģiju izvērtēšana (*technology assessment*), kas vērsta uz tehnoloģiju seku un ietekmju paredzēšanu un iespējamās sociālo izmaksu samazināšanu. Plašāk tiek izmantots arī priekšredzējums jeb nākotnes paredzējums (*foresight*), kas ir jauns sabiedriskās domas izpausmes un attīstības veicināšanas instruments zināšanu sabiedrības veidošanai, ilglaicīgai plānošanai un prioritāšu noteikšanai. Arī priekšredzējums paredz dažādu sabiedrības grupu iesaisti dialogā un lēmumu pieņemšanā.

Tendences, kas vērstas uz zinātnes pārvaldības jautājumiem, zinātnes un tehnoloģijas lietojuma sociālo aspektu aktualizēšanu, sociālo saliedētību un inovāciju sociālo ilgtspēju, norāda uz pieaugošu nepieciešamību paplašināt lēmumu pieņemšanā iesaistīto sociālo aģentu loku un integrēt līdz šim no politikas veidošanas atstumtās grupas. Protams, pārmērīga diskusijas telpas paplašināšana var izraisīt dažādu ekspertīžu pārslāņošanu vai nobloķēšanu un līdz ar to aizkavēt vēlamā rezultāta sasniegšanu. Tāpēc būtiski ir rast optimālo risinājumu konstruktīvas un produktīvas diskusijas īstenošanai.

Eiropas Savienībai ir konsekventāk un ciešāk jāaskaņo inovāciju, zinātnes, tehnoloģijas un sabiedrības integrācijas politikas jomas, rādot piemēru dalībvalstīm un stimulējot to turpmāku pozitīvu konvergenci. Savukārt Latvijai vēl vairāk jāizvērs zinātnes, tehnoloģijas un sabiedrības attiecību jautājumu aktualizēšana un mērķu formulēšana, kā arī to iemiestošana jau konkrētos politikas dokumentos. Latvijai vajadzētu izstrādāt savu "zinātnes un sabiedrības stratēģiju" un integrēt šās stratēģijas elementus nākamajos inovāciju un zinātnes politikas dokumentos un nostādņēs. Tādējādi tiktu veikta t. s. pārlēciena stratēģija (*leapfrog*), neizejot pilnu attīstības ciklu, kā tas noticis jau stabilajās Rietumu demokrātijās, un savā ziņā apsteigta to attīstība, izlaižot kādus posmus, kas raksturīgi minētās problemātikas pakāpeniskai evolūcijai ilgākā laika posmā. Lai ielēktu jau gaitu uzņēmušajā vilcienā, jāmacās no citu valstu, arī Eiropas Savienības akumulētās pieredzes. Jebkurā gadījumā, lai arī kādas stratēģijas tiktu izvēlētas, gan pārnacionālajā, gan nacionālajā līmenī nenoliedzami būs jāaskaras ar politikas dokumentos pausto ideju un mērķu praktisko īstenošanu. Būtisks nākotnes izaicinājums ir pāreja no formālas politisko dokumentu rakstīšanas uz reālu praksi, uz vārdu un darbu saskaņošanu.

LITERATŪRA

- Borras, S. (2003). *The Innovation Policy of the European Union: From Government to Governance*. Edward Elgar Publishing. (Chapter 6 “Risk and social sustainability of innovation”), pp. 180–210.
- Dimza, V. (2003). *Inovācijas pasaulē, Eiropā, Latvijā*. Latvijas Zinātņu akadēmijas Ekonomikas institūts.
- Featherstone, K. (2003). Introduction: In the Name of “Europe”. In: Featherstone, K., and Radaelli, C. M. (eds.) (2003). *The Politics of Europeanization*. Oxford University Press, pp. 3–26.
- Felt, U. (ed.) (2003). *Optimising Public Understanding of Science and Technology*. Final Report. Contract No HPRP–CT–1999–00012.
- Gregory, J. and Miller, S. (1998). *Science in Public: Communication, Culture, and Credibility*. Perseus Publishing.
- Kaiser, R. and Prange, H. (2002). A new concept of deepening European integration? – The European Research Area and the emerging role of policy coordination in a multi-level governance system. *European Integration online Papers* (EIoP), 6 (18).
- Kristapsons, J., Adamsone, A., and Tjunina, E. (2003). *Innovation Policy in Seven Candidate Countries: the Challenges. Innovation Policy Profile: Latvia*. Final Report, 2.2. Luxembourg: European Commission, Enterprise Directorate-General, Innovation Directorate.
- Latvijas Republikas Centrālā statistikas pārvalde (2003). *Inovāciju apsekojuma rezultāti. Statistikas biļetens*. Rīga.
- Lundvall, B.-Å. (2002). *Innovation, Growth and Social Cohesion: the Danish Model*. Edward Elgar Publishers.
- Michael, M. (2002). Comprehension, Apprehension, Prehension: Heterogeneity and the Public Understanding of Science. *Science, Technology, & Human Values*, 27 (3), 357–378.
- Prange, H. (2000). *Globalisation and the European Union's Acquis Technologique: Some Implications for the Central and East European Candidate Countries*. Working Paper 2/2000. Lehrstuhl für Politische Wissenschaft, Technische Universität München.
- Prange, H. (2001). Europeanisation of Science and Technology Policies. *Current Politics and Economics of Europe* 10 (4), pp. 419–438.
- Prange, H. (2003). Technology and Innovation Policies in the European System of multi-level Governance. *Technikfolgenabschätzung*, 2, 12.
- Radaelli, C. M. (2000). Whither Europeanization? Concept stretching and substantive change. *European Integration online Papers* (EIoP), 4 (8).
- Radosevic, S. (1999). Transformation of science and technology systems into systems of innovation in Central and Eastern Europe: the emerging patterns and determinants. *Structural Change and Economic Dynamics* 10, pp. 277–320.
- Rip, A. (2003). Societal challenges for R&D evaluation. In: Shapira, Philip and Stefan Kuhlman (eds.) *Learning from Science and Technology Policy Evaluation*. Edward Elgar Publishing, pp. 32–53.
- Schumpeter, J. A. (1950). *Capitalism, Socialism, and Democracy*. New York: Harper & Brothers Publishers.
- Shapira, P. and Kuhlmann, S. (eds.) (2003). *Learning from Science and Technology Policy Evaluation*. Edward Elgar Publishing.
- Trondal, J. (2002). The Europeanisation of Research and Higher Educational Policies – Some Reflections. *European Integration online Papers* (EIoP), 6, (12).
- Wynne, B. (1995). Public Understanding of Science. In: Jasanoff, S., Gerald, E. M., Petersen, J. C., Pinch, T. (eds.) *Handbook of Science and Technology Studies*, SAGE Publications, pp. 361–388.

Treatment of science-society relations in the framework of innovation policy: European tendencies and their reflection in the national policy of Latvia

Summary

This paper aims to identify Europeanization tendencies concerning innovation policy in Latvia by integrating it within a broader framework of science and technology governance issues. Analysis of the main relevant policy documents has been carried out on both national and supranational level detecting common and divergent trends in policy development and its content as well as incorporation of issues related to science–society interaction in this discourse. A range of future challenges have been identified in the field of innovation governance pointing to the necessity of promoting participatory civil society involved in assessment and evaluation of both positive and negative impacts of technological development.

Keywords: innovation policy, science–society relations, Europeanization.

Ziņas par autoriem

Anda Ādamsone-Fiskoviča ieguvusi bakalaura grādu un maģistra grādu socioloģijā Latvijas Universitātē, kā arī maģistra grādu programmā “Zinātne, tehnoloģija un sabiedrība” Linčēpingas Universitātē Zviedrijā. Kopš 2003. gada Anda Ādamsone-Fiskoviča studē Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes socioloģijas doktorantūrā. No 1998. gada viņa strādā par pētnieci Latvijas Zinātņu akadēmijas Zinātnes un tehnoloģijas pētniecības centrā. Doktorantes galvenās pētnieciskās intereses ir saistītas ar inovāciju studijām, kā arī zinātnes un tehnoloģijas socioloģiju.

Anda Ādamsone-Fiskoviča received her Bachelor and Master of science degrees in sociology from the University of Latvia as well as graduated the International Master's Programme in Science, Technology and Society at the University of Linköping (Sweden). As of 2003 she has been enrolled as a PhD student in sociology at the University of Latvia. Simultaneously since 1998 she has been working as a researcher at the Centre for Science and Technology Studies of the Latvian Academy of Sciences. Her main research interests are related to innovation studies as well as sociology of science and technology.

Ivars Ijabs ir doktorants Latvijas Universitātes Politikas zinātnes nodaļā. Studējis filosofiju LU, kā arī Brēmenes, Greifsvaldes un Reikjavīkas universitātēs. Ijaba pētnieciskās intereses saistās ar politikas teoriju, sociālo filosofiju, kā arī politisko ideju vēsturi Latvijā. Lasa lekcijas politikas zinātnē un filosofijā, publicējas par aktuāliem politikas, kultūras un filosofijas jautājumiem, veic zinātniskās literatūras tulkojumus.

Ivars Ijabs is a lecturer and PhD student in Political Science at the University of Latvia. He has studied philosophy in various European universities, and his research interests consist of contemporary political theory, social philosophy and the history of political ideas in Latvia.

Evija Kļave, M. A. sc. Soc., 2001, LU Sociālo zinātņu fakultāte, socioloģijas nodaļas doktorande; Baltijas Sociālo zinātņu institūts, pētniece; zinātnisko interešu/ pētniecības sfēra: etnisko attiecību pētniecība, sociolingvistiskās grupas, etnopolitika, sabiedrības integrācija, multikulturālisms, diskursa analīze, kvalitatīvā socioloģija.

Evija Kļave, Master of Social Sciences in Sociology (M. A.), 2001, University of Latvia, Faculty of Social Sciences, PhD student in sociology; Baltic Institute of Social Sciences, researcher; scientific interests/ research fields: ethnic studies, language studies, socio-linguistic groups, ethnic relations, ethnopolitics, society integration, multiculturalism, discourse analysis, qualitative sociology.

Aija Lulle, sociālo zinātņu maģistre socioloģijā, pašlaik studē Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes Socioloģijas nodaļas doktorantūrā. Autore akadēmiskās intereses ir saistītas ar migrācijas jautājumiem, identitātes un integrācijas pētījumiem.

Aija Lulle, Master of Social Sciences in Sociology (M.A.), University of Latvia, currently a PhD student at the University of Latvia. Academic interests of the author are related to the issues of migration and researching identity and integration.

Ivo Rollis, Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes Politikas zinātnes nodaļas doktorants. Ieguvis maģistra grādu politikas zinātnes programmā “Eiropas studijas”. Studējis Halles universitātē (Lielbritānija). Zinātnisko interešu un pētniecības sfēra: eiropeizācija, Eiropas integrācija un tās ietekme, politisko procesu un nacionālo administrāciju izmaiņas jaunajās ES dalībvalstīs, sabiedrības iesaiste Eiropas Savienības lēmuma pieņemšanas procesā, demokratizācija, politikas procesa analīze.

Ivo Rollis, Master of Social Science in Political Science (MScPol), PhD Candidate in Political Science at the Department of Political Science in the Faculty of Social Sciences, University of Latvia. Scientific interests/ research fields: Europeanization, European integration and its impact, changes in political processes and national administrations in the new EU member states, participation of society in EU decision making process, democratization, analysis of policy process.

Latvija eiropēizācijas krustceļos, 2005

LU Akadēmiskais apgāds
Baznīcas iela 5, Rīga, LV-1010
Tālrunis: 7034535

Grāmata iespiesta SIA "Latgales druka"